

САДРИДДИН АЎНЎ

ОДИНА

ГУЛБОҒИ АДАБ

ҲАЙАТИ МУШОВАРА

Нуриддин Саидов
Фарход Раҳимов
Меҳмон Бахтӣ
Маҳмадулло Лутфуллоев
Мукаррама Қосимова
Худой Шарифов

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Алидод Расулов
Абдулҳамид Самадов
Шарифмурод Исрофилниё
Бадриддин Максудов
Рустами Ваххоб
Ширин Ҳайтова
Мубашшир Акбарзод
Қиёмиддин Сатторӣ

ОДИНА

«Адабиёти бачагона»

2016

Мухаррир А. Кӯчаров

Садриддин Айний

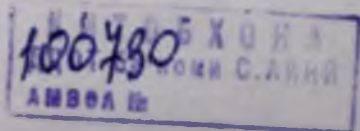
А - 45 Одина (повест). Душане. «Адабиёти бачагона»-
2016. 176 сах

Ба қалами сардафтарни адабиёти навини тоҷик, Қаҳрамони Тоҷикистон Садриддин Айний нахустин повест ва романҳои адабиётмон мутааллиқ аст. «Одина»-ро дар ибтидо роман унвон карда бошанд ҳам, муҳаккиқони ватаниву хориҷонро повест номидаанд.

Бале, «Одина» нахустин повести адабиёти тоҷики даврони нав мебошад, ки аз хатти лотинӣ то кириллӣ ва дар тарҷума бо забони халқҳои гуногуни ҷаҳон даҳҳо маротиба интишор ёфтааст. Забони асарро муҳаккиқон намунаи ноби забони адабии тоҷик донистаанд, ки устод Айний умре барои тозаву беолоиш нигоҳ доштани он мубориза бурдааст.

Асар бо тавсияи Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои хониши беруназсинфии хонандагони мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумии кишварамон нашр мегардад.

© «Адабиёти бачагона», 2016

Зи сар бигзашт бе ту оби чашмам¹,
Яке аз саргузаштам бе ту ин аст.

ҚИСМИ ЯКУМ

1. ОДИНА

Одина ба синни дувоздахсолагӣ аз падару модари худ чудо шуда, یتиму бекас монда буд. Падари Одина камбағалу бечиз буд, ки ғайр аз модагов ба писари сағири худ меросе нагузошт. Баъд аз мурдани падари Одина, ки хонааш дар деҳае аз музофоти Қаротегин² буд, қозин он ҷо мулозим ва муфти фиристода моли ўро тарака³ кунонид. Ҳаққи таракаи қозӣ, харҷи муфти, хизматонан мулозим, ошпулии арбобу оқсақол ба маблағе расид, ки баъд аз фурухта додани гов боз Одинаи сағир аз арбоби деҳа даҳ танга қарздор буд. Бинобар ин, аз забони модаркалони Одина, ки ўро аз ҷиҳати шавқат ба тарбияи худ гирифта, аз нути ҷарху дуги худ парвариш мекард, ба ҳузури ноиби қозӣ ба ин мазмун хат (санад) гирифтанд:

«Ман, ки мусаммоти⁴ Бибноиша бинти Шоҳмурод ҳастам, аз барои харҷи мурдаи падари набераи худам Одинаи сағир валади Бобокалон аз Арбоб Камол васоятан даҳ тангаи роиҷа⁵ қарздор шудам. Аз ҷониби

¹ Муаллифи эпиграф маълум нест, ки инро С. Айни низ дар нашри 1927 дар гушаи ростӣ байт дар қавсайн (...) – ишора кардааст.

² Қаротегин – номи таърихӣ ноҳияи кӯҳии Тоҷикистон аст, ки ҳавзаи дарёи Сурхоб (болооби Вахш), байни кӯхон Қаротегин, Зарафшону Олтой ва Дарвоз воқеъ гаштааст.

³ тарака-таксим намудани моли мерос.

⁴ Мусаммот – исми дода шуда, ном дода шуда.

⁵ Танга – воқиди пулмест, ки аз тилло, нукра, мис, никел, алюминий... сикка вада ҳамчун воситаи хариду фуруш истифода мешавад. Қурби

Одинаи сагир ба гардан гирифта, ки ҳар вақт ӯ калон ва аз дасташ қор меомадагӣ шавад, ба бадали маблағи мазкур ба Арбоб Камоли мазкур хизмат менамояд».

Бибиоиша Одинаро муддати се сол парвариш карда, дар синни понздаҳсолагиаш ба хизмати Арбоб Камол супурд.

Арбоб Камол 50 сар гӯсфанду буз ва як сар марқбро ба дасти Одина супурда, ӯро ба хизмати чӯпонӣ ва ҳезумкашӣ фамуд.

Одина ҳар рӯз пагоҳӣ аз оғил молҳоро гирифта, ба чаро мебурд ва бегоҳ ҳезумҳои он рӯз аз дараву кӯҳ шикаста гундоштагиашро ба ҳар бор карда, рамаро пеш андохта, ба хонаи хӯҷаини худ меовард.

Одина ду сол ба ҳамин тарз хизмат карда, ҳафдаҳсола шуд. Лекин дар муддати ин ду сол аз хӯҷаини худ рӯйи хӯроки серӣ ва пӯшоки дурустро наид. Парчаҳои латтаҳои кӯҳнаву шолҳои даридаро аз роҳ ва аз даруни хасрӯбаҳо чид, онҳоро бо ресмонҳое, ки аз паҳми гӯсфанду буз, ки дар вақти чаронидан метофт, дӯхта ба пушти худ андохта, номи инро «чома» мениҳод. Чармҳои пӯсидаро бо сардӯз ба пойи худ печонида, номи онро «чорук» ё ки «мукӣ» мегуфт, талқону курутҳои кирмзадае, ки ҳар рӯз аз тарафи Арбоб дода мешуд, он ҳам на ба қадри серӣ бо бехҳои гиёҳи кӯҳӣ таоми пагоҳӣ, пешину бегоҳии ӯ ба шумор мерафт.

Бечора Одина бо ин ҳама саҳтиҳо аз хӯҷаин ягон бор забони хуше ва рӯйи кушодаеро наид, балки ҳар вақт ки ба ӯ рӯ ба рӯ мешуд, бесабаб ҷанг, дашному ҳақорат мешунид. Арбоб Камол агар аз ҷойи дигаре ва ба сабаби дигаре хашмгин шуда бошад ҳам, дили худро ба дашном додани Одина ҳолӣ мекард ва кинаи

танга дар ҳар давра мухталаф аст. Дар асри XIX дар аморати Бухоро як тангае, ки аз нукра сикка зада мешуд, ба 15 тин ва дар хониҳои Қуқанду Хева як танга ба 20 тини Русия баробар буд. **Тангаи рочиа** – тангаи эътиборнок, тангаи дар хариду фуруш ба қор раванда.

дигаронро аз ӯ мекашид. Масалан, як қарздораи қарзи худро дар сари ваъда ба ӯ надодааст, Одина ҳақорат мешунид, ё роҳи Самарқандро барф гирифта гузаронидани ғусфанд ба он тараф кам ва ин сабаб дар Қаротегин нархи чорпо арзон мешуд, Одина сазовори дашном мегардид.

Агар баногоҳ кӯтоҳие аз Одина сар мезад, агарчи ин кӯтоҳӣ бе ихтиёри ӯ шуда бошад ҳам, Арбоб рӯзи равшанро ба чашми ин бечора шаби торик мекард.

Рӯзе аз рӯзҳои баҳорон кӯҳистон бо вазидани бодҳои баҳорӣ аз фаровонии сабзаи навхез монанди дарёи пуроб мавҷ мезад, мавҷҳои сабзагиро танҳо харчангҳое, ки ҷо—ҷо аз камари кӯҳ барҷаста истода буданд, ҳалал мерасониданд. Лекин ин гуна сангҳо бо вучуди нотарошидагӣ, азбаски ба сабаби боронҳои баҳорӣ покиза ва мусаффо шуда буданд, дар ҳусну зебоии сабззор меафзуданд. Агарчи барфҳои камарҳои кӯҳ аз таъсири офтоби баҳор кайҳо об шуда, ба ҷойи барфи сафед гиёҳҳои кабуд рӯида буданд, вале куллаҳои кӯҳ ханӯз куллоҳҳои сафеди худро аз сар бадар накарда буданд, ки ин ҳол низ ба чашми бинанда олами дигареро ҷилвагар мекард.

Куллаҳои кӯҳ натанҳо бо кулоҳи барфани худ манзараи хушнамоеро ҷилва медод, балки бо ҷӯйчаҳои пуробе, ки аз хазинаи чандинсолаи худ кам—кам мебахшиданд, дар камару доманаҳо ҷӯйборҳо равон карда, ҳусну зебоии ин марғзорро яке бар сад меафзуданд.

Шумо гумон накунед, ки ин ҷӯйборҳо ҷӯйҳои калон ва обҳояшон гурришдори ғалтон бошанд. Не! Мо аз тангии иборат ба ин ном ёд кардем, вагарна паҳнобе буд, қадаш аз қомати сабза ва себарғаҳои навхезе, ки дар роҳи ҳаракати ӯ рӯида буданд, баландӣ надошт ва садои ҳаракаташ аз овози зангӯлаи симини сари зулфи симбарони нозукхиромии тоҷик тафовуте намекард. Зеро

ин тамошогоҳе, ки ба шумо нишон доданаширо хоҳонам, ки нишеби бисёр нишеб ва на ҳамвори тамои ҳамвор буд, балки дар ҳақиқат ин ҷо ҳамвор буд, лекин чун муҳбубаи шармгине, ки нахост ба пеши назари ошиқи худ рост омада аз ҳаё сари худро андаке ҳам медорад, як сараш ба нишебӣ майлон дошт. Тобистон, ки дар ҳамчунин ҷойе об, хусусан кам бошад, бисёр ба паҳнӣ оромӣ равон мешавад ва қуввате намеебад, ки сангрзаҳову хоку хошнокҳоро аз роҳи худ гелонда барои худ роҳи чуқуре тайёр намояд. Сабзаву себаргаҳое, ки мо онҳоро ҳамқадди ин оби нозукхиром шумурдем, аз вазиши боду равиши об ҷунбиши бисёр нозук пайдо карда, гоҳе ба тағи об ва гоҳе бар рӯи он бозӣ мекарданд, ба тарзе ки бинанда гумон мекард: об болои сабзаву себарга, сабзаву себарга болои об гел мезананд, ё ҳукм мекард, ки сабзаю себарга барои бўсидани рӯи об ва об барои шустушӯ кардани сару рӯи сабзаю себарга дар ҷавлон аст.

Одинаи мо, ки ҳеҷ гоҳе чашмаш аз ашқи ятимӣ хушк нашудааст, рамаи худро ба ҷаро сар дода, имрӯз танҳо дар ин тамошогоҳи табиат худро аз ҳама ғаму кулфат фориғ ва дилашро аз андешаи ҷафоҳои Арбоб Камол холӣ дида, ба болои тахтасанге баромада, якпахлӯ хобида дар дарёи беҳудии тамошо ғарқ шуда буд, ба андозае ки, ғам чист, алам кадом аст, ба хотираш намегузашт. Агарчи гоҳе «как...как...»-ҳои кабки дарӣ, ки аз тегаҳои дурдасти кӯҳсор ба гӯшаш расида, ўро аз олами беҳудии тамошо андаке ба худ меовард, вале худки ин ҳол ҳам як олами тамошои дигар буд. Дуруст, гоҳе порчаи абри сиёҳ чун чини доимии ҷабини Арбоб Камол намудор шуда, рӯи офтобро гирифта оламо ба назари Одинаи бечора тираву торик мекард, лекин фурсате нагузашта офтоби оламтоб ба кӯшише, ки духтарони Шарқ кӯшиши пардаи сиёхро аз рӯи худ хоҳанд андохт, аз зери абри сиёҳ баромада ба олам равнаку шукӯҳи дигар меод.

Одина дар болои тахтасанг гоҳ ба ин паҳлӯ, гоҳ ба он паҳлӯ ва гоҳе пуштнокӣ ёзида оқибат хобаш даррабуд. дигар надонист, ки рама кучо рафт, маркаб чӣ кард ва хезум чӣ шуд?

Бузу гӯсфандоне, ки пас аз сер шуданашон дар атрофи ниғаҳбони худ ҳалқа зада хобида буданд ва хӯрокхоеро, ки аз аввали рӯз то ҳол бо як хирси хайвонона ба шиками худ ҷой кардаанд, ба «кавша» кардан машғулӣ доштанд, баъд аз соате шиками худро қадре ҳолӣ дида боз дар пайи бараандӯзӣ афтоданд ва ба талаби гиёҳҳои тару тоза ба ҳар тараф пароканда шуданд.

Поёнтари ин ҳамвориин ба нишебӣ моил, ки мо ҳанӯз аз тамошояш сер нашудаем, дараи чуқуре буд, ки девораи он то канори ҳамворӣ, аз зер ба боло гӯё ки рост баромада буд. Бузе ҳамроҳи гӯсфанде дар вақти чаридан то сари девори табиини ин дара омаданд. Ногоҳ чашми буз ба буттаи гиёҳе афтод, ки дар поёнтари ин баландӣ аз буни санге раста, монанди як банд алафи ҷонҷӯи кӯрпа ғим-ғим петофт. Бузи гурусначашм, ки дар устой ва маҳорати худ дилаш пур буд, худро якбора ба тарафи он гиёҳ андохта ва ба як ҳаракати ҷолокона ду пойи пеши худро дар буни санг банд карда, бо иштиҳое, ки гӯё дар ин наздикиҳо чизе нахӯрдааст, гирич-гирич карда, бунҷаҳои гиёҳро бо дандонаҳои арравори худ буридан гирифт. Гӯсфанди бечора, ки он қадар ҳарис нест ва ҳеҷ гоҳе барои хӯрок худро дар таҳлука наандохтааст, лекин аз он ҷо, ки дар роҳ рафтани ва истодани ҳамеша бузро пайравӣ мекунад, бе ҳеҷ андешае ин низ худро аз паси буз ба поён партофт. Аммо дар ин пайравӣ на то ба ҷойе, ки буз истодааст рафта истод, балки вақте ки кӯр-кӯрона худро ҳаво дод, пояш ба ҷое банд нашуда муаллақзанон то ба қаъри дара рафт.

Ҳар сангеро, ки дар аснои ғалгидани худ бархӯрда аз ҷояш бечо мекард, ин санг низ ба санги дигаре

бархӯрда ўро дар чунбишу ҳаракаг меовард. Ба ҳамин тариқ, аз расидани санге ба санге гулгулае дар кӯҳсор бархоста буд. Аз тараққо-туруққи ба ҳам хӯрдани сангҳову акси садои кӯҳсор ва рамидани рама аз ин овозаҳои ҳавлангез Одина саросемавор аз хоб бедор шуд ва чашми худро молида ба ҳар тараф назар андохта, воқеаро фаҳмидан меҳост. Лекин ин вақт садои ба ҳамдигар бархӯрдани сангҳо хомӯш гашта, танҳо рамида ба ҳар тараф гурехтану давидани гӯсфандон барқарор буд.

Одина аз ин ҳол гумон бурд, ки ба рама гург вохӯрдааст, барои донишани чигунагии аҳвол ором додани гӯсфандонро лозим донист, бинобар ин, «ҳей-ҳей» гӯён ба нармиву охистагӣ онҳоро ба як гӯша ғундошт ва ягон-ягон аз назар гузаронда дид, ки як буз бо як гӯсфанд дар миён нест. Гӯсфандон тарсон-тарсон ба тарафи ҷарӣ нигоҳ карда, қад-қад мепариданд. Одина аз ҳол пай бурд, ки ҳар чӣ ҳаст аз он тараф аст. Барои таҳқиқи воқеа рамаро ба ҳоли худ гузошта, худ ба лаби ҷарӣ рафта, ба поён ҷашм андохт ва дид, ки буз бепарво ба девори ҷарӣ дар буни сангҳо айёрона қадам ниҳода, ҳанӯз саргарми ҷаридан аст ва чунон ба оромӣ хӯрок меҳӯрад, ки гӯё дар дунё ҳеҷ воқеае рӯй намодааст. Одина аз будани буз ба ёфт шудани гӯсфанд умедвор шуда, қадре поёнтар назар андохт ва дид, ки гӯсфанд дар даруни об хобидааст ва сари худро боло бардошта мечунбонад. Аз ёфт шудани гӯсфанду зинда будани он аз ҳад афзун хурсанд шуда, дар пайи аз ҷарӣ баровардани он афтода, роҳи мусбатеро ёфта, ба даруни дара фуромад ва ба сари гӯсфанд рафта дид, ки ду пойи пешаш шикаста, дунбааш дарида ва чанд ҷойи дигари баданаш низ захмдор шудааст. Ба дидани ин ҳол рӯзи равшан ба чашми Одинаи бечора шаби торик гардид. Дар натиҷаи ин кор чӣ ҷафоҳо аз Арбоб Камол ба ҳудаш расидаро андеша мекард, чӣ кор карданахро намедонист. Ҳоло ҳам

хайрият, ки афтодани гӯсфанд дар хангоми пур шуда омадани селоб наомадааст, ҳам ба ҷойе афтодааст, ки дар вақтҳои гузаштани сел гирдобгоҳ шуда мондани як хавзча дар он ҷо об пайдо шуда будааст, вагарна гӯсфандонро ё сел мебурд ё бо силдами⁶ худ ба сангҳои таги дара бархӯрда реза-реза мешуданд.

Одина пас аз ҳайронӣ ошуфтаҳои ҳуши худро ба сар овард, аз тамои барҳам хӯрдани гӯсфанд ёфт шудани ўро, агарчи маиб ҳам бошад, беҳтар шумурда аз почаш гирифта кашолакунон аз роҳе, ки фуномада буд, боло баромад. Лекин хотираш аз тарафи Арбоб Камол ҷамъ намуд ва медонист, ки монанди Арбоб Камол як нобакорин воқеаро бо як ҳақорат ва дашноми муқаррарӣ нахоҳад гузаронид: оё бо кинаи гӯсфанди маибшудаи худ дасту пойи ўро хоҳад шикаст, ё баданаширо бо корд ҷок намуда, намак хоҳад ҷо кард ва ё бо тариқи дигаре, ки монанди Арбоб Камол як сагдили хунхореро сазовор аст, ҷазо хоҳад дод?!

Одина ба ҳамин гуна фикрҳову андешаҳо аз даҳшат ба даҳшат меафтод. Як вақт ҳушёр шуд, ки рӯз бегоҳ шудааст, гайр аз ба хонаи хӯҷаи рафта ҳар ҷӣ, ки шудани аст, дигар ҷорое надост. Ҳезумеро, ки аввали пагоҳ ҷида монда буд, ду баст карда ба ҳар бор кард ва ба ҷойи сарборӣ ба сари ҳезум гӯсфанди маибшударо гузошта бо чилбуре маҳкам барбаст. Харро пеш андохта, рамаро аз думболи он ронда, раҳи хонаро пеш гирифт. Ҳар қадар, ки ба хона наздиктар мешуд, тапиши дил ва ларзиши дасту пояш зиёдтар мегашт.

Оқибат ба худ андеша кард, ки Арбоб Камол ҳар ҷӣ кунад, аз куштани зиёдтар кор карда наметавонад, аз ин зиндагӣ, ки мегузаронам, мурдан ҳазор бор беҳтар аст. Пас, ҷаро ин қадар метарсам, ҷаро мурданро ба ҳушӣ шодмонӣ пешвоз намегирам?

⁶ Силдам - вазн

Дар натиҷаи ан муҳокима дилаш кадре ором гирифт, дасту пояш қувват пайдо кард ва ба дари хонаи хўчаин ҳам омада расид. Аввал гўсфанди маибро аз хар фуруварда, ба таги деворе гузошт, ҳезумро фуруварда, дар таги собот ниҳод ва рамаро ба оғил даровард.

Арбоб Камол аз занг задани хар омадани рамаро фаҳмида ошери, ки хўрда истода дуд, нимкора монда берун баромад ва ба одати ҳаррўзааш бузу гўсфандонро ягон-ягон аз назар гузаронид, ҳамин ки дид як гўсфанд нест:

– Одина! Шишаки сиёҳ кучост? – гуфта фарёд кард.

– Ана ин чост, – гуфта Одина ҷавоб дод.

Арбоб Камол:

– Падарлаънат! Ин модар бахатоиро аз кӣ ёд гирифти? Ҳамоно ин гўсфандро дуздидан меҳостӣ, ки ба оғил надароварда дар берун гузошгӣ, занам, ки сию ду дандонат ба ҳалқат фуру равад!... гӯе ба сари гўсфанди маиб рафт ва онро ба он ҳол дида, якбора шӯриду ба Одина нигоҳ карда:

– Бигӯ ин чӣ ҳол аст? – гуфта бонг мезад ва ба ҳар чизе, ки ба даҳонаш меомад, ўро дашном меод.

Одина воқеаро ҳикоя кардани шуда «ман... ҳезум.. чинӣ...» гуфта забонаш гирифта – гирифта сухан сар карда буд, ки Арбоб маҷоли гап задан надода, монанди шағоли гуруснае, ки ба тарафи Одина ҳучум карда ва сангери аз замин бардошта чунон ба сари Одина зад, ки сараш торс қафида ҳудаш ба замин афтод.

Бо ин қадар оташи хашми Арбоб фуру наништа, Одинаи мазлуми ба замин афтодаро ҳай мезад, ҳай лагадкорӣ мекард, то овозаш мерасид, бонг зада ҳақорат меод. Одина дар аввали шатта хўрдан як-ду бор «вой мурдам» гуфта бо ҳавли чон фарёд карда бошад ҳам, сонихо бемаҷол шуд ва ёрои овоз баровардан надошт.

Аз шарту шурти шатта, бонг зада дашном додани Арбоб ва аз фарёди мазлумонаи Одина имоми деҳа

Мулло Хокироҳ бо ду-се нафар калоншавандагони дигар як ҳодиса воқеъ шуданаширо фаҳмида ба ҳавлии Арбоб даромада омаданд.

Ин вақт ҳашми Арбоб қадре паст гардида, ҳудаш ҳам аз задан бисёр монда шуда буд. Ба муносибати омадани аҳли деҳа Одинаро ба ҳоли худ гузошта, пеш аз пурсидани онон ҳикоят сар карду гуфт:

– Ин кӯрнамаки модарсеталокро бубинед чӣ кардааст? Оши маро меҳӯрад, нони маро меҳӯрад, пӯшоки маро мепӯшад ва мурдаи падарашро, ҳамаатон медонед, ман гӯрондам, имрӯз рамаро ба сари худ гузошта ба хоб рафтааст, ё ба бозӣ саргарм шудааст, ки ин гӯсфанди шишак дар чарӣ ғалтида ба ин ҳол, мебинед, омадааст. Магар ман ҳоло ҳам ҳақ надорам, ки ин ҷувонмаргро бизанам? Не, задан он тараф истад, ба куштан ҳам ҳақ дорам. Як гӯсфанд аз сад чунин сакалту беҳтар аст. Агар шумоён намеомаден то ҳол мекуштамаш. Акнун чораи ин корро ҳуди шумоён, калоншавандагони деҳа ҳастед, бубинед...

Калоншавандагон, ки дар монанди ин воқеаҳо рамузфаҳманд, замири дили Арбоб ба кучо роҷеъ буданро дониста, ба сари Одина омаданд, захмҳои хуншори ўро дида:

– Зарар надорад, зарар надорад, як порча намади сӯхта баста шавад, ҳамааш ба ҳам меояд. Ту бачагӣ қардӣ, нодонӣ қардӣ, ин шӯриши Арбоб ба ту ва заданаш туро аз дилсӯзӣ аст, туро «хушёр шав, одам шав!» мегӯяд. «Моли мӯъмин хуни мӯъмин» гуфтаанд. Ту моли Арбобро талаф қардӣ, гӯё ки хуни ўро рехтӣ, Арбоб рост мегӯяд, ки ў ҳақ дошт ба ин гуноҳат туро кушад. Ҳоло хайрият мо даромада омадем, акнун ба ту насиҳати падаронаи мо он аст, ки дар қорҳо хушёр бош, моли Арбобро аз они худат барин дониста хабардорӣ кун, падар надорӣ, Арбоб ба ҷойи падари туст!...

Калошавандагон рӯйи суханро ба Арбоб гардонда гуфтанд:

– Як бор беақлӣ кардааст, бубахшед, аз хурдон гуноҳ, аз калонон бахшидан аст; аз талаф шудани гӯсфанд гам нахӯред, илочи ин кор осон аст. Ба ҳамаи мо маълум аст, ки Одина аз шумо қарздор аст, ин вачҳ ба дасти шумо васиқа⁷ ҳаст. Ин гӯсфанди талафшударо ҳам як чиз нарх мекунем ва дар пушти он санад менависем. Агар умраш боқӣ бошад, Одина хизмати шуморо карда ҳамаи қарзашро адо намуда шуморо розӣ хоҳад кард. Ҳамин тавр нест? – гуфта ба Одина нигоҳ карданд.

Одина ҳам бо ишорати сарчунбонӣ ғайр аз «оре» гуфтан чораи дигар надошт, ҳатто «ин таҳлука бо ҳамин осонӣ гузашт» гуфта, дар дили худ хурсандӣ ҳам мекард.

Калошавандагон гӯсфандро даҳ танга нарх карда, дар пушти санад навиштанд.

– Ба ширинкомаи ин оштӣ ягон зиёфат хоҳед кард, гуфта хандакунон бо Арбоб хуш бошед намуда, баромада рафтанд.

Арбоб Камол фардои он рӯз агарчи гӯсфанди маибшударо ба қассоб ба ҳашт танга фурӯхт, лекин Одина боз ҳам даҳ тангаи комил қарздор шуда монд.

II ҲИСОБӢ

Гулбӣ аз падари худ Султонмурод дар синни яқсолагӣ ятим мондагӣ буд, то синни ҳафтсолагӣ ба дасти модараш Раҳимабегим, ки холаи Одина буд, парвариш ёфт. Раҳима бегимро ягона муддао ин буд, ки Гулбиро кадрас карда, ба хоҳарзодаи худ ба занӣ бубахшад, ба ин восита чароғи худу чароғи ҳамшираи худро фурӯзанд.

⁷ **Восиқа** – ҳуҷҷат ва шартномаи расмӣи хариду фурӯш, доду гирифт. Ризояти қонунии хаттӣ, забонхат.

Лекин Раҳимабегим ба ин орзуи худ нарасида, вафот кард. Дар вақти мурдани худ ягона васияте, ки ба модараш Бибиоиша намуд, ин буд, ки нури чашми ӯ Гулбиро ба қатори Одина парвариш намояд, вақте ки қадрас шавад, бо Одина ҳамхона кунад.

Албатта, Бибиоиша ин васиятро фаромӯш накард ва шабу рӯз дар пайи ин буд, ки Одина зудтар калон шавад ва аз хизмати Арбоб халосӣ ёфта, асбоби тӯиро тайёр намуда, дар вақти зиндагии ӯ амонаташ (яъне Гулбиби)-ро аз дасти ӯ бигирад. Рӯзе Бибиоиша ба Одина гуфт, ки:

—Қони модар, солат ба ҳафдаҳ пурра шуд. Ду сол аст, ки ба Арбоб хизмат мекунӣ бояд ба бадали музди хизмати дусолаат ҳақи ҳисоби Арбоб ба ту баробар шуда бошад. Акнун вақти он аст, ки аз хӯчаини худ рухсат гирифта, дар пайи кори худ шавӣ ва панҷу чоре пасандоз карда, дари хонаи модаратро кушое ва чароғи падаратро фурӯзонӣ...

Одинаро ҳам ягона орзу ҳамин буд, ки ҳарчи зудтар аз дасти Арбоб Камол халос шавад. Монанди дигар ҳамватанони худ ба тарафҳои Фаргона⁸ рафта маздурӣ ва ҳаммолӣ намояд. Вақте ки соҳиби як миқдор чизу чора шуд, ба диёри худ бозомада ба духтари холаи худ Гулбибӣ ҳамхона шуда, ба хушию хурраи рӯзгор гузаронад.

Аммо чӣ гуна ва ба чӣ роҳ аз дасти Арбоб халосӣ ёфтано намедонист. Дашномҳо, шаттаҳо, шапалоқҳои Арбоб чунон чашмашро тарсонида буд, ки ёрои сар бардошта ба ӯ нигоҳ карданро надошт. Чӣ чойи ҳисобталабию рухсатхӯй. Лекин бо вучуди ҳама тарсу бим аз супориши модаркалонаш далерӣ пайдо карда рӯзе фурсат ёфта, ба Арбоб матлаби худро изҳор кард.

⁸ Фаргона — яке аз водихоест дар Осиёи Миёна, ки дар ҳудуди он қисми вилояти Ленинободи Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилоятҳои Фаргона, Намангон, Андиҷон, Ҷумҳурии Ўзбекистон ва вилояти Ўш Ҷумҳурии Қирғизистон дохил мешавад.

Арбоб Камол аз шунидани ин мочаро мисли шери дарранда гурридан гирифт ва зери лаби худ мегуфт:

– Рухсат... ҳисобӣ... Ин чист?... ҳамоно шиками ин модарбахато аз нон сер шудааст.

Паз он чашмашро, ки аз гояти хашму газаб монанди кӯраи оташ шӯълавар шуда буд, ба тарафи Одина андохта гуфт:

– Сакалтуи кӯрнамак ! Чиҳо мегӯӣ? Магар кадом зансеталоқ туро бераҳа кардааст?... Ту доништа бош, ки баъд аз мурданат аз дасти ман халос хоҳӣ шуд, боз ту аз тағи қарзи ман раҳой намеёбӣ. Рав додатро ба худо гӯй!..

Одина ба камоли адаб сар ҳам карда ва ба пушти пойи худ назар дӯхта гуфт:

– Модаркалонам мегӯяд, ки...

Арбоб ба Одина маҷоли гапи худро тамом карданро навода, ба сӯяш давид ва чӯбдасти чӯпониро, ки Одина ларзида ба он тақя карда истода буд, аз дасташ рабуда ба сараш чунон зад, ки ҷо ба ҷо ба замин фарш шуда, хун аз фарқи сараш монанди нӯл (чӯмак)— и офтоба равон гардид. Ба ин қадар ҳам хашми Арбоб бартараф нашуда, пасу думбол чӯб мезад. Одина аз ҳавли ҷон наъраву фиғон кашида, мардумро ба ёрмандӣ меҳонд. Аммо кист, ба фарёди ӯ бирасад.

Арбоб Одинаи бо шатта шалпаршударо дида, ба ҳоли худ гузошта, монанди касе, ки ногоҳ чизе ба хотираш расида бошад, давида ба сари кӯча баромада, ба пеши масҷид рафт, дар он ҷо имом ва чанд нафар каллаҷунбонони деҳаро дид:

– Биёед, бубинед, ки ин чӣ ҳол аст! – гуфт.

– Чӣ гап, чӣ шудааст? – гуфта ҳарчанд аҳли деҳа пурсиданд, Арбоб:

– Биёед, худ бубинед, ки чӣ шудааст, яъне шумо дар ҳаққи ман чӣ кардед? Ин кореро, ки шумо кардед, бояд худатон дуруст кунед! – гӯё мақсади худро равшан накарда онҳоро ба хонаи худ овард.

Вақте ки калонон ба хавлӣ даромаданд, Одинаро хоку хун огушта дида, ба Арбоб гуфтанд:

– Хуб, ту ятиматро задӣ, дар ин кор айби мо чист?

– Шумо набудед, ки харҷи мурдаи падари инро аз ман гирифта додед, шумо набудед, ки дар бадали товони ғусфанди маибкардааш ба ман хизмат кардани инро мутасаддӣ шуда, аз ман ширинкома хӯрдед. Акнун, ки ин аз ман ҳисобӣ, рухсат металабад, бояд шумо қарзи маро рӯёнида диҳед ва ё чорае ёбед, ки пули ман насӯзад, вагарна ман ҳаққи худро аз шумо талаб мекунам...

Мулло Хокироҳ ба ин ҳама шӯриши Арбоб ханда карда гуфт:

– Ҳамин дардатро нашурида гӯйӣ ҳам мешавад. «Аз дӯст як ишорат, аз мо ба сар давидан» гуфтаанд. Ту ишорат кун, ман ислоҳ кардан мегирам, барои ин ҳамаи моро ба қозихона кашола кардан лозим нест.

Яке аз мӯйсафедон ба Мулло Хокироҳ:

– Биёед, монед, домолло, шумо ҳам як ҷанҷоли дигарро барпо накунед! – гуфту ба сари Одина омада насихат кард:

– Ту ҳанӯз бачаи нодон хастӣ. Гарму сарди дунёро надидай ва намедонӣ, ки пул аз кучо мерӯяду чӣ гуна ба даст медарояд. Дониста бош, ки дар дунё пули бекор нест. Ба касе дар муддати дароз қарзулҳасана⁹ намедиханд. Ҳамон даҳ тангае, ки Арбоб ба мурдаи падарат харҷ кардааст, ҳар моҳе як танга фоида мезояд..

Мулло Хокироҳ сухани мӯйсафедро бурида:

– Фоида нагӯ, танзил¹⁰ бигӯ!– гуфта лӯқма дод.

Мӯйсафед ба сухани худ давом карда:

⁹ Қарзулҳасана – қарзи хуб. Қарзе, ки аз он фоида намегиранд.

¹⁰ Танзил – дар истилоҳоти ҳуқуқии пештара даромаде, ки аз пули қарз додашуда гирифта мешуд.

– Хуб, – гуфт, – ба кавли домолло гӯем, ҳар даҳ танга ҳар моҳе як танзил дорад, имсол, ки соли панҷуми қарздории туст, аз ғайри тани пул ба ҳисоби ғоидаи он...

Ин даъфа Мулло Хокиро саҳт шӯрида:

– Гӯш дорӣ? Як ба ту гуфтам, ғоида нагӯ! – гуфт.

Мӯйсафеди дигаре ба гап ҳамроҳ шуда ба Мулло Хокироҳ гуфт:

– «Ғараз аз тушбера гӯшт хӯрдан» гуфтаанд, хоҳ ғоида гӯяд, хоҳ танзил, мақсад он аст, ки болои даҳ танга моҳе як танга зиёд мешавад. Барои ин ҷанҷол лозим нест, домолло!

– Чаро лозим нест, гуфт Мулло Хокироҳ, ғоида, яъне риба аст. Риба¹¹ дар шариат бешак ҳаром аст; бинобар ин, ҳар гоҳ судхӯрони тақводори¹² Бухорои шариф барои «ҳочатбарории мардум» ғоида хӯрдани шаванд, номашро «танзил» меноманд.

– Худат, гуфт мӯйсафед, судхӯрӣ кардани шавӣ, «танзил» гуфта хӯрдан гир. Арбоб мисли мардуми Бухоро тақводор нашудааст ва аз ғоида гуфта хӯрдан ҳам рӯй намегардонад. Агар ғоида ҳаром бошад, бо номаш «танзил» мондан ҳалол намешавад, ҳар бор номашро «гӯсфанд» мондан гӯсфанд намешавад. Беҳуда ба ҷойи «ғоидаи» аз падару бобо шунида омадаамон сухани номаълум «танзил» – ро овора ҷӣ мекунӣ?..

Мулло Хокироҳ:

– Ту ҳақ надорӣ, ки ба кори шариат забонрасонӣ кунӣ, – гуфта меҳост ба мӯйсафед дарафтад, Арбоб ба мобайн даромада гуфт:

– Домолло! Ин гапҳо ба ин ҷо дахл надорад, биё мон, ислоҳи корро бинем!

¹¹ Риба - ғоидаи пул, ки судхӯрон аз қарздорони худ мегирифтанд; судхӯрӣ, ғоидабарӣ.

¹² Судхӯрӣ – касе, ки пулро ба шартӣ зиёд карда гирифтани қарз медеҳад. Судхӯрии тақводор – сухӯрони парҳезкор.

Мулло Хокирох дигар маҷоли дам задан наёфта, ду дасти худро ба синааш оварда, ба Арбоб нигоҳ карда:

– Хуб, хуб, хомӯш монд; мӯйсафеди ислоҳкор озодона ба сухани худ давом карда гуфт:

– Имсол, ки соли панҷуми қарздории туст, аз ғайри тани пул (сармояи асли) ба ҳисоби ғоидаи он аз Арбоб шаст танга қарздор шудай!.. Соли гузашта аз ваҷҳи ғусфанди маибшуда низ даҳ данга қарздор шуда будӣ. Ин ҳам моҳе як танга ғоида мезояд. Агар Арбоб ҷав-ҷав ҳисоб кунад, ғоидаи ҳарсоларо ба тани пул зам карда ба он чиз ғоида мезоёнад, ки дар ин сурат қарзи ту аз хунбаҳоят ҳам зиёд мешавад. Бинобар ин, ту паси ҳаёлҳои фосид магард, ба сухани дӯсту душман фирефта машав, ба игвоҳои модаркалонат, ки зани ноқисулақл аст, ғӯш мадеҳ ва ҷони ҷавони худро дар тахлука наандоз! Ба як порча ноне, ки Арбобат медиҳад, шукр гуфта ба ҷону дил хизмат кардан гир, ба ҳарфҳои беҳуда ва ҳаракатҳои нолоиқ рӯйи гарми худро сард макун! Ин аст насиҳати падаронаи мо ба ту!

Одина ба сабаби ин воқеа ва аз шунидани суханони «маслиҳатомезонаи» мӯйсафедон хоб буд, бедор шуд ва маст буд, ҳушёр гардид ва ба ҳубӣ донист, ки рӯйрост, ба ҳушию хурсандӣ аз ин доми бало ҳалос шуда наметавонад. Бинобар ин, ҳозир як дараҷа аз ҳалосӣ умеди худро канда, то расидани фурсати муносиб расиданро беғоида, балки зараранок дониста, ночорона хизмат кардан гирифт.

III ФУРСАТ

Одина як соли дигар дар ин зиндони бало, яъне хизмати Арбоб Камол, дандон ба дандон истодагӣ мекард. Дар ин муддат ҳеҷ чорае намеёфт, ки роҳи ғурезро пеш гирад ва сари худро ба ягон дарёи ғурбат кашада озодона нафас барорад. Дар ин миён воқеае рӯй

дод, ки харчанд ба сабаби ин воқеа Қаротегин зеру забар шуд, ба Одина роҳи гурез омода гардид.

Тафсили ин воқеа чунин аст: ширкати роҳи оҳани Бухоро – Тирмиз¹³, ки яке аз саҳмдорони калонаш амири Бухоро Олимхон буд, ба фикри ба даст даровардани коргарони арзон афтода аз амир мардикор талаб карда ва ба мардикорони талабгор харчи роҳу музди кор доданро ваъда намуд. Аммо Олим ин маъноро ба ҳокими Қаротегин, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ яке аз пасмондатарини қаламравҳои Бухорост, навишта аз аҳолии он ҷо дар ин кор ғоида бурданӣ шуд.

Ҳоким ин ҳодисаро барои пулбӣи худ ғурсати ғанимате шумурда мардумро, ки ҳанӯз аз ҳақиқати кор хабар надоштанд, ба зӯру ҷабр гундошта ба Бухоро ғиристоданӣ шуд. Мардум аз ин ҳодисаи ногаҳонӣ дар андешаҳои дуру дароз афтода, барои наҷоти худ ҷорачӯӣ карданд. Аз рӯйи одат, дар монанди ин воқеаҳо ягона наҷотдиҳанда пораву ришва буд. Ононе, ки пул ва чизе доштанд, ба ҳокиму шогирдпешагонаш дода халос шуданд ва ононе, ки ғақир буданд, лекин ҷавониву қувват доштанд, нафси худро ба ятимии чандсола, ба иборати дигар, ба ғуломии умрӣ ба боёну судхӯрон бадалашро барои ришва пешкаш карданд. Баъзе касон ба ғурӯхтани писар ё ки духтари сағири худ маҷбур гардидаанд. Ғурӯхе, ки на пул доштанду на қувват, на зан доштанду на фарзанд ризо ба қазо дода, Бухоро рафтани шуданд. Арбоб Камол ҳам дар навбати худ аз ин воқеа ғоида бурданӣ шуда, дар пеши калоншавандагон ба Одина ғуфт, ки:

¹³ Ширкати роҳи оҳани Бухоро – Тирмиз - Ҳукумати подшоҳии рус ба мақсади дар ҷануби Осиёи Миёна боз ҳам мустаҳкам намудани мавқеи стратегии худ қарор мекунад, ки роҳи оҳани Бухорон нав – Тирмизро созад. Сохтани ин роҳи оҳан (Когон – Қаршӣ –Келиф - Тирмиз бо шоҳаҳои Қаршӣ – Ғузор – Китоб) 19 июни 1914 сар шуда, бо ёрии мардикорони Бухоро, аз ҷумла бенавоёни қаротегини пеш аз муҳлат, яъне июни соли 1916 сохта ба истифода дода шуд.

–Ман барои халос кардани ту аз ин таҳлука ба ҳаким сад танга пора додам, акнун қарзи ту аз ман боз вазнинтар шуд, агар то қиёмат зинда бошӣ ва тамоми умратро ба хизмату авлоди ман сарф намоӣ, ҳаққи маро адо кардан наметавонӣ.

Ва ҳол он, ки қиссаи Арбоб тамом дурӯғ буд. Оре, вай ҳам ба ҳоким сад танга пора дода буд, лекин на аз барои раҳиин Одина, балки барои халосиин Ибод ном писари бисту дусолаи ҳудаиш буд.

Одина аз воқеҳои гузашта хушёр шуда, аҳволу феъли Арбоб Камолро хуб санчида гирифта буд, вагарна ба ҷавоби Арбоб мегуфт:

– Барои раҳиин ман беҳуда заҳмат кашида, пора надеҳ, маро ба ҳоли худ вогузор, ки ба қатори равандагон аз ин диёр биравам, агар натиҷа мурдану ҳалок шудан бошад ҳам, ман розӣ ҳастам. Ҳамин «давлат» маро бас аст, ки аз мурданаи петар аз дасти монанди ту золими нобакор халос шавам.

Лекин аз ин мулоҳизаҳое, ки ба дилаш мегузашт, чизеро ба Арбоб изҳор накард, балки тадбире ба кор бурда, дар зоҳир ҳудро чунон намуд, ки аз ин кирдори Арбоб миннатдору хурсанд шудааст. Аммо пинҳонӣ дар пайи кор ва фикри гурези худ афтод.

Сахтиҳои рӯзгор Одинаи хурдсолро хеле соҳибтадбир ва таҷрибакор карда буд: баъд аз як рӯзи ин гуфтушунидҳо хати роҳи халос шуданро кашида ҳудро бемор нишон дод, ин бозиро чунон ҳунармандона бозӣ кард, ки Арбоб Камол пиндошт, ки имрӯз ӯ фардо Одина аз дунё хоҳад гузашт. Бинобар ин, ба фарзанди худ Ибод гуфт:

– Писарам! Ҳар чӣ зудтар як ду нафар ин салмаро¹⁴ ба хонаи модаркалонаш кӯчон! Агар ин ҷо бимирад,

¹⁴ Салма – кас ӯ чизи нодаркорест. Салмаи сақат – чизи дар роҳ афтодаи беистифодаест, ки барои бардошта бурдан ба гардани касе

харчи гӯру кафанаш ба гардани мо афтода мурда сад чӯб мешавад.

Ибод ҳамон соат фармоиши падарашро ба ҷо овардани шуда, аз деҳа ду-се нафарро ҷег зада, ду чӯбро сароча баста ва Одинаи беморро ба болои он хобонида, бардошта хонаи Бибиоиша бурда супорид.

Бибиоиша набераи худро ба он ҳол дида соате беҳуш афтод, баъд аз ба ҳуш омадан ба рӯйкани ва мӯйкаи оғоз кард, ба андозае, ки мӯйи сафедаш аз хуни рухсорааш лолагун гардид.

Одина вақте аз бозгашта рафтани Ибод ва рафиқонаш хотирҷамъ шуд, чашми худро кушода ба модаркалонаш гуфт:

– Бибиҷон! Беҳуда худро ба андӯху алам наандоз! Ман дар ҳақиқат бемор нестам, лекин барои халос кардани худ аз дасти ин чаллодон тadbире андешида худро бемор нишон додам.

Одина пас аз он ки қадре дам истод, гуфт:

– Тадбир ин аст, ки ман имшаб сари худро гирифта аз ин деҳа меравам, ту то як ҳафта ин розро пинҳон дор ва ба ҳар касе, маро мепурсад, «саҳт бемор аст» гӯй! Баъд аз як ҳафта ба пурсандагон «дирӯз офият ёфта ба хонаи хӯҷани худ рафт» гуфта ҷавоб деҳ.

Бибиоиша аз шунидани ин воқеаи ногаҳонӣ, ки хабари фироқи доимии ягона фарзанди дилбандашро мерасонид, зор-зор чун абри навбаҳор гирифта бетоқатӣ мекард ва:

– Рафтани ту мурдани ман аст, раво мадор, ки дар ин пиронсолагӣ ман ба сабаби ҷудогии ту, гӯё ки ба дасти ту ҳалок шавам, – гуфта навҳаву зорӣ мекард.

Одина бо ҳазор гуна лобаву забонаварӣ модаркалони худро ба сабру шикебой далолат карда гуфт:

мачбуран бор кардаанд. Мачозан одами бефоидаест, ки ба касе часпида гирифтааст ва аз ӯ халосӣ ёфтан душвор аст.

– Бибиҷон! Ҳеҷ ғам нахӯр, агар ман зинда аз ин диёр ба саломат биравам, дар андак муддат соҳиби молу кола шуда ба хизмата ту пас хоҳам омад. Дар он вақт Гулбиро ба ман никоҳ намуда як фарзандатро ду карда ба муроди дилат хоҳӣ расид: гар зиндагист, дида ба дидор мерасад¹⁵, аммо агар бесабриву бетадбирӣ намуда, ба нолаву шева сирри маро фош намоӣ, дур нест, ки аз тарафи ғаним дастгир шавам, дар ин сурат ин нобакор маро дар ин дунё зинда нахоҳад гузошт, воқеаи ғусфанди маибшуда ва ҳикояи ғусфанди маибшуда ва ҳикояи рухсатталабии маро аз хотир фаромӯш накарда боӣ. Аз он ҳодисаҳо ба ҳубӣ маълум мешавад, ки одамкушӣ дар пеши ин чаллод аз ғусфандкушӣ осонтар аст. Агар сиррам фош гардида, ба дасти ин номарди ғаддор талаф шавам, аз ман абадӣ ҷудо мешавӣ ва баъд аз он пушаймониат ҳеҷ суд намекунад.

Бечора Бибиноша, ки аз атвору кирдори Арбоб ба ҳубӣ хабардор буд, аз гуфтугузори донишмандонаи набераи хурдсоли худ дигарбора хушёр шуда, захири ҷудои чандрӯзаро ба умеди шахди висоли дурру дарози оянда коми ҷони худ гуворо дид ва аз фироқи абадӣ, ки ба сабаби фош гардидани роз ҳамон соат воқеъ буданаш дур набуд, тарсида ба ночорӣ ба сабру худдорӣ тан дардод.

Одина пас аз гирифтани ризои модаркалони худ чоруки даридаи худро ба по кард. Ба халтае қадре талқону қурутро андохта, тӯшаи сафарро тайёр намуд. Шаб баъд аз фуру рафтани олам ба торикӣ кӯлворро ба пушт бардошта, ҷубдасте ба мушт гирифта роҳи Фарғонаро пеш гирифт. Ду пос аз шаб гузашта буд, ба қофилаи мардикороне, ки ба нияти сафари Бухоро ба роҳ баромада ба дарраи кӯҳе хобида буданд ва аз бими гурехтани онҳо давро-даврашонро шогирдпешагони

¹⁵ Дар ҷумла мисраи дуҷуми ин байти Бедил истифода шудааст.

Гар зиндагист, дида ба дидор мерасад.

Боз омадан зи рафтани хуршед дур нест

ҳоким каровули мекарданд, расид ва худро беихтиёр дар катори он ғарибони мачбури андохт.

Шогирдпешагони ҳоким пагохирӯз ханӯз офтоб набаромада аз хоб бархостанд, аз нон ва яхнӣ, ки барои тӯша бардошта буданд, шикамҳои худро пур карданд. Пас аз он қофилаи мардикоронро ки бисёртарашон пир, мафлуку гурусна буданд, рамавор пеш андохта, ба сӯйи Фарғона ронданд, кадом мардикоре, ки дар роҳ рафтани сустӣ мекард, ба сараш қамчин (тозиёна) ва чӯби ясавулии шогирдпешагон ҳозир буд. Дар ҳақиқат ҳам ин мардикорон ба рамаи гӯсфандон монандӣ доштанд, ё бемор шавад, ронандаи он гӯсфандонро ба хар бор мекард, аммо бемору пасмондагони инҳоро барои пеш рондан мезаданд, то вақте ки дар роҳ мурда монанд.

Қисса кӯтоҳ, гурӯҳе дар роҳ мурда бақия ба ҳолати беморӣ ва нотавонӣ, ки мурдан аз ин гуна зиндагонӣ ҳазор бор бехтар аст, ба хоки Фарғона расиданд.

Одина, ки ҷавониву қувват дошт, ҳам талқону курут қути лоямута¹⁶ муҳайё буд, дар роҳ ба осебе дучор нашуда аз ин дарёи фалокат ба канор саломат баромад.

Одина чанд рӯзи худро ба диду боздиди ҳамватанонаш, ки баъзе ҳаммоли гурӯҳе қаровули чанде муздузиву мардикорӣ мекарданд, пас аз он бо далолати яке аз онҳо, ки дер боз дар Андиҷон дар заводи пахтатозакунӣ кор мекард, бахшид.

IV ҲИҶРОН

Дар хотирхост, ки Одина модаркалони худ Бибиоишаро як ранг тасалливу таскин дода, ба сафар баромада буд. Шумо гумон мекунад, ки Бибиоиша бо суханони умедбахшоёнаи Одина ҳақиқатан таскину

¹⁶ Кути лоямут - хӯроки ниҳоят каме, ки барои зинда мондан зарур аст. Хӯроки аз марг раҳонанда.

тасаллӣ ёфта буд. Не! Чӣ гуна ором мегардад як зани муштипаре, ки умраш ба ҳафтад расида бошад, дар дунё гайр аз як набера каси мардинае надошта бошад, ки дар вақти пиронсолагӣ ўро даст ба сар намояд, дар вақти бемориаш парастӣ кунад, дар ҳангоми ҷонканиаш ба ҳалқи хушкидаи он об ҷағонад ва пас аз мурданааш гӯру кафанаширо тайёр карда, ба хобгоҳи абадиаш супорад, ин ягона наберааш ҳам як азми сафари дурру дарозе намояд...Кӣ медонад, балки ин набера дар диёрҳои ғарибӣ мемурад? Агар зинда ҳам монад, эҳтимол он аст, ки барои бозгаштан ба ватан харчи роҳ намеёбад, агар асбоби боз омадан муҳайё гардад ҳам, ин давлат ба ҷаҳон сол муяссар намегардад. Гумони ғоиб он аст, ки то он вақт ин кампири ҳафтадсолаи пояш ба лаби гӯр расида ба бекасиву бенавой ҷон медиҳад...

Ин андешаҳову мулоҳизаҳо хирмани сабру шикебои Бибиоишаро ба бод медод. Баъд аз соате, ки Одина аз хона дур шуд, Бибиоиша хост ҳой – ҳой гирифта нолаву фарёд бароварад, лекин аз он ҷойе, ки ин фарёди бемаҳал ғаш гардидани рози Одина ва боиси гирифториаш мешуд, ночор охи сарде аз дили пурдари кашада лаб фуру бафт. Аммо ҷунон лаб фуру бастане, ки дарунаш аз оташи ҷудоиву фироқ ҷун ҷураи ангиштгарон аланга мезад. Оре, аз ду ҷаҳми хунбораи сиришк равон шуда ҷушии мекард, ки ин оташро ҷадре фуру нишонд.

Аммо ҷӣ ғоида ки:¹⁷

Шиддати оташи дил сард нашуд 3–оби сиришк,
Ин танўрест, ки андеша зи тўғонаш нест

¹⁷ Ин воқеа соли 1333 ҳиҷри рӯй дода буд – нависанда соли дар Қаротегин мардикориро дар назар дорад. Соли 1333 ҳиҷри ба 12 ноябри 1914 – 8 ноябри 1915 баробар аст. Азбаски амир Олимхон дар оғози сохтмони роҳи оҳани Бухоро – Тирмиз ба он ҷо фириёдагони 3000 мардикорро ваъда карда будааст, пас сафари Одина тирамоҳи соли 1914 ба вуқӯ пайвастааст.

Сухтан кӯтоҳ, Бибиоиша то як ҳафта бе он, ки овозе баланд кунад, чун мӯйи оташдида ба худ мепечид, аз гайри он ки шӯълаи равшане барорад, чун тӯдаи коҳи ба зераш ахтар гузошташуда дарун – дарун месӯхт:

Не тоқати он ки сабр орад,
Не ёро, ки фиғон барорад.

Арбоб Камол баъд аз як ҳафтаи бемории Одина, ки дар ин миён аз мурданаҳ хабаре нагирифт, ба саломатӣ ёфтанаҳ умедвор шуда писари худ Ибодро гуфт:

– Бирав, аз хонаи Одина хабар гир! Агар зиндаасту қуввати ба по гаштан дорад, биёяд ва рамаро саравонӣ кунад, вагарна зудтар фикре намоем ва дастёре ба даст дарорем, то ки гӯсфандон дуру дароз бе нигоҳубин монда лоғар нашавад, ҳоло ҳам гӯшту раvgани онҳо хеле коствааст.

Ибод, мувофики фармоиши падар, ба хонаи Бибиоиша рафта аз ҳоли Одина пурсон шуд. Бибиоиша ҳамон ҷавоби сохтаеро, ки Одина дар вақти рафтанаҳ ба ӯ омӯха буд, ба ёд оварда гуфт:

– Дар рӯзҳои охир қадре беҳтар шуда, сар аз болишт бардошта буд, ду рӯз шуд, ки ба хонаи шумо рафт, то ин дам дигар барнагаштааст.

Бибиоиша ба сухани худ илова карда гуфт:

– Магар ту дар хонаатон набудӣ ва аз ҷойи дигар меойӣ, ки нишонаи Одинаро мепурсӣ?

Ибод ба ин сухан тааҷҷуб карда гуфт:

– Не, ман ҳозир аз хонаи худамон, бо фармоиши падарам, барои пурсиш ва хабаргирии Одина омадам. Аз он рӯзе, ки ба ин ҷо оварда супоридемаш, то ба ҳол ба хонаи мо барнагаштааст. Ба кучо рафта бошад? Ин воқеа хеле аҷоиб аст.

Бибиоиша вазифаи худро ба хубӣ адо карда буд, рози набераи худро то имрӯз пӯшида дошт ва ҷавоби сохтаро ҳам

мавриду камоли хунармандӣ дода буд. Акнун ба ошкоро фарёд кашидани ӯ ва дили худро ҳолӣ карданаш монеае намонда буд. Лекин барои нолаву шеван кардан баҳонае даркор буд, ки онро ҳам омадани Ибод ва саволу ҷавоби дар боло навишташуда тайёр карда дода буд.

Бибиоиша худро ба Ибод чунон намуд, ки гӯё то ҳол Одинаро ба хонаи хўчаинаш рафта мепиндошт, ҳоло фаҳмид, ки аз Одина дар он ҷо нишонае нест, ба ҳолати модаронае, ки ногоҳ аз гум шудани фарзандашон хабар ёбанд, дар изтиробу беқарорӣ афтода гуфт:

– Ин чӣ мусибат аст ба сари ман? Дар ин ду рӯз ба сари нури дидаи ман чиҳа омада бошад? Агар ба хонаи шумо намерафт, албатта мебоист ба ин ҷо бозмегашт. Магар ба дарае афтода талаф шуд? Ё ки аз нотавонии ӯ фоида бурда гургон дарронидандаш? Ё деве захматаш расонд ва ё дар камингоҳе ғаниме будааст, ки аз ӯ интиқом кашид?..Во балам! Во, Одинаҷонам! Во, чашму чароғам! Во, қуввати дилам! Во, рафиқи шаби танҳоиям! Во, парастори шаби бемориам! Вой! Вой! Вой!

Оре, Бибиоиша имрӯз фарзанди худро гум кардааст, боз як ранг гум кардане, ки ба ин наздикиҳо ба ёфт шуданаш умед надорад. Ҳарчанд таърихи мусбати ин аҷузаи нотавон як ҳафта пештар аз имрӯз аст, аммо бинобар сабабе, ки дар боло гуфта шуд, то ҳол роҳи изҳори он басга буд. Имрӯз метавонад дилхоҳи худ рӯйканию синазанӣ намояд. Бинобар ин, Бибиоиша ҳой – ҳой гираву зорӣ карда, ба мазмуни ин ғазал нолаву шеван менамуд:

*То маро ин нури чашми меҳрубон аз даст рафт,
Тоқати тан, сабри дил, ороми ҷон аз даст рафт.
Рафт он гул аз назар, ёрои фарёдам намонд,
Булбули шӯридаам, ки ғигон аз даст рафт.
Дар ҷаҳони бевафо дилбанди ман он буду бас,
Рафт дилбандам, сазад гӯям, ҷаҳон аз даст рафт.*

*Рафт то домони ороми дилу ҷонам зи каф,
Қисса кӯтоҳ мекунам, гӯё ки ҷон аз даст рафт!*

Ибод, баъд аз он ки соате ин азохонаи ногаҳони ро тамошо кард, ба пеши падараш баргашта сурати ходро баён кард.

Арбоб Камол, ки дар муддати панҷсола айёми зиндагии худ чандин нафар монанди Одина бечорагони бекасу кӯро бо фиребу найранг ба доми хизматгории худ кашида буд ва бисёртарини онҳо ҳам ба оқибати кор бо гурехтан аз ин доми бало худро халос карда буданд, ба зудӣ ба ҳақиқати ҳол пай бурда донист, ки Одина гурехтааст. Пас ба писари худ Ибод:

– Сад ҳайф, ки шикорро муфт аз даст додам, албатта, ин кӯрнамак сари худро гирифта аз диёр рафт. Бо вучуди ин, бояд ба пеши модаркалонаш биравам ва худ таҳқиқ намоям, шояд нишонашро аз ҷойе дарёбам. Агар Одинаро ба даст дароварда натавонам ҳам, аз ин кампир ниқори худро бигирам, – гуфта ҷӯдастери ба даст гирифта ба роҳ даромад.

Арбоб ба хонаи Одина омада Бибиоишаро ба гиряву зорӣ дарёфт. Бибиоиша вақте ки Арбобро дид, оби чашмони хуро бо остинаш пок карда, аз нолаву зорӣ хомӯш гардид ва муҳайёи гуфтугузор шуда салом дода, ба Арбоб нигоҳ карда истод.

Арбоб ба ҷойи салом бо қаҳру ғазаби тамош:

– Одина кучост? – гуфта пурсид.

Бибиоиша бо нармиву мулоимат мочарои сохтаре ҳикоят кард.

Арбоб гуфт:

– Ман хилаҳои мисли ту занҳои девсириштро ба хубӣ мефаҳмам, албатта, Одинаро худ бадроҳӣ дода гурезондай! Имрӯз худро ба нодонӣ андохта ба ман суҳанҳои сохта мезанӣ. Албатта, албатта, бо раҳнамоиву далолати ту гурехтааст. Лекин рост бигӯ, кай рафт ва нияти кучо дошт? То имкон бошад, худ ӯро ба даст

дарорам ва ту аз чанги интикоми ман халос шавӣ. Вагарна ба чойи Одина ба дасти ману ба зери ин чӯб (чӯбдасти худро нишон дода) ту ҳалок хоҳӣ шуд.

Бибиоиша дид, ки аз дасти ин сахтдили нобакор ба нармзабонӣ халос шудан мумкин нест. Ночор ба душман фурсат надода, ҳар чӣ бодо бод худ хучум кардани шуд ва гуфт:

– Ўй Арбоб! Ман яқин медонам, ки писарамро худат кушта ба кадом дара гӯрондай! Акнун ба ман дурӯғи пешопешакӣ мезанӣ. Ту гумон набар, ман роҳи ҳокиму қозиро намедонам. Ҳозир меравам ба ҳукумат ариза дода аз дасти ту додхоҳӣ мекунам, таҳқиқчиву ясавул меорам, мебинӣ, ки ба сарат чӣ қиёмат барпо хоҳад шуд!..

Инро гуфту чодари пора–пораи худро ба сар андохта ба роҳ даромад.

Арбоб Камол аз ин рафтори Бибиоиша андешаманд шуд, зеро ӯ ба хубӣ медонист, ки ҳарчанд ҳокиму қозӣ парвои кушта шудани Одина надоранд, лекин додхоии як нафар, хоҳ ҳақ асту хоҳ ноҳақ, баҳонаи хубе хоҳад шуд ба дасти эшон барои порагирӣ ва пулситонӣ. Агар ин зан рафта ба ҳокиму қозӣ арз кунад, ҳамон соат мулозиму навкарони эшон омада бе таҳқику тафтиш Одинаро ба дасти Арбоб Камол кушташуда шумурда, аз Арбоб бо номи пули хун маблағи калоне ситониданашон муҳаққақ буд. Оре, агар дар ин миён Одина ба даст афтад, пас аз таҳқиқ кардан ба Арбоб Камол ба гуломии абадӣ месупуранд, аммо Одина дар он чойе набуд, ки дасти ҳокимони Қаротегин ба он чо бирасад.

Арбоб ҳарчанд дар зоҳир ба кибру гурури нафси худ шикасте надода, «ба кучое, ки меравӣ бирав! Ман аз касе бим надорам» – гуфта дӯғ зад, аммо дар ботин ба сабаби андешаҳое, ки дар боло навишта шуд, бағоят дар тарсу ҳарос афтод. Бинобар ин, ба як–ду нафар мӯйсафедони қишлоқ мочароро хабар дода, аз роҳ боз доштани Бибиоишаро аз онҳо илтимос намуд.

Калоншавандагон аз думболи Бибиоиша рафта ба ӯ рӯй андохтанд ва аз сари ин даъво гузаштанашро хоҳиш

карданд. Баъд аз ин аз тарафи Арбоб ба ӯ ҳеч зулму осебе нарасиданро ваъда доданд.

Бибиониша ҳам, ки аз талаф нашудани Одина ба дасти Арбоб дилҷамъ буд ва ин гавғои дурӯғро барои ҳифз намудани шахси худ аз ҳучуми ин мардака¹⁸ барпо карда буд, илтимосу илтиҷои калононро бахонаи хубе шумурда, гӯё ки «барои поси хотири эшон» аз роҳи ҳокимхона баргашт ва ба ёди Юсуфи гумгаштаи¹⁹ худ ба байт—ул—эҳзонаш²⁰ оромид.

V. ҲУСНИ ТАБИЙ

Шумо бояд кӯҳистонро тамошо карда бошед, ҳеч набошад доманае даште ё дараеро дар айёми баҳорон дидаед: ҳамин ки доманаи кӯҳе ё марғзоре мерасед, ҳамроҳи боди форами баҳорӣ ба димоғатон як хушбӯии латифе мерасад. Ин бӯии хушро то мумкин аст, мешамед ва то қувват доред, ин ҳавои латифро фуру мебаред, лаҳза ба лаҳза ҷонатон тозагӣ, дақиқа ба дақиқа миҷозатон покизагӣ пайдо мекунад. Чашм мекушоед: як тараф чаман—чаман лолаи сурху сафед ва зарду нофармон шукуфта, тарафи дигар шохҳои дарахтони худрӯйи кӯҳӣ монанди арча (бурс), илғай (юлғун), чормағзу писта ба дигар печида; ба боло

¹⁸ **Мардака** — дар «Фарҳанги Онанд Роч» чунин шарҳ ёфтааст: «Мусағғири мард бошад ва ин коф (ҳамсадои охири калимаи мазкур — А. К) барои таҳқир аксар оранд (Мухаммад Дабир Сиёкӣ, Фарҳанги Онанд Роч, Техрон, ҷ.6, с.3936). Дар «Одина» бо мақсадҳои услубии таҳқир калимаи **занака** низ истифода шудааст.

¹⁹ **Юсуфи гумгашта** — ишораест ба афсонаи «Юсуф ва Зулайхо». Мувофиқи он Яъқуби пайғамбар дар байни 11 писар хурдиаш — Юсуфро ниҳоят дӯст медоштааст, ки ин боиси рашқи бародарон мегардад ва онҳо рӯзе Юсуфро ба саҳро бурда, ба ҷох меандозанд ва ба падар «Юсуфро гург хӯрд» гӯён ҷавоб медиҳанд. Яъқуб дар ғами Юсуфи гумгашта нобино мешавад.

²⁰ **Байт — ул — эҳзон** — ғамхона, хонаи ҳузн; киноя аз хонаи Яъқуб, ки аз ҳаҷри писараш Юсуф хонаи андӯх гардидааст.

менигаред то чашматон кор мекунад, давроварди сангҳои шаффофу дағалро баргҳои ревоҷ, шоҳаҳои санбуру гулҳои бунафша фуру мебинед. Дар зери қадаматон чашм меӯзед, аз тағи сангҳо ҷӯйчаҳое, ки обашон дар софӣ ба шишаи булур ва дар сардӣ ба ях баробарӣ мекунад, чорианд. Ин ҷӯйчаҳое, ки аз чашмаҳои хурд равон шудаанд, ба дарраи чуқуртаре рехта ба андозае се-чор санг²¹ об расида, бо камоли тундиву тезӣ равон мешавад, ки ин манзара шуморо тамома бо олами дигаре сайр мекунонад. Чаҳ-чаҳи булбулон бо нағмасароихи дигар мургон шуморо таъсире мебахшад, ки дастаҳои мусикии олами маданияро тамома фаромӯш мекунад.

Дар ин ҷароғоҳҳои пуралаф бозӣ кардани бузону бузголагон, частухези гӯсфандону баррагон, рамидану давидани оҳугон, рақсу бозии духтарон ва арӯсонро, ки дар сахнаҳои шаҳрҳои обод мебинед, аз ёди шумо мебарорад.

Ин манзараҳоеро, ки тамошо кардед, бе сарфи зар ва бе ранҷи дастӣ касе қуввати табиат рӯёнда, ба ин обуранги хушрабо чилва кунондааст.

Ба муқобили ин манзараҳои табиӣ худрас богҳои шаҳрҳои ободро, ки бо сарфи маблағҳои калон ва меҳнати бепоён ба вучуд овардаанд, ба назар оред, дар онҳо бисёр самараҳои олии меҳнатро мебинед, аммо ин гуна ҳусни табииро намеёбед.

Инак, арӯси ҳикоягии мо, ки Гулбӣбӣ аст ва дар замони хурдтаракиаш шумо бо ӯ шинос шуда будед ва дубора меҳохем, ки ӯро ба тамошогоҳи шумо чилва диҳонем, ба ҳамаи ҳусну латофати табиӣ доро буд. Тафовути ӯ аз соҳибчамолони шаҳрӣ монанди тафовути манзараву марғзорҳои табиӣ кӯҳистон аст аз богҳои сохтан дастии олами маданият.

Гулбӣбиро мо намегӯем, ки аз дебо қабо, аз катон пирӯҳан аз зарбофт камзӯл, аз махмал калтача, аз фарангӣ сарбанд, аз дурру марворид овезаву гарданбанд, аз зари

²¹ Санг – воҳиди ченаки вазн, ки дар ноҳияҳои гуногуни Бухорои амирӣ аз се то панҷ кг-ро дарбар мегирифт.

холис даспона ва аз алмос ангуштарин дошт, зеро ин ҳама асбоби зинату зеваре, ки шумурда шуд, на ин ки ба монанди Гулбӣбӣ як духтари факири ятима, балки аз сарватдорони кӯҳистон ҳам ёфт намешавад.

Лекин Гулбӣбӣ хусну чамоле дошт, ки танҳо духтарони гармобанадидаи кӯҳистон, соҳибчамолони шаҳрӣ, ки ҳамеша худро бо усма, сурма, ғоза, сафедӣ ва сурхӣ меороянд, ин хусну ин чамол, ин лутфу ин камолро надоштанд.

Бо ин хусну чамол Гулбӣбӣ ҳаёли он надошт, ки мисли баъзе духтарони сабукпояи шаҳрӣ чилвафурӯшӣ намояд ва оламеро асиру волаи худ гардонад. Ҳатто назар ба софигарии кӯҳистонӣ ва содадилии табииву хурдсолиаш гумон бурда мешуд, ки ҳанӯз аз дараҷаи зебоии худ чандоне хабар ҳам надорад,

Лекин бо ҳама беҳабариву содагӣ дилаш ҳамеша вобастаи ҳаёли Одина буд. Модараш ва модаркалонаш ҳамеша сухан аз ҳамхонагии Одина мезананд ва ўро абадиву рафиқи умриаш мешуморанд. Ба сабаби ин талкиногӣ ӯ ҳам Одина ба назари як рафиқи умрӣ нигоҳ мекард. Дар аввалҳои кор ҳарчанд ин муносибат аз як муомилаи тифлонаи маъсумона дарнамегузашт, вале рафта-рафта кор ба як унсияту улфияти ошиқона даррасид.

Вақте ки Одина 17–18 сола шуд, Гулбӣбӣ ҳам ба 15–16 солагӣ қадам монд, ин ду шефта ҳақиқатан ошиқи шайдои якдигар шуданд. Лекин тарбияи шарқӣ, ҳаёву шарми ирсӣ ва одати хонагӣ намегузошт, ки дарди дили худро ба якдигар ошкоро гӯянд. Танҳо нигоҳҳои дуздидае, ки ошиқонро миёнараву марҳамест, дар байни онҳо пайгомрасонӣ мекард. Тапиши дил, паридани ранг, ларзидани аъзо ва кашидани оҳҳои сарди бемаҳал ба забони ҳоли ин ду гирифтор некӯ тарҷумон буданд.

Акнун мулоҳиза фармоед: ҳамин ранг дилаздастдодагон ба фироке дучор шаванд, ки оқибаташ маълум набошад, ба чӣ ҳолҳои табоҳу рӯзҳои сиёҳ меафтада бошанд?

Оре, аз он ҷо, ки Одина мард буд, синнаш ҳам нисбат ба Гулбӣбӣ болотару муҳокимааш зиёдтар, ҳама корро

танҳо ба ҳиссиёти ошикона мулоҳиза намекард, балки дар бисёр ҷойҳо хоҳиши ақро аз фармоиши ишк болотар медонист. Дар пеши Одина ду мушқил омада буд: яке ба ватан монда ба дасти Арбоб Камол талаф шудан, дуввум аз ин ҷо гурехта рафтан. Натиҷаи ин ду кор ҳам аз маҳбубаи худ ҷудо шудан буд, лекин дар нахустин ҷудоии абадии навмедона ва дар дуввум ҷудоие, ки дар пешашон умеди висол ҳаст, зеро бар тақдири гурехтан дар фурсати муносиб боз омадан дар назар буд. Бо ин мулоҳизаҳо Одина фироқи чандсолаи ҳозираро ба умеди висоли оянда ихтиёр кард ва харчанд душвор буд, бори тоқатфарсон ҳичронро бардошт.

Аммо ҳоли Гулбибии бечора тамом дигар буд, аввал он ки ӯ ба ҳиссиёти ошикона ҷунон мағлуб шуда буд, ки қуввати ақлияш ба ҳеҷ муҳокима дастёб намегардид. Дуввум он, ки шароити зиндагониаиш нисбат ба Одина чанд дараҷа душвор буд, зеро Одина ӯро, ҷунон ки маҳбуби аз ҷон ширинтар буд, инчунин ягона парастораш ҳам ӯ буд: падару модараш мурда, модаркалонаш ба мурдан наздик расида, душманони ғаддоре, ки аз гайри ризоии ӯ ба номусаш эҳтмоли қасд кардан доранд, атрофашро фуру гирифта... Дар ин сурат Гулбибӣ ба сабаби ҷудо шуданаи аз Одина, гӯе ки аз ҳама ҷиз ҷудо шуда буд. Дарвоқеъ, дар ин ҳолу шароит ҳоли як духтари бекас ҷиҳе хоҳад шуд?

Мушқилтар ин буд, ки маҳраи розе надошт, ки ба ӯ дарди худро гӯяд ва шарм медошт, ки ба пеши модаркалони худ ба ҳой-ҳой бигиряд, то дили пурдардаш қадре ҳолӣ шавад. Оре, аз ин мушқилтар рӯзе нест, ки ошиқи шайдое ба дарди ҷонсӯзи ҳичрон гирифтӣ ояд ва мумкин набошадаш, ки ба дилхоҳи худ ба нолаву фигон дарояд... Дар ин ҳол ҷорас ҷуз ин нест, ки гӯшае гирад ва аз гайри он, ки овозе барорад, аз ҷигаргоҳи худ дарун-дарун бинолад.

Дарди Гулбибӣ, ҷунончи дар боло ишорат рафт, танҳо дарди ҷудой ва доғи ҳичрон набуд; ӯ метарсид, ки дилдодааш, яъне Одина ба ин зудӣ аз диёри гурбат бар нагардад, модаркалонаш ҳам ба хоҳиши аҷали табиӣ аз дунё даргузарад; ситамгарони бедодгар, ки дар он деҳа ҳастанд ва одату ахлоқашон як дараҷа ба Гулбибӣ маъқул аст, ӯро ба ҳоли худаш нагузоранд ва ба зӯру зулм дар панҷаи як

марди ачнабӣ, ки ному нишони ўро намедонанд, гирифтааш созанд ва «рафиқи умри ту ҳамин аст» гуфта, ба зиндони абадиаш андозанд. Пас дар ин ҳол чӣ мекарда бошад?

Инҳо ҳам сахт аст. Мушкили бисёр бимнок он аст, ки Одина ин ҳолро бишнавад ва гумон кунад, ки Гулбибӣ ба хоҳиши худ домани муҳаббати дигареро ба даст гирифта ва ҳаққи ишқу муҳаббати худаширо поймол кардааст...

Гоҳо дар хотираш васвасаҳои дигаре ҳам мегузашт: кӣ медонад? Вақте ки Одина ба Туркистон меравад, дар он ҷо ёру дӯст пайдо мекунад, мумкин аст, ки рафта-рафта Гулбиро аз хотир фаромӯш кунад ва ба хоҳиши ҷавонӣ ба дигаре дил бандад, дасти худро, ки ҳаққи ҳалоли Гулбибӣ аст, ба гардани он бегона андозад. Дар он вақт агар ҳаёли Гулбибӣ ба хотираш гузарад, ба ӯ бо назари истехзо нигоҳ кунад.

Инҳо дардхое буданд, ки ҳеҷ сангдил ба бардоштанишон тоқат карда наметавонист, чӣ ҷойи монанди Гулбибӣ як духтари чордахсолаи²² дил аз даст додаи таҷрибадида.

Кӯҳ бо он ҳама сангиндилию хороӣ
Натавонад, ки таҳаммул бикунад вулқонро²³
Дили ошиқ, ки фасурда зи ғаму андӯҳ аст,
Ба чӣ сон сабр намояд алами ҳичронро?

²² Дар порчаи «чӣ ҷойи монанди Гулбибӣ як духтари чордахсола...» дар соли Гулбибӣ сахт рафтааст. Лаҳзаи тасвир ба айёми понздаҳ-шонздаҳсолагии Гулбибӣ рост меояд, ки инро ҳуди нависанда дар ҳамин боб андаке пештар гӯшад кардааст: Гулбибӣ ҳам ба 15 – 16 – солагӣ кадам монд.

²³ Вулқон- кӯҳи оташишон аст, ки дар вақти оташишонии кӯҳҳо мекафанд, замин меларзад, сангҳо об шуда монанди дарёи оташ равон мегардад.

ҚИСМИ ДУВУМ

1. ЗОВУДИ ПАХТА²⁴

Дар Андичон ба наздикии рохи оҳан дар майдони фароҳе як аморати бисёр бузургро мебинед. Дару девори ин бино он қадар баланду назаррабо бошад ҳам, бо мӯриҳои сар ба фалак кашидааш, ки нафари қиромези онҳо рӯи ҳаворо чун абри сиёҳ фуру мегирад, аз як фарсах роҳ диққати бинандагонро ба тарафи худ мекашад. Ин бино ду дарвозаи паҳлӯи ҳам дошт: яке бисёр бузург, ки танҳо дар вақти даромад–баромади аробаҳо кушода мешуд, дуввумӣ ду газ қад, як газ бардошта, ба даромади пиёдагон махсус буда, ҳамеша боз буд.

Агар шумо завудро тамошо кардан мехоҳед, марҳамат карда аз ҳамин дари хурдак, ки «дари партав»—аш меноманд, ба дарун дароед. Ба тарафи дасти ростатон як иморат мебинед, ки тахминан чил газ²⁵ қад, даҳ газ бар ва даҳ газ баландӣ дорад, агарчи ин иморатро дари даромад–баромади бисёр бошад ҳам, шумо аз дари пешгоҳ, яъне аз даре, ки ба мунтаҳои бино воқеъ шудааст, дароед, то ки ин корхонаро як сар бояду шояд тамошо карда тавонед! Вақте ки аз ҳамин дар ба дарун даромадед, даррав ба рӯятон як зинаи тахтагӣ рост меояд. Шумо қадре заҳмат каша, бо ҳамин зинапоя ба ошёнаи дуввуми ин иморат боло равед. Вақте ки ба

²⁴ Зовуди пахта – Садриддин Айний дар зовуди пахтаи Кизилтеппа аз сентябри соли 1915 то охири апрели соли 1916 ба сифати фурушандаи пунбадона кор кардааст ва таассароти худро аз он, аз қору маишаги коргарони русу мардикорони маҳаллӣ, ки дар байни онҳо тоҷикони қаротегинӣ кам набуданд, дар эпизоди зовуди пахтаи Андичон мафассал баён намудааст.

²⁵ Газ – воҳиди андозаи дарозӣ, ки дар Осиёи Миёнаи тоҷикӣ, аз ҷумла дар Андичону Мангилон баробари 83 - 85 см буд.

болохона баромадед, дар мукобилатон як дари бузургро мебинед, ки дарояндаи аз ин дар бо як зинаи тахтагии васеи дарозе, ки ба он ҷо ниҳодаанд, бе он ки ба хонаи зерин дарояд рост ба замин мефуруяд. Шумо андаке ба сари ин зинаи бузург истода тамошо кунед: мебинед, ки мардикорони тоҷик, ўзбек, парсиён²⁶ ва дигар миллатҳо қанорҳои қалонро, ки дар ҳар қадам аз 8 то 10 пуд²⁷ пахтаи тозақунанда (чигитнок) ҷой шудааст, ба сар бардошта ба зинаҳои мазкур аз замин то ин болохона мебароранд. Коргарони дигар пахтаи ин қанорҳоро ба хонае, ки аз он ҷо ба хонаи зерин роҳи махсус ҳаст, мерезанд. Ман ба шумо маслиҳат медиҳам, ки аз дидани ин манзара сарсари нагузаред: хуб диққат диҳед, фарзанди одам чӣ гуна даҳ пуд бори ноҳинҷорро, ки панҷ газ қаду якуним газ ғафси дорад, ба сари худ бардошта, бо як зинае, ки 20–25 погунданок аст, ба боло мебароранд?.. Ин одамон мавсими ин корро як бор намекунанд, балки дар соле 7–8 моҳи мавсими пахта ҳар рӯз дувоздаҳ соат ба ҳамин ранг бор мекунанд...

Ҳолӣ қардани қанорҳо ҳам кори осон нест, агарчи холиқунандагон бо як қачқорд қанорро ҷоқ карда бе заҳмате пахташро ба поён мерезанд, лекин ҳамеша рӯ ба рӯи ҷангу губоре, ки аз хонаи зерин монанди оби ғавора ҷӯш зада мебарояд, ба истодан маҷбуранд.

Агар шумо ба сари зинаи пеши дари шамолкаш намебудед, ба муқодили ин ҷангу хокҳои қафаси бадбӯ нафасе истода натавониста, беҳуш шуда ба замин меафтидед. Акнун мулоҳиза фармоед: монанди шумо як фарзанди одам дар даруни ин хонае, ки шумо як дақиқа

²⁶ Парсиён – порсиён. Нависанда мардикорони эронӣ (форсҳо)-ро дар назар дорад.

²⁷ Пуд – воҳиди ченаки вазн, ки ба 16, 35 кг баробар буда, дар Русия, Украина ва Белорусия то соли 1924 эътибор дошт. Дар Осиёи Миёна як пудро 16 кг меҳисобанд.

тоби истодан надоред, чӣ гуна рӯзе дувоздах соат истода кор мекунад?.. Зеро агар накунад, аз гуруснагӣ мемурад.

Дар ин болохонаи пурчангу ғубор аз ин зиёда аз хикмат нест, марҳамат кунед! Зудтар бо як зинаи дарунӣ, ки ба ошёнаи зерин пайваст аст, поён шавед, дар ин ҷо ҷиҳо мебинед?

Сар то сари ин хона пур аз чарху ҳаллоҷӣ аст. Дар пешгоҳаш як чархи бисёр калони фӯлодин дар гардиш аст, ин чарх ба воситаи як тасмаи ғафсе, ки аз пӯсти гавазн сохта шудааст, ҳаракат мекунад. Як тарафи ин тасма дар хонаи зерин, дигараш ба гардана (губчак) — и чархе андохта шудааст, ки он низ ба воситаи тасмае ба мошинхона вобаста аст ва қуввати асиро аз он ҷо мегирад.

Дигар чархҳое, ки дар ин хона мебинед, нисбат ба чархи нахустин хуртаранд. Лекин ҳамагӣ ба воситаи тасмаҳо аз ҳаракати ҳамон чархи калон дар гардишанд. Ин чархҳои хурд, ки дар ин хона ба ду қатор нишонда шудаанд, хизматашон гардондани тирҳои ҳаллоҷӣ ва тақсим карда рехтани пахтаи хом ба даҳони ҳаллоҷиҳо ва монанди ҳамин дигар корҳо мебошад. Ҳаллоҷӣ, ки ба иборати ўро «чин» мегӯянд, ки иборат аз ду тири ғафси дандонадорест, ки ба ҳам пайваста, рӯиҳам ба воситаи чархе гардиш мекунад. Шумо дар болохона дида будед, ки мардикорон пахтаҳоро аз қаторҳо бароварда ба даҳони чуқурие мерезанд. Инак, ҳамон пахтаро бо роҳҳои махсус ба воситаи ҳаракат додани чархҳои махсус ба даҳони ҳаллоҷиҳо мерезанд. Вазифаи ҳаллоҷиҳо ҷудо кардани пахта аст аз пунбадона.

Пахта вақте ки аз ҳаллоҷӣ тоза шуда мебарояд, ба ноаи тахтагии фароҳе, ки ба даруни он тири морпече дар гардиш аст, мерезад. Ин ноаи дароз рахтаҳои аз тахти ҳаллоҷиҳо ба дарунаш рехтаро ба воситаи тири морпечи худ кашида то ба болохонаи дигаре, ки онро тойхона ё ки прессхона меноманд, бурда мерезад.

Аммо пунбадонаи аз пахта чудо шуда аз шикофи махсус ба таҳхона мерезад ва дар он ҷо ба даруни ҳаллоҷии дигаре даромада дубора тоза шуда мебарояд: пас аз он ба ноаи махсусе, ки он ҳам ба даруни худ тири морпеч дорад, ба ҷойе, ки барояш муайян кардааст, рафта мерезад. Пахтаи дубораи аз пунбадонаи ҷудошуда ба наварди калоне печида монанди пахтаи бо садаҷуб сохташуда мешавад. Номи ин пахтаи дувумбароро «лентир» мегӯнд, ки ба даруни кӯрпа, болиш ҷома ва ба баъзе саноеъ сарф мешавад.

Тамошои ҳаллоҷихона, ба иборати дигар «чинхона»—ро ханӯз тамои накардаед: дар ин хона ба сари чархҳо ва ҳаллоҷиҳо коргарони моҳир нигоҳбонӣ мекунанд, аз дуруст кор кардани ҳаллоҷиҳо хабардорӣ менамоянд, тасмаҳои аз ҷояш бечошударо ба ҷояш меандозанд, ба тиру губчаки чархҳо равшан мерезанд ва монанди онҳо...

Ин хона аз боло ҳам зиёдтар пургарду ғубор аст, ғайр аз ин аз бӯи равшани ғализе, ки бе вай чархҳо дуруст ҳаракат намекунанд, ё месӯзанд, хеле бадбӯ ва муттафин мешавад. Бо замми инҳо аз шараққо— шуруқ ва тараққо— туруққи чархҳо ғӯши одам ба карӣ наздик мерасад ва ҳаёл пароканда мешавад.

Биёед, аз ин хона зудтар бароем! Аз ин ҷо ба воситаи зинапоя ба болохонае мебароем, ки пахтаи тозашуда он ҷо мебарояд. Дор ин болохона қачобаҳои калон ё ки қуттиҳои ҷорраҳи дарозеро мебинед, ки ҳар тарафаш тахминан якуним ғаз ва дарозиаш 6 ё 7 ғаз аст.²⁸ Мардикорон пахтаҳои тозашударо ба даруни ин қуттӣ ё ки қачобаҳо ҷой мекунанд. Паз аз он қуттии аз пахта

²⁸ Дар ҷумлаи «Дар ин болохона қачобаҳои калон ё қуттиҳои ҷорраҳи дарозеро мебинед, ки ҳар тарафаш тахминан якуним ғаз ва дарозиаш 6 ё 7 ғаз аст» аз ҷиҳати шумора мувофиқат накардани аъзои ҷумла ҳис мешавад. Вале ҷумлаи мазкур дар дастхат ва ҳамаи матнҳои ҷопӣ дар ҳамин шакл истифода шудааст.

пуршударо ба сари сутуни чӯбие, ки дар муқобили он аз тарафи боло низ чӯяне ба шакли пошнаи сутун вазъ шудааст, тела медиҳад. Вакте ки роҳи қувватро мекушояд, сутун ба воситаи ғулбаи оҳанине, ки аз зери замин ба мошинхона мерасад, ба қоидаи «таъбиқи обӣ» дар ҳаракат омада бо қуввати тамои пахтаро ба даруни қуттӣ пахш мекунад. Пахта хурд шуда ба дараҷае мерасад, ки зиёда аз он хурд шуданаш мумкин аст. Ин дараҷа ба аломате, ки монанди соат ба даруни он хона овехта шудааст, маълум мегардад. Вакте ки ҳаҷми пахта ба ниҳояти хурдӣ мерасад, роҳи қувватро мебандад ва тоӣи пахтаро ба мошини борбардӣ бо симҳо печонда, аз зери сутун мебароранд ва порчаҳои кандироро, ки ба тоӣи пахта печонда шудааст, бо ҷуволдуз дӯхта аз дари дигар ба берун мегелонанд ва коргарони пурқуввате, ки дар он ҷо кор мекунанд, ҳар яке як тойро мисли як бузғола ба пушт бардошта бурда ба анбор мегуздоранд.

Акнун биёед, биравем ба мошинахона: аз дари тойхона ба майдони иморати зовуд баромада дар пеши ҳаллоҷихона ба хонаи ҷудогонае медароем. Дар ин ҷо чархҳои хурду калони бисёр дар гардишанд, ин чархҳо қувваи худро ба бухорхона мегиранд, ки дар он ҷо ба воситаи гармии оташ ба даруни деги бисёр калоне об ҷӯшида бухор пайдо мекунад ва ин бухор мошин ва чарххоро дар ҳаракат меандозад.

Дар як ғӯшаи мошинхона як даста чархҳои ҷудогонаро мебинед, ки онҳо аз зӯри бухор дар ҳаракат омада қуввати электрикӣ пайдо мешавад. Ин қувват шабҳо ба воситаи симҳо ва ҷароғҳои шишагӣ, дар тамоми хонаҳо, мошинхона, анборҳо ва роҳравҳо овехта шудаанд, рӯшноии электрикӣ расонида ҳама ҷойи он иморатро монанди рӯз равшан мекунад.

Дар ин хона дар як ғӯшае як бӯчаи оҳанинро мебинед, ки тахминан даҳ сатил ё зиёдтар обро ғунҷониш дорад, дар болои он бӯча як мили борики монанди

нойчан дарунковоке ҳаст, ки як сараш ба хазинаи қуввати электрикӣ пайваст аст. Агар ба шумо касе чӣ будани ин бӯчка ва барои чӣ дар ин ҷо гузошта шуданашро нафаҳмонад, албатта, барои обнӯшии коргарон ва ё ҷойи дастшӯии онҳо аст гуфта гумон мекунад. Лекин дар ҳақиқат ин тавр нест, балки ин бӯчкаи назарногир корномаҳо нишон медиҳад: агар ин бӯчкаро аз замин бардоред, дар тахташ низ як мили оҳанини борики дарунковок (гулба – труба)–и шинондашударо мебинед. Як сари ин мил ё гулба (кубур) аз зери замин рост меравад то тойхонае, ки шумо тамошо карда омадед. Дар ин ҷо сари мил ба зери сутун пайваста аст, ки дар вақти даркорӣ сутунро дар ҳаракат оварда, чунон ки дидед, тойҳои пахтаро пахш ва хурд мекунад. Акнун биёед, дафтархонаҳо ва ҷойҳои истиқоматию ин биноро тамошо кунед: се тарафи иморати мошинхона ва ҳаллоҷихона майдони фароҳе аст. Ба ғирдоғирди ин майдон айвонҳои бисёр васеъ бино ёфтаанд, ки дар онҳо пахтаҳои ҳому пумбадонаҳоро рехтаанд. Ба наздикии дарвозаи калони зовуд борхонаи бисёр баланди боҳавое бино шудааст, кар он ҷойи пахтаҳои тойи басташударо мегузоранд.

Дар тарафи дигар, рӯ ба рӯи ҳиллоҷихона як иморати зебо ба тартиби аврупой бино ёфтааст. Доираи аввалини ин бино иборат аз се хона аст, ки онҳо ҳучраҳои дафтардорӣ, мирзоӣ ва ҳучраи кории мудир аст. Доираи дуввумиаш иборат аз панҷ хонаи бисёр базеб аст, ки дар он ҷо мудирӣ зовуд бо хонаводааш зиндагӣ мекунад. Як тарафи ин доира ба боғчаи бисёр мусафّفое пайваст аст, ки дар айёми баҳорон ва рӯзҳои офтобноки зимистон мудирӣ зовуд бо аҳлу аёлаш дар он ҷо истироҳат ва ҳавогирӣ мекунад. Ҳамаи ин хонаҳо бо палос ва асбобҳои пурбаҳо музайян буда бо чароғҳои электрикӣ пурқувват равшан мешавад.

Дар мобайни ин иморати олӣ ва айвони борхона як тангкӯчае ҳаст, ки агар шумо ба он кӯча равона шавед, ба як майдони борики дарозе мебароед. Як тарафи ин майдон ба пушти айвон пайваста, тарафи дигараш девори похсаи зовуд аст. Дар сар то сари ин майдон хонаҳои пасту торики бадҳавое бино ёфтааст, ки аз ғояти камҳавой ва рутубат деворҳои ин хона аз таҳт то шифт зах шудааст. Харчанд деворҳои ин хонаҳо оҳак ё қач молида шуда бошад ҳам, аз мағору қарраҳое, ки аз зах пайдо шудаанд, мунаққаш менамояд. Дар ин хонаҳо, ки ҳеҷ оғил монанди онҳо бадбӯ ва бадҳаво нест, муздурону қорғарони зовуд зиндагӣ мекунанд.

Рӯ ба рӯи ин хонаҳо, ки девори похсаи иморати зовуд аст, ҳар рӯз ҷошғоҳӣ ба зери он офтоб метобад, вақте ки шумо ба ин офтобрӯя нигоҳ кунед, симоҳои аҷибӣ қатор нишастаро мебинед: Рангҳо парида, ҷашмҳо дарун рафта, биниҳо тег қашида, дастҳо кубла зада, қафида ва хуншор шуда, пойҳо обила қарда ва ҷароҳат пайдо қарда ва либосҳо дарида, ба андозае, ки пероҳан танҳо шерозии ғиребону аз эзор фақат нефа мондааст...

Аз ин сияҳбахтон яке дароз қашида ва аз дарди миён нола мекунад, дигаре латтаи ба пойи ҳудаш бастаро қушода ҷароҳатҳояшро аз хуну ҷирк тоза менамояд, севвумӣ порчаҳои қанорҳои даридаро ғундошта омадааст, ки бо онҳо либоси порашударо ямоқ кунад.

Агар шумо дар мавсими қорӣ солҳои 1915–16 ба ин зовуд меомедед, дар охири сафи ин меҳнатрӯзиён як ҷавони 17–18 соларо медидед, ки либосашро аз тан қашида шабушкчинӣ мекунад ва кӯҳнақолаи ҳудро аз ин душмани хуншор, ки ҳамашаб дар изтироб андохта бедораш медорад, ба қадри имкон пок менамояд.

Аз ғайри шиносондану таърифи мо, албатта, шумо медонед, ки ин ҷавон қаҳрамони қиссаи мо Одина аз ёру диёр ҷудо аст.

Пас ин фарзанди инсон бо ин ҳолати парешон чаро ин ҷо нишастааст?

Ҷавоби ин саволро ҳам бояд худатон ёбед:

Шумо аз тамошои мошинхона, тойхона, ҳаллоҷихона ва борхона ҳозир баромадед. Дар ин ҷо дидед, ки садҳо коргар кор мекунад. Албатта, шабу рӯз беором кор кардан мумкин нест. Барои хобу хӯр ҳеҷ набошад якчанд соат аз кор фориғ шудан лозим. Бинобар ин, ҳар 12 соат мардикорон бадал мешуданд. Ин сияҳбахтоне, ки шумо ба зери ин девори бекасӣ дидед, мунтазири буг шудани зовуданд. Ҳар гоҳ вақти бадал шудани коргарон расад, зовуд бонги бадале мезанад. Ҳамон соат ин мардикорон ба кор ҳозир мешаванд ва онҳое, ки ба кор машгуланд, озод мегарданд.

1. ОДИНА ДАР ЗОВУД

Одина дар зовуде, ки шумо дар фасли боло даруну берунашро тамошо кардед, кор мекунад. Барои тамои воқиғ шуданатон ба гузориши аҳволи ӯ андаке тафсил лозим аст. Одина маҷбур буд, ки ҳар рӯз қанору ҷувол бардошта ба зинапоёе, ки дар таърифи зовуд дидед, боло барорад ё ки дар ҳар шабонарӯз дувоздаҳ соат ба даруни пахтахонае, ки шумо 5 дақиқа тоб оварда натавонистед, истода ҷувол ҳолӣ мекунад. Ба чунин хизматҳо натавон Одина кор мекард, балки як сад нафар мардикорони тоҷик, ўзбек ва баробари дар тахти дасти як нафар пудратчӣ кор мекарданд.

Пудратчӣ аз майдони зовуд боло баровардан ва ба даҳони ҳаллоҷӣ резондани пахтаро аз соҳиби зовуд қарор карда гирифта буд. Ин пудратчӣ бечорагони бекасуқӯйро, ки аз ҷабру зулми ҳокимону молдорон ва ба сабаби тангии аҳволи иқтисодиву ногузариҳои зиндагонияшон аз ватан фирорӣ шуда буданд ё ин ки ба сабаби гузаштани заминашон ба дасти боёни судхӯр монда буданд, ба нархи

арзоне ба мардикорӣ гирифта кор мефармуд. Вақте ки мардикор ба чанги пудратчӣ гирифтор омад, дигар касе аз қуввату тоқати ӯ намепурсад, хоҳ-нохоҳ мисли гови корӣ кор кунад. Мардикорон ҳақиқатан монанди гови корӣ ба шумор мерафтанд. Пудратчӣ чӯбдасте монанди халасчӯби говронӣ ба даст гирифта, онҳоро аз ин сӯ ба он сӯ меронд. Танҳо фарқ дар ин ҷо буд, ки агар гов тоқати кор надошта бошад, соҳибаш чанде осуда гузошта тарбият мекунад. Аммо мардикоре аз кор фуру монад ё ки ба бемории сахте гирифтор ояд, пудратчӣ ноинсоф ҳамон соат аз хизмат бароварда ба кӯчаи нокомиаш меандоخت ва ба ҷояш одами дигар мегирифт.

Одина ҳам аз бими бекорӣ ба ин ҳама корҳои тоқатгудоз бардошт карда хизмат мекард. Аз ғайри ин ки нафасе дам гирад, қанор мебардошт ё ҳолӣ мекард.

Ягона орзуи Одина ин буд, ки ҳар қадар душвор аст, тобоварӣ наояд, то аз музди кор чизе пасандоз карда ба ватани худ бозгардад ва маҳбубан меҳрубони худро ба никоҳи худ дароварад.

Музди меҳнати Одина бисёр кам буд. Дар кор фармудан агарчӣ ўро аз одамони калон фарқ намекарданд, аммо дар музд додан ба қатори бачагонаш мешумурданд. Бинобар ин, ҳар рӯз музди хизматаш тақрибан 30 тин меафтод. Бо 6 тин ду қадок²⁹ нони сиёҳ гирифта, дар шабонарӯзӣ наҳорӣ мекард. Боқимондаро ба нияти тӯии худ захира менамуд. Оре, бо ин гуна хӯрок кор кардан, хусусан корҳои сиёҳи вазнинро ба ҷо овардан душвор буд. Аммо чӣ чора? Агар ба ҳаррӯза хӯрок қадре гӯшту равған ҳам ҳамроҳ мекард, музди хизмат ба ҳароҷоти ҳаррӯза намерасид. Чӣ ҷои пасандоз!

Пӯшоки Одина ҳам монанди дигар мардикорони он зовуд фартуту чиркин буд. Парча-пораҳои қанорҳои

²⁹ Қадок – воҳиди ченаки вазн дар охири асри XIX ва аввали асри XX дар Осиёи Миёна, ки баробари 409 грамм ҳисоб меёфт.

дарида ва чуволҳои аз кор баромадаро ба ҳам дӯхта ба ҷойи чома кор мефармуд. Ҷойи истикоматаш ҳам дар ғояти фалокат буд. Ба як хонаи пастаку торики мартубе³⁰, ки шумо тарҳашро дар фасли гузашта дидед, 15–20 нафар якҷо хобу хез мекарданд. Барои шустишӯ собун ва барои ҳавогирӣ боғча, албатта, набуд.

Ба ин гуна зиндагӣ тоб овардан зӯру қуввати бисёреро талаб мекард. Одина, ки ҳанӯз аз сад гулаш як гулаш нашукуфта буд, ба ин ҳама машаққат чӣ гуна тоқат мекард? Агар зиндагӣ ҳамин аст, бояд соле намонда мемурд, чунон ки як қисми аз мардикорон ба касалии арақӣ (тиф) ва баъзе ба бадҳазмӣ гирифтور шуда бо садҳо хорику зори ҷон доданд. Аммо Одина бо ин ҳама душворӣ бо як умедворӣ зиндагӣ мекард ва барои ба даст овардани мақсад ба ҳар гуна балову ҷафоҳо бо як азми маҳкам ва бо як дили қавӣ истодагӣ менамуд. Чӣ будани талаби Одина ба шумо маълум аст: кор кардан, қадре пули посира намудан, бозгашта ба ватани худ рафтан ва ба маҳбубаи дилороми худ восил шудан буд. Дуруст, дарди ҳичрон худ балои дигарест. Ин балоест, ки бисёр навҷавонро аз бистари ноз ба мағоки хоки бемаҳал андохтааст. Аммо ҳичроне, ки дар дунболаш умеди висол аст, омили маҳҷуро хеле тасаллӣ мебахшад ва ба бардоштани машаққатҳо қувват медиҳад.

2. КОРПАРТОЙ

Соли 1915 ҳосилоти пахта аз ҳад зиёд бисёр шуда буд. Бо вучуди ин, азбаски саноати бофандагии Русия ба муносибати ҷанги умум³¹ аз хориҷ пахта дароварда наметавонист ва инчунин пахта ғайр аз бофандагӣ ба асбоби ҷанг ҳам сарф мешуд, бозори пахта аз одат берун

³⁰ Мартуб – рутубатнок, намнок.

³¹ Ҷанги умумӣ – ҷанги якуми ҷаҳонии солҳои 1914 – 1918.

гарм шуда рафт. Ҳарчанд доираи тичорати Русия ба пахта нархи қатъӣ монда бошад ҳам, ин нарх расмӣ шуда, дар бозори амалӣ ҳеҷ таъсир намекард, дар бозори амалӣ ва ғайри расмӣ гӯё ки ба равиши «кӣ зиёд мекунад» («торги») ба ду-се баробари ин нархи расмӣ фурӯш мешуд. Ин аҳвол дар Маскав ва умуман дар пахтаи тозашуда буда, аз деҳқон бошад, пахтаи хом-пахтаи пунбадонадор аз рӯи нархи қатъӣ харида мешуд. Ба ин сурат ғоидаи пахтачаллобон ва зовудчиён яке бар се меафзуд. Ҳар қадар ки ғоида зиёд мешуд, иштиҳои пахтачиёни гурусначашм ҳам ҳамон қадар зиёд мегардид. Пахтачиён одатан монанди сархуше, ки ба андозаи бисёр дар нӯшидан боз бисёртар шароб талаб мекунад, дақиқа ба дақиқа ба гирдовари ғоида зиёдтар мекӯшиданд; бозор ба бозор, кишлок ба кишлок, хона ба хона ғумоштағони худро давонда пахтаи хом меғундоштанд. Зовуд пахтаҳои ғундоштаро тоза намуда наметавонист; анборҳо ва айвонҳои зовуд аз пахтаҳои хом пур шуданд. Оқибат пахтачиён маҷбур шуданд, ки пахтаҳои барзиёдро дар майдони болояш яла ғузоранд.

Аз паси барфҳои зимистонӣ, ки ба болои пахтаҳо борида буданд, боронҳои сел гармии бо ҳавои баҳорони соли 1916 сар шуданд; бо гарм шудани ҳаво пахтаҳои таршуда ҳам гарм шудан ғирифтанд; кӯмакҳои пахта, ки ба қадӣ бом мерасиданд, ҳолати пеш аз ҳаракати кӯҳи оташфишон ба осмон ба ҷойи бухор дуд баровардан ғирифтанд; бо таъсири ин ҳол димоғи пахтачиён ҳам сӯхта дуд баровардан ғирифт.

Лекин пахтачиён бисёр саросема нашуда зуд илочи ин корро ёфтанд: пахтаи ба сӯхтан саркардаро паҳн карда шамол додан ягона ҷораи онҳо буд. Аммо барои ин кор боз корғари бисёре даркор мешуд; барои пахтачиён бошад, ҳалвои бедуд- ғоидаи бемузду меҳнат даркор буд. Аз тарафи дигар, ба муносибати омадани баҳор ва сар шудани корҳои деҳқонӣ корғари барзиёд ёфтан душворӣ

мекард; бинобар ин, масъаларо бо Қурбоналии пудратчӣ³² ҳал кардан осонтар намуд. Масъала ҳал шуд: Қурбоналӣ бо гирифтани мукофоте аз ҳӯчаин ба воситаи коргарони зердасти худ адо кардани ин хизматро ба гардан гирифт.

Қурбоналӣ коргарони дар зери дасти ҳудаш коркунандаро як нахӯдшӯрбои бегӯшт зиёфат карда, ба онҳо гуфт:

– Ободии зовуд фоидаи мост; агар зовуд хароб шавад, мумкин аст, ки мо бекор монем; ободии зовуд бошад, ба сабаби хароб шудани молҳои ҳӯчаин ба даст намедарояд. Агар шумо ғайрат карда, зиёда аз корҳои муқаррариатон кор карда пахтаро шамол надихед, ҳама чиз хароб мешавад. Дар он сурат аҷаб нест ки мо бекор монем ё ин ки ҳӯчаини моро бебуриш гуфта, пеш карда, ба ҷойи мо коргарони дигар гирад. Акнун маслиҳат он аст, ман шавам, шумо шавед, ҳар рӯз чанд соат барзиёд кор карда ҳамин пахтаҳои сӯхтаистодаро кафонда паҳн карда партоем, боз дар охири кор, худо хоҳад аз давлати ҳӯчаин вақти шуморо хуш мекунем.

Коргарон ин кори барзиёдро ба умеди «аз давлати ҳӯчаин» вақташон хуш шудан қабул карданд. Кор сар шуд: коргарон ҳар рӯз пас аз тамои кардани як баст (смена) 12 соата кори муқаррариашон нони сиёхро ба оби сард тар карда хӯрда, панҷшоҳаҳои оҳаниро ба даст гирифта ба паҳн кардани пахтаҳои ба сӯхтан саршуда медаромаданд. Ин кори барзиёд аз кори аслии муқаррарӣ вазнинтар ва сахттар буд: кӯмакҳои пахтаи ба сӯхтан саршуда, ки қабатҳои зеринаш ҳатто ба даргирифтани наздик буд, аз нӯги кори пойи коргарон то миёнашон месӯзонид, бӯйи бад димоғхоро метарконид, сархоро мегардонид, дилхоро мефишорид. Коргаре, ки дар ҳамин аҳвол 15 дақиқа кор мекард, аз хуш рафта ба ғалтидан

³² Қурбоналии пудратчӣ – шахси воқеист, нависанда хангоми дар зовуди паҳтан Қизилтеппа кор кардан ба вай вохӯрда будааст.

мачбур мешуд: коргарони аз худ рафта ғалтидари чӯбдасти Қурбоналӣ ба по хезонда дубора ба корашон меандохт. Дар миёни коргарон дарунравӣ, тиф ва марг зиёд шудан гирифт. Қурби пул рӯз то рӯз мефуромад, аммо ба муқобили ин музди кори асосиро зиёд кардан он тараф истад, барои кори барзиёд ҳам чизе дода намешуд. Давлати хӯчаин рӯз то рӯз зиёд мешуд, аммо «аз давлати хӯчаин» хуш кардани вақти коргаронро «худо ҳеҷ намехост». Қурбоналии пудратчӣ, ки коргарон то ҳол ўро яке аз худашон ва дилсӯзи худашон медонистанд, ба ҷуз аз анбори ҳолӣ сад ман шолӣ бахшидан дигар коре намекард.

Окибат коргаронро кор ба ҷону корд ба устухон расид, миёни худ машварат карда аз хӯчаин зиёд кардани музди хизмати аспиро барои кори барзиёд музди ҷудогона муайян карданро, ҳеҷ набошад ин кори барзиёдро аз гарданашон бардоштанро талаб карданӣ шуданд. Агар хӯчаин яке аз ин талабхоро ҳам қабул накунад, якҷоя якборагӣ корро партофтани шуданд.

Ин машварати коргарон пеш аз ба амал омадан ба воситаи Қурбоналӣ ба хӯчаин маълум шуд. Хӯчаин ҳам сурати ҳолро ба ҳукумати маҳаллӣ хабар дода, ба сари коргарон пристав (миршаб)—ро бо полисҳо оваронид. Дар беруни зовуд як даста солдатҳои казак³³ ҳам бо панҷтира ва найзаю тозиёнаҳои худ барои ҳар эҳтимол тайёр шуда истоданд. Пристав ба коргарон гуфт:

— Ин вақт вақти ҷанги умумӣ аст, дар мамлакат идораи ҳарбӣ ҳукмфармо аст: коргарони ҳар зовуд ва корхона монанди идораи ҷангӣ ва сафҳои аскарӣ бечуну чаро ба кор кардан мачбуранд. Ҳар кас, ки аз кор кардан

³³ Солдатҳои казак — табакаи ҳарбиёни имтиёзнок дар Русияи тоинкилобӣ, ки ҳукумати подшоҳӣ онҳоро барои муҳофизати сарҳадҳо ва умуман тартиботи ҳукуматдорӣ худ истифода мебард. Дар Осиёи Миёна, аз ҷумлаи дар даргоҳи амири Бухоро казакҳо тақияҳои ҳукумат ҳисоб меёфтанд.

сар тобад, мисли сарбози аз сафи чанг гурехта ба шумор меравад; чазои сарбози аз сафи чанг гурехта як тири милтик будан ба хама маълум аст. Агар бе чуну чаро ва бе ҳеч шарту қавл кор мекунад, бубинед, вагарна пеш дароед, равон шавед ба миршабхона!

Коргарони мо, ки аз ташкилоти коргарии даруни Русия беҳабар буданд, ҳатто бо коргарони аврупоии ҳуди ҳамин зовуд ҳам алоқа надоштанд, ба ҳамин як дӯғи пристав дил бой дода, ба кор кардан мачбур шуданд.

Одина, ки бо бӯйи бади пунбадонаҳои мағоркардаи гармшуда тобоварӣ карда натавониста бемор шуда буд, дар казармаи зовуд ба тарбияи яке аз ҳамватанони худ хобид.

3. ҲАМДАРДОН

Хӯчаини зовуд барои нигоҳдории тандурустии коргарон, барои хуб кардани хобгоҳ ва хӯроку пӯшоки онҳо ягон пул харч накунад ҳам, барои гардонидани сари онҳо ба воситаи мулло ва пӯпҳо пули худро дарег намедошт. Коргарони ба ҳар гуна дину миллат (точик, ўзбек, парсиён, арманӣ, рус ва барбарӣ)³⁴ мансубро, ки дар он зовуд кор мекунанд, муллову пӯпҳояшон бо талқиноти дин игво карда, аз як шудану ба ҳам пайвастан боз медоштанд: ҳар кадоми муллоён ва пӯпҳо ҳамдини худро игво мекарданд ва мегуфтанд:

— Шумо аз ғайримиллати худу аз ғайридини худ боэҳтиёт бошед. Ғофил нашавед, ки мабодо шуморо аз роҳ бароваранд ва ба дини худ дароваранд, дар роҳи дини худ садақа диҳед ва ба ҳудои худ ибодат кунед. Имомону пешвоёни дини худро мухтарам шуморед ва аз гуфту фармони онҳо набароед. Ба нозу неъматӣ одамони

³⁴ Барбарӣ — ҳалқе, ки як қисми аҳолии мамлакатҳои Африқои Шимолиро ташкил медиҳад.

дунёдор ҳасад набаред ва ғамгин напавед, ки ин ҷаҳон зуд гузаранда аст. Давлати дунё ба дунё мемонад аз давлати ҷовиди охират умедвор бошед! Ба хонандае, хизмат мекунед ва аз ҷое, ки нон меҳӯред, ҳаққи намакро пос доред, ҳаққи намак бо ҳаққи худо баробар аст. Ба манфиати хӯчаини худ хиёнат накунад. Хизмате, ки хӯчаин мефармояд, аз тахти дил ба ҷо оваред. Хизматгор бошед, лекин хизматгори содик бошед. Хуш доред, ки бечорагӣ айб нест, аммо куфрони неъмату кўрнамакӣ гуноҳи азим аст. Итоати подшоҳи замону маъмурони ўро воҷиб донед, ки подшоҳ сояи худост ва соҳибнеъмат (валинеъмат)-и ҷаҳониён аст.

Бечора муздурон ба ин игвоҳо фирефта шуда ба якдигарашон бо ҷашми душманӣ назар мекарданд ва аз ҳамдигар эмин набуданд. Ҳар муомилае, ки аз ҳар кадоми ғайридину ғайримиллати худ медидаанд, ба як нияти бад ҳамла менамуданд ва гумон мекарданд, ки он ғайри дин мехоҳад онҳоро аз мазҳаби³⁵ бобоиаш ҷудо кунад ва ба роҳ дарорад.

Аз 40 – 50 тангае, ки ҳар моҳ аз меҳнати сиёҳу араки ҷабини худ меёфтанд, як қисмакро ба номҳои ҷудогона, мисли хати Қуърон, садақан сар, зақоти тани сиҳат³⁶ ё ки ба нияти аз гуноҳ пок шудан ба муллоёну пушхо медоданд.

Аммо дар солҳои охир аҳвол дигаргун шудан гирифт: нахустин коргарони аврупоӣ, ки ба ҷамъиятҳои манфии иницилобӣ аъзо буданд, ба ташвиқот сар карданд,

³⁵ **Мазҳаб** – шоҳи ягон дин. ки қисме аз диндорон ба он эътиқод доранд.

³⁶ **Хатми Қуърон, садақан сар, зақоти тани сиҳат** – пулу ашёе, ки барои наҷоти рӯҳи ҷон ва омӯзиши гуноҳ аз тарафи мусулмонон дода мешуд. **Зақот** – яке аз талаботи дини ислом аст. ки иҷрои он ҳатмист. Вале барои рафъи гуноҳ садақа додан ва пул дода ояги Қуъронро хондан низ дар ҳукми одат буд.

бо шиори «Пролетарҳои ҳамаи мамлакатҳо як шавед!»³⁷ ҳамаи мардикоронро ба бародарӣ чег заданд. Аз зулму тааддӣ соҳиби зовуд, аз туршрӯиву дуруштгӯии пудратҷӣ, аз химояти политезиягону маъмурони подшоҳӣ ин золимонро суҳанҳо заданд ва шикоятҳо карданд ва гуфтанд:

– Ин ҳама давлату ҳимматаш, ки соҳиби зовуд андӯхтааст, ҳама самараи ранҷи дасти мо аст. Сармоя ва пули нақд, ки хӯчаи ба воситаи ин моро гулому банди худ кардааст, агар ба ҷойе гузошта шавад, ба худӣ худ сад тангааш саду як танга нахоҳад шуд. Соҳибони зовуд ба воситаи даллоливу гумоштагони худ гӯзаву пахтаро аз деҳқонон, ки онҳо ҳам мисли мо ранҷбару мазлум ҳастанд, ба нархи дилхои худ харид мекунанд, ба зовуд оварда, ба ранҷи дасти мо, ки барои ором додани нафси худ ва дафъи гуруснагии занону баччагони худ дар он ҷо банди як лаб нон ҳастем, тоза мекунонанд, пас аз он ба воситаи роҳи оҳан, ки он ҳам бо кӯшиши ҳампешагони мо барпо шуда дар гардиш аст, ба Маскав фиристода фоидаи нақдро мегиранд, бойи калон мешаванд, соҳиби қашонаҳои оӣ ва дорои богҳои зебо мегарданд. Бо гулрӯёни нозуқандом. Бо шароби ноб ва айши мудом умр ба сар мебаранд.

Шумо мулоҳиза кунед! Соҳиби зовуд ғайр аз банд кардани чил–панҷоҳ ҳазор танга, ки онро ба мурури замон аз ранҷи дасти мову шумо муздорону деҳқонон андӯхтааст, ҷӣ меҳнат ва машаққат кашид, ки мустаҳаққи ин ҳама айшу ишрат шуд?..

Не!.. Соҳибони зовуду гумоштагони онҳо ба ҳеҷ чиз мустаҳақ нестанд. Ин гуна зиндагӣ ҳеҷ дуруст нест, ки онҳо дар неъмат бошанду мо дар фалокат; инҳо дар роҳат

³⁷ Пролетарҳои ҳамаи мамлакатҳо, як шавед! – шиори инкилобӣ, ки бори аввал соли 1847 аз тарафи К. Маркс ва Ф. Энгелс дар «Манифести Партия Коммунистӣ» ба миён гузошта шудааст.

бошанду мо гурусна; инҳо шароб нӯшанду мо хуни чигар;
онҳо лаби лаъли дилоромро бӯсанду мо хоки замини
сиёхро билесем; занону духтарони онҳо боғчаҳои ирамоин
бо либосҳои рангини атрогин ба сад нозу карашма
хироманду занони мо дар меҳнати сиёҳ гирифтор
бошанд; фарзандони онҳо дар мактабҳои олии бо либосҳои
нафису хӯрокҳои лазиз илми фиребандагиро омӯзанду
фарзандони мо бесавод монда дар хурдсолӣ ба меҳнатҳои
саҳт гирифтор оянд, сихати худро барбод диҳанд ва
бисёртаринашон ба камол нарасида талаф шаванд...

Ин гуна маишат, ин ранг зиндагонӣ, инчунин ранги
ҳаёт ва усули иҷтимоӣ ҳеҷ раво нест ва пойдор шуданаш
ҳама мумкин нест.

Моро лозим аст, ки ҷудогонагии дину миллатро дар
назар наоварда ҳама як шавем, рус, мусулмон, арманӣ,
тоҷик, ўзбеку барбарӣ нагуфта, якдигарро бародар донем
ва манфиати ҳамаамонро як шуморем. Барои салоҳи қори
худ ва интиқом гирифтани аз ин ғосибон ва дар роҳи
ситонидани ҳаққи ғасбшудаи худ шӯрову кенгош намоем.
Ҳар гоҳ мо муттаҳид ва муттафиқ шавем, ҳаққи хуро
хоҳем гирифт. «Оре, ба иттифок ҷаҳон метавон гирифт»³⁸,
ҷӣ ҷойи ҳаққи худ!

Ҳар кас ва ҳар қуввате, ки моро аз як шудан
бозмедорад ва ба ҳақталабии мо монеъ мешавад, душмани
ҷониву хуни худ шуморем. Қасоне, ки худро ноиби «худо»
ва вориси «пайғамбар» ба қалам дода, аз мо садақа
меситонад, ба ҷойи он ки ба мо ёрмандӣ кунанд, моро аз
иттиҳоди иттифок боз дошта, сабаби заифу беқувватии мо
ва ба ин восита сабаби ба даст надаромадани ҳаққи мо
мешаванд, муллоёну пӯпҳо ҳастанд. Онҳо ба замми ин
моро ба итоат қардан ба душмани мо далолат мекунанд;

³⁸ Дар ҷумла мисраи дуҷуми байти зерини Ҳофиз истифода шудааст.
Хуснат ба иттифок малоҳат ҷаҳон гирифт.
Оре, ба иттифок ҷаҳон метавон гирифт.

фармонбардории подшохро, ки дар ҳаққи мо чуз қассоби кори дигар накардааст, вомешуморанд. Дар ҳақиқат онҳо на «ноби худо» ва на «вориси пайгамбаранд», балки банди садақа, гуломи хӯчаин, фармонбардори супориши подшоҳ ва гирифтори ором додани нафси худ ва аз воситаҳо ҳастанд. Ноби худову вориси пайгамбар чаро садақа ситонад, чаро ба пулдорону боён банда ва фармонбардор бошад?.. Не! Эшон муфтихӯрони беномусанд. Масали онҳо масали зоғу сиёхгӯш аст, ки худ дасту бозуи шикор надоранд, пеши по ё болои сари даррандагони бузург мешаванд, то онҳо шикоре аз по дароранд ва инҳо аз помондаи лошаи онҳо шикам пур кунанд. Бинобар ин, моро аз иттиҳод боз медоранд; бинобар ин, моро ба пос доштани ҳаққи намаки хӯчаин далолат мекунад ва бинобар ин, моро ба итоати подшоҳ меҳонанд.

Ягон вақт қасе надидааст, ки онҳо бойеро ваъз карда бошанд, то хизматгояшонро озор надихад; ё подшоҳеро далолат намуда бошанд, то мазлумонро ҳимоят намояд. Бояд мо ба суҳанони эшон ҳеҷ гӯш надихем ва бо игвояшон аз иттиҳоду иттифоқи худ боз намонем. Агар аз ин зиёд ба кори мо ҳалал расонад, аввал онҳоро аз миён бардорем.

Як қуввати дигаре, ки соҳибони сармоя, хӯчаинҳои зовуд ва дигар корхонадоронро ниғаҳдорӣ мекунад, ҳукумати ва полиси ӯст. Модоме ки даромади ҳукумат, хӯроку пӯшоки маъмурон ва миршабони ӯ аз зироату саноат аст, ки ин ҳам ҳосили ранҷи дасти монанди мо деҳқонҳои хокпӯшу коргарони меҳнаткаш аст, чаро ӯ ҳомии мо нашуда ба душманони мо ёрмандӣ мекунад?

Пас маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ нон аз мо меҳӯрад ва бо хуни мо теги худро тез мекунад; пас маълум мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ шарикӣ сармоядорону гумоштагони соҳибони корхона ва заминдорони қалон будааст. Ба иборати дигар, маълум

мешавад, ки ҳукумати подшоҳӣ сардори дуздону панҷакхӯри роҳзанон будааст. Моро лозим аст, ки ҳарчи зудтар арбоби ҳукумати подшоҳиро ва тарғиби ҳукуматдории эшонро аз миён бардорем ва ихтиёри корро ба дасти касоне супорем, ки баргузидаи мо бошад. Чун аксарияти азимаи аҳолии мамлакат мо муздорон ва деҳқонон ҳастем, ба шартӣ иттиҳод ва иттифок ба қувваи ҳукумати подшоҳӣ голиб хоҳем омад. Қувваи намоёне, ки ба дасти подшоҳ аст, аскар аст. Агар нек нигаред, он ҳам аз синфи мо буда фарзандони деҳқонони фақир ва коргарони ранҷбар аст. Кадом писари бой милтик бардошта ба сарҳад рафтааст ва кадом домоди соҳибони зовуду фабрик бо нони сиёҳ қаноат карда, дар гармову сармо кӯху биёбонро пиёда паймудааст.

Ғояташ ин аст, ки аскарро ҳукумати подшоҳӣ фирефтааст, бо вазъу насихати муллоён, бо тавбаву қасам додани пӯпҳо аскар асири дарбори ҳукумат шудааст.

Агар мо ҳақиқати ҳолро ба воситаи ташвиқотчиёни суҳанвари худ ба эшон фаҳмонда тавонем, тӯпу милтике, ки ҳукумати подшоҳӣ ба дасти эшон барои дар ҷанбари итоат доштани мо додаст, ба сӯйи худӣ ӯ оташфишонӣ хоҳад кард...

Ҳарчанд дар аввалҳои кор ин гуфтугузорҳо танҳо дар миёни коргарони аврупоӣ мерафганд, кам-кам мусулмонро ҳам дар доираи музокироти худ дароварданд, ҷиддан, танҳо ба қамоли эҳтиёту пинҳонӣ ташвиқот мекарданд, дарси инқилоб ёд меоданд ва сабақи ихтилол меомӯхтанд.

Аз миёни коргарон касе, ки аз ҳама бештар ин суҳанро ҳақиқат доништа гӯш кард, Одина буд. Одина аз саргузашти худ, хурд бошад ҳам, ба ин суҳанон мисолҳо ёфта метавонист: ӯро дар сояи тартиби ҳукумати амир магар ба Арбоб Камол ғулом карда надода баданд? Барои ин ғуломи калонони кишлоқ, хусусан Мулло Хокироҳ магар кам кӯшиш кард?..

Холо чизе, ки Одинаро хурсанд мекард, ин буд, ки акнун вай монанди пештара танҳо набуд, акнун вай барои кушода гирифтани дардҳои худ ё ин ки барои тарҷума кунонидани забони ҳоли худ ҳамдардҳо дошт; акнун вай ҳақ надошт, ки «дар ҳаст, ҳамдард нест» гуфта бинолад.

Танҳо дарди Гулбӣ дарди гули аз булбул чудо мондаи Одинаи дурафтодаро як дам ҳам бошад, осуда намегузошт. Зӯрии ин дард дар ин ҷо буд, ки барои кушода гирифтани ин ягон ҳамдард ёфт намешуд, дардҳои сиёсӣ иқтисодӣ дар зовуд буда, аҳли дарди ин ҷоро аз шунидани дарди гулбӣҳо ва аз аҳамият додан ба он дур карда буд.

Одина маҷбур буд, ки ин дардро танҳо кашад, ин талхиро танҳо чашад ва ин борро танҳо бардорад.

4. ФЕВРАЛ – МАРТИ 1917

Аз аввалҳои моҳи феввали 1917 сар карда нолиданҳои аз ҳукумати подшоҳӣ аз таҳхонаҳо аз хонаҳои зеризаминӣ ба майдонҳои кушода даромадан гирифт, хиёнатҳои аҳли дарбор, гуруснашмӣ ва ҳаннотии аҳли бозор, хусусан бо тирӯ дору, яъне бо ҷони одамон савдогарӣ кардани идораҳои ҳарбӣ ва вазири ҷанг ҳар ҷо ошкоро гуфтугузӯр меёфт. Бозиҳои мурдоркоронаи Распутин³⁹ аз ҷашми ҳар гуна коргарони бесаводу деҳқонони пасмонда ҳам кудсият – покии подшоҳро афтода буд.

³⁹ Распутин-аслаш аз Сибирия як аспдузд буда, бо либосҳои рӯхонигӣ ба ҳарами подшоҳ роҳ ёфта буд; дар ин ҷо аз ҳуди подшоҳ гирифта то зану духтарони ӯ ба вай ихлос пайдо карда барои иҷро кардани ҳар гуна мурдоркорихои ӯ, ки қалам ба навиштани он мешармад, роҳ кушода буданд. Оқибат яке аз ҳешовандони подшоҳ дар арафаи Инқилоби феврал вайро кушта, теги коргаронро аз олуида шудан ба хуни мурдори ӯ халос карда буд.

Дар мамлакат нон нест, пӯшокӣ нест, дору ва даво нест; дар сафи чанг тир нест, дору нест, милтик нест, тӯп нест, касалхона нест. Хоҳ дар сафи чанг бошад, хоҳ дар паси чанг танҳо як чиз ҳаст: марг! Мурдан! Аз гуруснагӣ, аз бараҳнагӣ, аз бепарасторӣ мурдан! Дар фабрикаҳо дар зовудҳо мурдан! Дар сафи чанг бо дастҳои холӣ, бе милтику дору дар дами тиру тӯпу милтик ва пулемёг мурдан! Дар ҳар ҷо ва ба ҳар ҳол мурдан, мурдан, буду бас.

Ин аҳволи умумӣ ба зовуди пахтатозакунӣ, ки яке аз киссаи мавзӯҳои мост низ бетаъсир намонда буд; дар ин ҷо ҳам коргарон аз гуруснагӣ, аз бадҳазмӣ, аз тиф, аз варами шуш мемурианд.

4 март соли 1917 (ба ҳисоби кӯҳна) буд. Чархон зовуд бо губчак – гарданаҳои хӯрдашуда, бо дандонаҳои судашуда бо тасмаҳои фарсудан худ монанди идораҳои ҳукумати подшоҳӣ зӯр мегаштанд: як усто чархи калонро аз назар мегузаронид: як коргар ба гардани ҳамин чарх равшан мерехт; як чинчӣ пай дар ҳам ба ду баст, ду смен кор карда пинак рафта, бо як ҷӯби ниморшинӣ⁴⁰, ки дар даст дошт, тирҳои ҳаллоҷии пунбадона хоидаро пок мекард. Ҳамин чинчӣ якбора як фарёди ҷонхароше карда, ба даруни хонаи паси ҳаллоҷӣ афтод. Устое, ки ба чархи калон нигоҳубин мекард, меҳост фурумада ба чинҷии фалокатзада ёрмандӣ расонад, чоки либоси меши даридааш ба дандонҳои чарх андармон шуда худаш ҳам ба либоси худ ба чарх печида рафт. Чарх, ки аз ҳаракати одиаш берун шуда бо зӯрӣ мегардид, тасмаро, ки дар асл фарсуда буд, канда партофт; нӯги тасмаи кандашуда ба миёни коргаре, ки ба гардана равшан мерехт, бархӯрда ўро ҳам ба коми чарх фиристонд.

⁴⁰ Ҷӯби ниморшинӣ -- оршин -- воҳиди андозаи дарозӣ, ки дар Русия ба 71см баробар ва онро дар тоҷикӣ олчин гуянд.

— Ҳамаи ин ҳодисаҳо дар як дақиқа ва чунон ба зудӣ воқеъ шуд, ки бонг (гудок)—и фалокати аз тарафи зовуд задашуда бо фарёди чонхароши чинчии фалокатзада ҳамроҳ шуда, ҳавои як марши мотамро ба майдон оварданд. Дар ҳақиқат ҳам барои коргарон мусибати сахте рӯй дода буд: дасти чинчӣ то оринҷ бо тири ҳаллоҷӣ хоида шуда, худаш ба ҳолати марг афтода буд; усто ва мардикори равғанрез бошад, онҳо фурсати фарёд кашидан ҳам наёфта сар то пояи он реза—реза шуда аз дунё гузашта буданд.

Дар ҳамин сеҳҳои зовуд кор хобид, коргарон ба майдони зовуд ғун шуданд, ҳасади ниммурдаи чинчӣ ва ҳасади пора—пора шудаи устову равғанрезро дар пеши ҷамоат гузошта буданд.

Митинг сар шуд, коргарон яке аз думболи дигарӣ ба болои тоӣ пахта баромада гап мезаданд, аз тартиби ҳукумати подшоҳӣ, аз гурусначашмии зовудчӣ шикоят мекарданд, махсусан айби имрӯза фоҷиаро ба гардани хӯҷаину директори зовуд бор мекарданд, дар ин бора яке аз устоҳо эзоҳ дода гуфт:

— Ман як моҳ аст ба хӯҷаин ва директори ӯ меғӯям: «тирҳои чарх хӯрда шуда, гарданаҳои кафида, тасмаҳо фарсудаанд; бо ин ҳол роҳ равондани зовуд хатарнок аст; ё бояд корро хобонем, ё асбобҳои нав ёбед». Онҳо мегуфтанд: «Як асбоб ин вақт чанд сум меистад? Вазифаи ту то мумкин аст кор фармудани ҳамин асбобҳо аст. Хатар магар нест, фалокат шавад ҳам ба ту чӣ?..»

Коргарон, ки то ҳол ба андак ҳаракати худ ба сари худ шофи полис ва тозиёнаи казаконро медиданд, имрӯз ба ҳар ҳодиса шуда буданд. Онҳое, ки монанди тапонча яроқҳои оташбори пинҳонӣ доштанд, бо худ бардоштанд, касоне, ки яроқи оташбор надоштанд, хоискҳо, оҳанпарчаҳоро ба даст гирифта мусаллаҳ шуданд, ба муқобили ҳучуми казакон ба дарвозаи калони зовуд тойҳои пахтаро чида шинак бастанд ва ба дарвозаи хурд

посбон гузоштанд, ки дарояндаву барояндаро тафтиш мекард.

Зовуд намуди майдони чангро ба худ гирифта буд, митинг давом мекард, аммо на аз полис ва аз казакҳо асаре не. Ба ҷойи онҳо аркони ҳукумати маҳаллӣ бо либосҳои фукароӣ ва аъзои идораи зовуд бо гарданҳои ҳам ба пеши коргарон омаданд. Инҳо ба «Долой! Долой! Дафъ шав! Нест шавед!» гуфтани коргарон нигоҳ накарда ба гап даромаданд, назар ба қавли онҳо ҳар коре, ки то ҳол дар ҳаққи коргарон шудааст, гуё ба хоҳиши шахси подшоҳ будааст, имрӯз, ки подшоҳ бекор шудааст, зовуд барои коргарон «чаннат» мешудааст ва онҳо бо расонидани ин мужда ба когарон ҳудро бахтиёр мешумурдаанд ва ба ин муносибат коргаронро аз «сидки дил» табрик мекарданд...

Дар ҳақиқат ҳам хабари бекор шудани подшоҳ, ки сабаби кушода шудани дари саодат ба рӯйи коргарон аст, шоёни табрик буд, ки ин хабар митинги нафрату норозигиро ба намоиши шодӣ бадал карда, маҷлиси мотамро маҳфили тӯю суруд гардонид.

* * *

Ҳодисае, ки имрӯз дар зовуд воқеъ шуда буд, хурдтараки он ҳодисае буд, ки се-чор рӯз пеш аз ин (27-28 феврал ба ҳисоби кӯҳна) дар Петроград рӯй дода буд ва оммаи меҳнаткашони Петроград ба ҷонашон расида «интиком!» гуфта ба кӯча баромада буданд, аскарон, ки ҳукумати подшоҳ аз он ёрмандӣ меҳост, низ ба сафи коргарон ҳамроҳ шуда, ба муқобили ҳукумати подшоҳ бархоста буд.

Думаи давлатӣ⁴¹, ки ба ҳар восита бошад, ҳукуматро ба дасти худ нигоҳ доштан меҳост, подшоҳро аз тахт

⁴¹ Думаи давлатӣ - муассисаи иамояндагии давлатии ҳукумати подшоҳии рус, ки дар моҳи апрели 1906 ташкил шуда буд. Нависанда

фуромада эълон карда, худ ба роҳбарӣ гузашта ҳукумати муваққатӣ⁴² барпо кард: аъзои Думаи давлатӣ аз эсер Керенский⁴³ гирифта то кадет Миллюков⁴⁴ ва монархисти сиёҳдил Гучков⁴⁵ ба ин ҳодиса ҳароҳӣ карда худро ба назари омма «инқилобчӣ» нишон додан меҳостанд.

Ин воқеа дар вақту соати худ (дар якуми март ба ҳисоби кӯҳна) ба Туркистон⁴⁶ маълум шуда бошад ҳам ҳокимҳои он ҷо «то табар омадан кунда меосояд» гӯён ин хабарро махфӣ нигоҳ дошта як-ду рӯз бошад ҳам, дабдабаи ҳукмронии худро давом кунонидан меҳостанд.

Оқибат офтобро бо доман пӯшонидан мумкин нашуд. Хабарӣ аз тахт фуромадани подшоҳ чун офтоб ба назари ҷаҳониён ҳувайдову намоён гардид.

Думаи чорумро (15 ноябри соли 1912 – 27 феввали 1917) дар назар дорад.

⁴² **Ҳукумати муваққата** – (Ҳукумати муваққатӣ) – дар Русия органи марказии ҳокимият, ки дар натиҷаи созиши байни кумитаи муваққатии думаи давлатӣ ва роҳбарони эсеру меншевикӣ, Комичроияи Шӯрои депутатҳои коргарону солдатҳои Петроград 2(15) марти соли 1917 барпо шуда, 25 октябри (7 ноябр) соли 1917 бо ғалабаи Инқилоби Октябр барҳам хӯрд.

⁴³ **Керенский Александр Федорович** – (1881 – 1970) – ходими сиёсии буржуазия рус, аъзои ҳизби эсерҳо, аз марти соли 1917 дар ҳаёти Кумитаи муваққатӣ вазири адлия, вазири ҳарбӣ – баҳрӣ, аз 21 июл вазир – раис, аз 12 сентябр сарфармондеҳи олии буд.

⁴⁴ **Миллюков Павел Николаевич** – (1859 -1943) – таърихшинос, сарвари ҳизби кадетӣ, вазири корҳои хоҷагии Ҳукумати муваққатӣ, идеологи асосии буржуазияи рус ва давомдиҳандаи ҷанги якуми ҷаҳон.

⁴⁵ **Гучков Александр Иванович** – (1862 – 1936) – яке аз роҳбарони ҳизби буржуазӣ – монархистӣ (октябристҳо)-и Русия, ки дар ҳаёти Ҳукумати муваққатӣ вазири ҳарбӣ – баҳрӣ буд.

⁴⁶ **Туркистон** – истилоҳи ҷуғрофӣ, ки пас аз истилои Осиёи Миёна аз соли 1886 ин сарзамин бо таъсири гурӯҳҳои туркпараст расман «кишвари Туркистон» эълон шуд, ба истиснои аморати Бухоро ва хонии Хева тамоми масоҳати ҷанубии Қазоқистон ва Осиёи Миёнаро дарбар мегирифт. То ғалабаи Инқилоби Октябр мафҳуми **Туркистон** нигоҳ дошта шуд ва баъд аз Инқилоби Октябр боз мафҳуми **Осиёи Миёна** ва **Қазоқистон** барқарор шуд.

4 март ҳокимони Туркистон ҳам хабари бекор шудани подшохро ба мардум расман эълон карда мачбур шуданд, ки ба шодиёнаи умумӣ худро ҳамроҳ нишон диҳанд. Аз ин ҷумла аҳли идораи зодвуди мо, маъмурони ҳукумати маҳаллӣ ин ҳодисаро ба коргарон хабар дода, ба теги газаби онҳо, ки ба муқобили ҳудашон мечӯшонид, оби сард рехтанд ва бо ин хилла аз интиқоми коргарон, ки ба пеши чашмашон намоён шуда буд, муввақатан ҳам бошад, гиребони худро халос карданд. Коргарони зовуд ба ҳолату тантанае, ки ба монанди он рӯз аст, байроқҳои сурхи инкилобро бардошта ба намоишу шодиёна⁴⁷ баромаданд. Суханварони оташзабон муқаддимаеро, ки дар болои ин фасл ёд кардем ва пеш аз афтодани ҳукумати подшоҳӣ ин суҳанон танҳо дар хонаҳои зеризаминӣ ва дар мобайни ранҷбарон махфиёна гуфтугузор мешуданд, бо шарҳу иловаҳо мегуфтанд ва ба ҷисми афсурдаи коргарони мазлум рӯхҳои инкилобӣ медамиданд.

Синфи ранҷбарон ба шодиёнаи имрӯз дар кӯчаҳо бо як овоз суруди озодиро ⁴⁸ месуруданд.

I

Эй ситамдидагон, эй асирон!
Вақти озодии мо расид.
Муждагонӣ диҳед, эй фақирон!
Дар ҷаҳон субҳи шодӣ дамид.

⁴⁷ Шодиёна – як навъи навохтани дойра, сурнай ва дигар асбобҳои мусикӣ хангоми шодӣ ва муқофот додани касе.

⁴⁸ «Суруди озодӣ» ё «Марши ҳуррият» - зери таъсири сурудҳои инкилобии «Интернатионал» ва «Марселеза» соли 1918 таълиф гардида, бори аввал дар маҷаллаи «Шӯълаи инкилоб» (1919, № 23, 7 декабр) дарҷ гардидааст. Ин суруд аз тарафи С. Айний борҳо таҳрир ёфтааст. Аз ҷумла, мисраи чоруми он дар матни рӯзномаи «Одина» - «Ҳуррият, адолат мусовот», дар дастхат ва матни 1917 - «Ҳуррият, адолат, иттифок!», дар нашриҳои минбаъдаи қисса - «Ранҷбар, барзгар бо тифок!» Ва дар маҷмӯаи «Ёдгорӣ» (Сталинобод, 1935, с. 13) «Пролетор, пролетор, пролетор!» аст.

То ба кай гусса хӯрдан ба ҳасрат.
Баъд аз ин шодмонӣ намо!
Бас ҷафо, бас ситам..., эй адолат!
Дар ҷаҳон ҳукмронӣ намо!
Интиқом! Интиқом! Эй рафиқон!
Эй ҷафодидагон! Эй шафиқон!
Баъд аз ин ҷаҳон ҳукмрон бод.
Ранҷбар, барзгар бо тифоқ!

II

Хуни мо шуд ҳадар, рӯзгорон
Бар муроди ду-се нобакор.
Бар муроди дили дӯстдорон,
Ҷони ин нобакорон барор!
Дар ҷаҳон зулми золим намонад,
Ҳам ҷафо, ҳам ситам, ҳам нифоқ.
Дар ҳама шахди шодӣ ҷашонад,
Ранҷбар, барзгар бо тифоқ.
Интиқом! Интиқом! Эй рафиқон!
Эй ҷафодидагон! Эй шафиқон!—
Баъд аз ин дар ҷаҳон ҳукмрон бод.
Ранҷбар, барзгар бо тифоқ!

III

Ҳар ситамгори дун хурраму шод
Солҳо ҷоми ишрат ҷашид.
Дар шаби тираи ҷавру бедод,
Ҳар ситамдида меҳнат кашид.
Оқибат офтоби адолат.
Бар сари бенавоён битофт.
Аз ҷаҳон нест шуд зулму зулмат,
Мустабид дар ҷаҳаннам шитофт.
Интиқом! Интиқом! Эй рафиқон!
Эй ҷафодидагон! Эй шафиқон!
Баъд аз ин дар ҷаҳон ҳукмрон бод.
Ранҷбар, барзгар бо тифоқ!

Фарзанди одам дар ду рӯз дӯстону дилбастагони худро зиёдтар ёд мекунад: яке дар рӯзи бадӣю ғамгинӣ, дуввум ба рӯзи хурсандию шодмонӣ. Одинаи мо, ки дар рӯзҳои одиву муқаррарӣ лаҳзае аз ёди дилороми худ Гулбӣбӣ фориғ набуд, дар ин рӯзи фирӯз, ки бо умумӣ ранҷбарон чашну шодмонӣ менамуд, сад чанди аввала маъшуқаи худро ёд карданаш табиист. Вай меҳост, ки ҳар чӣ зудтар ба ватан бозгардад ва ин воқеахоро, ки боиси шодмони одаме шудааст, ба маҳбубаи худ ҳикоят карда ӯро ҳам аз ин иди сайд баҳраёб гардонад. Танҳо бинобар баста будани роҳи кӯҳистон аз ҳуҷуми барфи зимистон ночор мунтазири фурсат шуда ва чашм дӯхта буд, ки зудтар тобистон расад, роҳ кушода гардад, то ки бо аввалин қофилаи равандагон ҳамроҳ шуда азми сафари диёр намояд.

ҚИСМИ СЕВУМ

1. БОЗГАШТ

Одина се соли пурра дар зовуд кор кард. Ҳарчанд музди хизматаш кам буд, азбаски нахӯрд, нанӯшид ва сарфакорӣ кард, ба нияти тӯй хеле чиз посира намуд; як тӯб сатин, як тӯб чит, як тӯб суф, ду рӯймоли фарангӣ, як либосвор шоҳӣ ва як чуфт кафшу маҳсиرو пеш-пеш харида дар хӯрчин чой карда монда буд. Гумон мекард, ки ҳар гоҳ Гулбибӣ ин чизҳоро бубинад, се соли ҷудоиву бекасиرو, ки бояд дар ин муддат хеле душвориҳо дида бошад, аз хотир фаромӯш хоҳад кард.

Одина модаркалонии меҳрубони худро низ аз ёд набароварда буд: барои ӯ савғотӣ гӯён як либосивор чит, як либосивор суф ва як қарвор дока харид. Барои бачагони қишлоқ ва ҳамсоягон қадре канд, қандалот, конфету чой харида ба кӯлвор андохтанро фаромӯш накард.

Моҳи марту апрел мавсими кори зовуд тамом шуд, роҳи кӯҳистон ҳам андаке аз барф пок шуда, ба қавли кӯҳистониён, ағба хартоз шуд, қофилаи муҳайёи сафар гардид. Одина ба се сӯм⁴⁹ барои бор кардани қолаи худ маркабе харида, бист тангаи нақдаи бухориро ба миён баста бо қофилаи муздурон ба роҳ баромад.

Одина ба роҳ баромад, аммо дилаш аз ғояти изтироб аъзои баданашро дар ларза андохта буд, зеро пешомади худро намедонист: оё сихат, саломат ба ватан мерасида бошад? Ё ки дар роҳ талаф шуда орзуҳои худро ба гӯр мебурда бошад? Баъд аз ба ватан расидан оё маҳбубаи худро, ҳамчуноне ки гузошта буд, дар хона меёфта бошад? Агар ба ӯ осебе расида бошад ё ба ҷанголи дигаре

⁴⁹ Сӯм - воҳиди пул, ки таркибан ба 6,6 танга (танга баробари 15 – 20 тин) рост меояд.

гирифтор шуда бошад, пас ҳоли дили номурод чихо хоҳад шуд?

– Агар толеъ мадад карда номзади худро бе ҳеҷ осебе дар хонаи худ саломат дарёфт, оё хотирчамъона тӯю тамошо карда, дар миёни дӯсту душман ошкоро «ин моҳсимо рафикаи умри ман шуд» гуфта метавониста бошад? Ё ин ки ба финаву фасоди Арбоб Камол дучор шуда ба зиндони ҳокими вилоят гирифтор ва ё дувумбора ба фирор аз ёру диёр ночор мешуда бошад?

– Ин ҳаёлҳои талху ширин, ин гумонҳои неку бад ва ин васваҳои пурташвиш, ки ҳеҷ ошиқи шайдое аз худ дураш карда метавонад, Одинаи бехонумонро, ки саргузашти махсусе дошт, лаҳзае ба ҳоли худ ором намегузашт.

Одина асбоби сафарро ба маркаб бор карда, ўро пеш андохта, худ чўбдастае гирифта аз думбол пиёда мерафт. Аммо ҳаёлаш гирифтори андешаҳои дар боло навишташуда буд, гоҳо дилаш аз ғояти умедворӣ ба чўш омада ҳамроҳи корвониён «Нақши мулло» мегуфт ва муносибати ҳоли худ ин нақро месурод:

Домани кўҳ, лолаи анбўҳ,
Бар сари ман ҳавои ту зиёда карда.
Роҳ пур аз санг, маркаби ман ланг,
Шавки ту дар роҳи туам пиёда карда.
Кабк паридо, аз чӣ рамидо?
Тири нигоҳе магараш нишона карда?
Мурғи хушилхон – булбули хушхон
Васфи гули рўйи туро тарона карда.

Ва гоҳ аз камоли маъюсиву навмедӣ дар дарёи андўху андеша фуру рафта, чун гарқшудагони дар об аз худ беҳабар роҳ мерафт.

Қисса кўтоҳ, корвоне, ки Одинаи мо ҳам рафиқи он буд, ба сарҳади хоки Қаротегин расида манзил гузидани шуд. Корвониён ҳанўз бору бунаи худро фуруд наоварда

буданд, ки одамони зотчӣ ва навкорони ҳокими Қаротегин атрофи онҳоро фуру гирифтанд, бору бунаи онҳоро ба гӯшае гирд оварда қаравул гузоштанд, маркабҳоро ҳам ба тарафе кӯшок карда бастанд, худи аҳли қофиларо ба гӯшае бандивор нишонданд. Баъд аз ягон-ягон ба ташвишу ковтуков даромаданд: либосҳои мусофиронро то нифаи эзорашон кӯк канда диданд. Астару абраи чомаҳояшонро чок заданд, чорукҳояшонро аз пояшон кашиданд. Дар ин кофтуков ҳар чӣ нақдина, ки ёфтанд ба як рӯймоле, ки дар пеши мири зақотчӣ паҳнкардагӣ буд, андохтанд. Албатта, дар ин ягмои умумӣ бист тангаи Одина ҳам рафт.

Корвониён фарёду фиғон мекарданд, бо лобаву хушоматгӯӣ ба навкарон ва зақотчӣ мегуфтанд:

– Ба ҳоли мо раҳм оред! Мо дар Туркистон арақи чабин рехта, нахӯрда, нанӯшида, нафақаи аҳли аёл гӯён ин панҷ – шаш пулро захира карда будем, раво медоред, ки баъд аз чандинсола мусофирату ғурбат дасти хушк ба пеши хурду резаҳои худ биравем...

Зақотчӣ гуфт:

– Мо мусулмонем, шумо ҳам мусулмонед ва табааи подшоҳи исломед, бояд ба ҳукми подшоҳу аҳкоми шариат итоат кунед! Мо бору бунаи шуморо мебинем, ҳисобашро месанҷем, ин нақдинаҳоро, ки гирифтем, ба ҳаққи зақотҳои молҳоятон ҳисоб мекунем ва ба дасти шумо хати зақот медиҳем, ба сабаби он хат шумо аз дастдарозии дигар омилони зақот эмин мемонед ва ба хонаи худ саломат меравед. Ин амр, амри подшоҳу ҳукми шариат аст. Ҳар кас аз ин амр гардантобӣ кунад, молашро ҳам «яргу»⁵⁰ гӯён подшоҳӣ мекунем⁵¹ ва дудашро дар банди

⁵⁰ Яргу – бо фармони подшоҳ ё ҳокимони он мусодира кардани молу мулки касе, ки лоиқи ҷазо доништа шудааст.

⁵¹ Подшоҳӣ кардан – мусодира кардан, ба тарзи ҷазо ба ғоидан ҳукумат ситонидани молу мулки каси ҷазодид.

занҷир кашида ёгивор ба зиндони Қаротегинаш мефиристонем, дигар ҷойи гап нест, вассалом.

Бечорагоне, ки дар ғами панҷу чор нақдинаи худ хун меҳӯрданд, бақияи молу ашёи худро низ дар наздикӣ талаф шудан дида, ночор лаб фуру бастанд ва ризо ба казо дода сар ба зер андохта нишастанд.

Навбат ба тафтишу ковтукови борҳо омад, кӯлвору хӯрчинҳоро ягон-ягон кушоданд, ҳар матое, ки ба назарашон хубтар менамуд, якерро савғои мо, дигареро ин ба ҷаноби мири ҳоким муносиб аст ва они дигарро ин барои бегичон бисёр мувофиқ аст гуфта мегирифтанд.

Навкарони хурд ҳам дар навбати худ аз рӯймолеро дар бағал задан ва аз лӯндаи қандеро дар киса андохтан рӯй наметофтанд. Корвониён, ки ҳама муздур диданд, ҷуз гиряву зорӣ дигар чорае надоштанд. Аммо навкарони сангдил ба фарёди гиряолуди ин мазумон ба хандаи истехзо «масхара доштанд» муқобилӣ мекарданд.

Муздуроне, ки ба зовудҳо кор карда, ба ин намоишҳои Инқилоби Феврал ҳамроҳӣ намуда, вазъи инқилобиро шунида буданд, имрӯз ба яқин донистанд, ки аҳли зулму бедод, арбоби истибдод аз кадом дину миллате, ки бошанд, ҷуз тороч кардани зердастони худ кори дигаре надоштаанд. Дину шариат асбоби мардумкушӣ ва силоҳи яғмогарии онҳо будааст. Наҷот аз ин маҳлака «як шудани пролетарҳои ҳамаи мамлакатҳо» будаасту бас.

— Хулласи калом, навбат ба кушодани бори Одина расид, ҳамин ки як тӯб сатини сурхи парчагули синдил намудор шуд, закотӣ беихтиёр аз ҷойи худ барҷаста, монанди калхоте, ки парчаи гӯштеро дида, бо иштиҳои том ҷанг занад, тӯби сатини мазкурро ҷангол зада гирифта:

– Хай–хай, ин хуб мол будааст, бегичони хурдӣ ба ҳамин нусха як тӯб сатин супориш карда буд, бобои ин шахс аст,— гуфта ба яхдони⁵² андохт.

– Одинаи бечора, ки ханӯз ғами бист тангаро фаромӯш накарда буд, ин ҳолро дида ба чашмони пуроб бо як ҳолати бечорагӣ гуфт:

– Чаноби бек! Ба пот мирам, чонам фидоят, ба пешни пои бачагонат мирам, ин сатинро ба нияти тӯй гирифтама, раво мадор, ки тӯйи ман азо шавад. Чӣ мешавад, ки инро ба ман бубахшӣ, ба ҷавониву номуродии ман раҳм кун!

Закотчӣ гуфт:

– Бача бисёр фарёд макун! Худ мегӯӣ, ки тӯй дорам. Магар ба бегичон тӯёна наменихӣ? Ин чӣ бешармӣ аст?

Закотчӣ гайр аз ин рӯймоли фарангро гирифта ба чайби худ зада «ин тӯёнаи мост» гуфта ханда мекард. Гиряву зории Одинаро масхара медошт.

– Дар вақти қовтукови молҳо аз бори Шариф ном саройбон ду қадок чойи кабуд баромад, ки ба як нусха рӯзномаи кӯҳна печонидагӣ буд. Закотчӣ рӯзномаро дида, ба навкарони худ фарёд зада гуфт, ки «бубинед ин ҷадидро»⁵³. Навкарони гурғманиш, ки «сала биёр» гӯянд, кала меоваранд, Шарифи бечораро лагадкӯб карда ба ресмоне дасту пояшро баста ба гӯшае гузоштанд.

Закотчӣ ба қорвониён гуфт:

– Оё дар миёнаи шумо хешу табор ё ёру ошноӣ не мурдат хаст? Нишон диҳед!

Қорвониён, ки аз сабабу ҳикмати ин бигиру бубанд беҳабар буданд, дар ҳайрату бим афтода бо сад тарсу ларз гуфтанд:

– Ин мардакро мо намениносем, танҳо рафиқи роҳи мо аст.

⁵² Яхдон - сандуки ҷармин аст, ки дар сафари аспакӣ як ҷуфти онро ба як асп бор мекунанд.

⁵³ Ҷадид - ҳаракати миллии маорифпарварӣ, ки солҳои 80-уми асри XIX пайдо шуда, охири асри XX дар Осиёи Миёна паҳн гардид.

Закотчӣ дубора қофиларо пурсиш мекард ва мегуфт:
– Рост бигӯед! Кадоми шумоён ҷадидед!

Корвониён, ки аз масъалаи ҷадиду қадим тамом беҳабар буданд:

– Мо Ҷадидро намешиносем ва ба ин ном касеро надидаем, – гуфта ҷавоб доданд.

Дар ҳақиқат ин бечорагон ҳама бесавод буданд, шабу рӯз дар меҳнати сиёҳи худ саргардон буда, аз воқеаҳое, ки дар ин солҳои охири дар Бухоро ба болои ҷадиду қадим воқеъ шуда буд, хабардор набуданд. Аз ин мочаро, магар «Ҷадид» номи гунаҳкоре будааст, ки гурехтааст ва ўро суроғ мекунанд, гуфта гумон бурданд. Бинобар ин: «мо Ҷадидро намешиносем ва ба ин ном касеро надидаем» мегуфтанд.

Хулласи калом, ашёву маркаби Шарифро подшоҳӣ карда худашро ба ниғаҳбонии ду навкар ба Қаротегин фиристоданд⁵⁴. Дигарон корвониёни торочдида ҳам ба ҳолати табоҳе рухсат ёфта, ба роҳ даромаданд.

Вақте ки корвониён ба даруни вилоят даромаданд, дар ҳар ҷойе, ки ноиби қозӣ, амлоқдори ҳоким ва закотчӣ ба онҳо вомахӯрданд, баъзе ба номи закот ва баъзе бо номи савғотӣ аз онҳо чизе базӯру заҷр меситониданд. Дар ин қатор бештарин чизҳои аз торочи аввалӣ боқимондаи Одина ҳам рафт. Агар мусофирон хати зақоти зақотчин сарҳаддодаро нишон диҳанд:

– Инро нигоҳ доред, агар дарди сар шавед, тар карда меҳӯред, ба мо лозам нест. Агар ба шумо даркор

⁵⁴ Ин воқеа дар моҳи июни соли 1917 воқеъ шудааст. Дар ин сол дар моҳи апрел ба муносибати аксулҳаракате, ки дар Бухоро воқеъ шуда буд, амир Олим ба ҳама вилояти Бухоро қаторхат фиристода, касонеро, ки ба ҷадидӣ шубҳаноканд, дастгир карданашро амр фармуда буд. Бинобар ин, монанди ин воқеа дар он замон на танҳо дар сарҳади Қаротегин, балки дар тамоми сарҳади Бухоро ҳар рӯз воқеъ мешуд.

бошад, мо ҳар қадар ки хоҳед, ин гуна хатро дода метавонем, гуфта масҳара медоштанд.

Муздурони бечора бо каму беш матоъ ва қолае, ки аз тороч боқӣ монда буд, ҳар қадом ба тарафи хонаи худ рафтанд. Одина ҳамроҳи Сангин ном мардикоре, ки қишлоқаш ба деҳаи ӯ наздик буд, раҳсипор шуданд. Вақте ки онҳо ба сари дуруҳае расиданд, ки аз он ҷо ҳар қадом ба хонаи худ бо роҳи ҷудогона мерафтани будаанд, Одина аз Сангин ба рӯзи тӯй омаданаширо илтимос карда аз якдигар ҷудо шуданд.

II. БОЗДИД

Одина аз тарафи Арбоб Камол бим дошт, бинобар ин, рӯзона рӯйирост ба қишлоқ даромаданро ба худ салоҳ надонист, ба фуру рафтани офтоб ҳоло тахминан се соат вақт монда буд. Лекин ин сесоата интизорӣ барои Одина аз ҷодии сесола душвортар меомад: Одина гӯё ташнае буд, ки дар лаби дарё аз обаш маҳрум карданд, ё гуруснае буд, ки дар пешаш табақи ошу даҳонаширо баста нигоҳ медошт.

Одина, ки «боз қасе дида намонад» дар паси харсанге хобида буд, ду чашмашро аз офтоб намекард. Офтоб он офтобе, ки ҳар рӯз бо баромадани худ аз сари Одина ғаму андӯхҳои шабонаро қадре дур мекард, он офтобе, ки ҳар шаб бо фуру рафтани худ ба фуру рафтани Одина дар ғаму ғуса сабаб мешуд, имрӯз ба Одина таъсири чаппа медод, имрӯз Одина офтобро дӯст намедошт ва фуру рафтани ӯро аз ҷону дил хоҳиш дошт.

Лекин офтоб дар роҳ рафтан шитоб намекард ва ба андешае, ки дар дили Одина буд, ҳеҷ парво надошт.

Оқибат, ба охиштагӣ бошад ҳам офтоб дар паси кӯҳ пинҳон шуд, лекин шуълаи вай ҳанӯз дар теги кӯҳи тарафи муқобил пар-пар карда намоён мешуд; аммо ин шуъла монанди шуъла ҳаррӯзаи офтоб намуди хубе надошт,

балки монанди шуълаи шамъҳои сари мазор ғаму андӯх
пошида меистод.

Оқибат офтоби толеи Одина баромад, дунё ба
назараш равшан шуд, чунки офтоб охириш шуълаи худро
аз теги кӯҳ гирифта ба уфуқ фуру рафта дунёро дар зер
пардаи торикӣ андохта буд.

Дуруст аст, ки барои Одина рӯзи хушбахтӣ ё шаби
бадбахтӣ будани имшаб ҳанӯз маълум набуд; лекин соати
маълум кардани хубӣ ё бадии оянда ва ҳалос шудан аз ин
дақиқаҳои ҷудогонаи биму умед наздик расида буд.

Хар ҳам гӯё аз мақсади Одина хабар дошта бошад,
пас аз сер кардани шикамаш бо торик шудани дунё ба
пеши харсанг омада, барои саворӣ тайёр шуда истода буд.

Одина хӯрчину кӯлвораширо ба хар бор карда, дар
муддати ин сафар танҳо ҳамин шаб ҳудаш ҳам ба болои
вай савор шуд; чунки ҳарчи зудтар ба манзил расиданро
мехост. Хар ҳам, ки се соат боз пайваста чарида дам
гирифтааст, хеле чолокона қадам мезад. Лекин Одина, ки
зудтар агар мумкин бошад, pariда рафтани буд, ин
рафтори харро хеле сусту оҳиста мепиндошт, бинобар ин,
аз хар пиёда шуда ба сағрии вай як—ду халаҷӯб зада худ аз
думболи вай давид. Аммо аз ин ҷо, ки пойҳояш дар ин
чандрӯза пиёдагардии кӯҳистон обила зада буд, баробари
хар роҳ рафта наметавонист. Ночор боз ба хар савор шуд;
баъд аз чанд қадар роҳ рафтан боз дилаш тангӣ карда ба
мақсади зудтар рафтан пиёда шуд. Ба ҳамин тариқа даме
савора, даме пиёда шуда ба роҳсипори ҳавлии худ расид.

* * *

— Дар хона Бибиоиша дар ҷоғаи худ ёзида гап мезад
ва Гулбибӣ ба суҳанҳои ӯ гӯш дода, пойҳои ӯро меомолд.
Агарчи ин суҳанҳо он гуна суҳанҳое буданд, ки Гулбибӣ
ҳар шабу рӯз инҳоро гашта—баргашта мешунид, боз ҳам аз
шуниданаш дилгир намешуд, балки толибу роғиб шуда
мешунид, зеро суҳанони Бибиоиша ҳамеша дар бораи

Одина мерафт. Бештарини ин суханон ҳикоя ва таъсири хобҳое, ки Бибиоиша дар бораи Одина медид.

– Чунон ки бештарини хобҳои ӯ духӯра буд, ки хоби шаби гузашта дидагиаш ҳам ду тараф дошт, яъне ҳам ба хубӣ ва ҳам ба бадӣ таъбир кардани он мумкин буд! Шабонгоҳ дар вақте ки Бибиоиша бо Гулбӣбӣ хобида буданд, гӯё дузд ба хона даромадааст.

Бибиоиша;

– Ту чӣ гуна дуздӣ, ки ба хонаи кампири бепарво пахш карда даромада беҳуда метарсонӣ? – гуфтааст. Дузд дар ҷавоб:

– Ту як гавҳари бисёр қиматбаҳо дорӣ, ки вай ба ман даркор аст, гӯён худро ба тарафи Гулбӣбӣ партофтааст. Вақте ки Бибиоиша бо ҳазор тарсу ларз чарогро даргиронда менигарад, ки вай дузд набуда, Одинаи ҳудаш будааст.

Бибиоиша ин хоби худро имрӯз чандин бор ба Гулбӣбӣ ҳикоя карда бошад ҳам, боз вақти хоб як бори дигар нақл карда дар бораи таъбириаш гуфт, ки:

– Тарафи хуби ин хоб ҳамин аст, ки Одина ба зудӣ расида меояд, аммо тарафи бад ҳам дорад, ки аз вай худо нигоҳ дорад.

Бибиоиша тарафи бади хобро ба Гулбӣбӣ нагуфта бошад ҳам, худ ба худ меандешид: «Аҷаб нест, ки яке аз душманон ба қасди Гулбӣбӣ дуздвор пахш карда дарояд ва Гулбӣбиро, ки ҳаққи ҳалоли Одина аст, соҳибӣ кунад, ба ин муносибат он ноҳалаф дар хоб ба назари ман ба сурати Одина намоён шуда бошад».

Дар ҳамин вақт аз дар садои пойе шунида шуд. Бибиоиша, ки «мабодо тарафи бади хобаш рост набарояд» гуфта меандешид, як қад парида Гулбӣбиро нӣхта карда, ба баромадан аз дари дигар ишора кард. Ин вақт Одина аз дари пойгаҳ ба хона даромада буд. Бибиоиша ба ҳавли ҷон аз ҷой ҷаста:

– Ту кистӣ, дар хонаи як кампири бенаво дар ин вақти шаб чӣ кор мекунӣ? – гуфта фарёд кард.

Одина мулоимона:

– Модарчон натарс, ман писарат Одина ҳастам, овоз дода ва Гулбӣбӣ будани каси аз дари боло берун баромадаро дониста аз хавотирҳое, ки дар роҳ андеша мекард, фориғ шуда қадре ором гирифт.

– Лекин барои Одина як хатари дигар рӯй дода буд. Чунон ки бо шунидани «писарат Одина» Бибиоиша «вой!» гуфта беҳуш афтада буд, инчунин садои ба замин афтадани Гулбӣбии ба тағи дар ростистода ҳам шунда буд.

– Дар ҳақиқат ин дақиқа хоҳ барои Гулбӣбӣ бошад, хоҳ барои Бибиоиша дақиқаи таҳлуکانоке буд. Аз рӯйи одат хурсандии аз ҳад зиёд ногаҳонӣ ва инчунин тарси саҳти нохост рӯйдодаи сустдилона сабаби ҳалок мешавад. Бибиоиша ва Гулбӣбӣ бошанд, ҳар дуи онҳо як дақиқа ҳам ба тарси саҳт ва ҳам ба шодии аз ҳад зиёд бархӯрда буданд.

Ҳар чӣ бошад, аз кушодаву пӯшида шудани дари боло маълум буд, ки Гулбӣбӣ худро ғун дошта гирифтааст, аммо Бибиоиша ҳанӯз беҳуш ҳобида буд.

– Одина ба ҳалос шудани Гулбӣбӣ аз таҳлука далерӣ пайдо карда саросема шуда наистод: пойгаҳро даст–даст карда мундии обро ёфта, аз вай чанд каф об гирифта ба рӯйи модаркалони худ зад.

– Бибиоиша бо таъсири оби сард ба худ омад:

– Тарафи ҳубии ҳобаш рост баромад, гӯён нури дидаи худ Одинаро дар бағал қашида соате ба ҳой– ҳой гирияи шодӣ кард. Баъд аз он гӯгирд зада, чароғи сиёҳи худро даргиронд.

Чун чашми Бибиоиша ба Одина афтад, дигарбора дасти ларзони худро ба гардани ӯ андохта сару рӯяшро мебӯсид ва лабонашро мемакид. Танҳо ин бӯсаҳо ҳар қадар ки гарм ва ҳар қадар ки муҳаббатомез буданд, ҳамон қадар ҳам хушк буданд. Бечора кампири ҳафтадсоларо аз ин хурсандии ногаҳонӣ кому забон хушк шуда буд. Лекин ашкҳои шодӣ, ки аз чашмони ӯ пайваста мерехтанд, сару рӯйи Одинаро тар мекарданд, ба андозае ки гоҳ–гоҳ бо остин пок кардани рӯяш даркор мешуд.

Бибиоиша вақте ки қадре ором гирифт саргузашти сесолаи худро ва ҳучуми Арбоб Камолро ягон-ягон ба Одина ҳикоят кард.

Одина ҳарчанд шарм медошт, лекин аз ин зиёда тобоварӣ карда натавониста аз аҳволи Гулбибӣ пурсон шуд.

Бибиоиша гуфт:

– Шукр, Гулбибӣ саломат аст. Дарвоқеъ ман ўро ба сабаби дидани ту фаромўш кардам, гўён аз ҷо хеста берун баромада Гулбибиро ба хонаи дигар гузаронида хобонид ва бозпас омада ба сухани худ давом карда гуфт:

– Ман меҳохам, ҳарчи зудтар номзадатро ба дастат супорам танҳо ҷанҷоли Арбоб Камолро яктарафа кардан даркор аст. Бо Гулбибӣ, ки номзади туст ва ба зудӣ зани ту хоҳад шуд, то рӯзи никоҳ вохӯрӣ карданат мумкин нест. Пештар ту ва ҳам Гулбибӣ хурдсол будед, диданатон якдигарро зарар надошт, акнун ҳарду ҳам қадрас шудед, ба расми мардум риоя карданатон даркор аст.

Ҳарчанд ин танбех ба Одина ва ҳам Гулбибӣ, ки аз паси Бибиоиша зуд гашта омада ҳама суханҳоро аз паси дар мешунид, бисёр душвор буд, вале чӣ бояд кард? Расми бобой ҳамин аст. Хуб, ин кор сахл аст, агар зиндагист, ба зудӣ ба ҳамдигар хоҳанд расид. Танҳо масъалаи Арбоб Камол масъалаи бaсе мушкил аст. Аз ин маҳлака ба зудӣ халос шудан лозим, бо вучуди омадани ҳамаи орзуҳо ҳам ба ҳамин мавқуф аст.

Набераву модаркалон имшабро бо суҳбат рӯз карданд. Табиӣ, Гулбибиро ҳам хоб намебурд, бо шунидани овози рӯҳафзои Одина айёми фироқи гузаштаро талофӣ мекард.

III. МУРОФИА

Одина имшаб тамоми шаб агарчи бо модаркалонаш суҳбат дошт, ҳавосаш тамом ба масъалаи Арбоб Камол банд буд, ҳарчанд андеша мекард, роҳи наҷот намеёфт.

Охир ба худ андешид: «маросими тӯю ҳеҷ гоҳ махфиёна ва ҷогоҳӣ нахоҳад шуд. Ҳарчанд дар хона пинҳон монам, охир мебояд, ки як рӯз ба берун бароям, ё ин ки боз бо ёру диёр ҳйробод гуфта, аз висоли Гулбӣбӣ дил канда ба вилояти гурбат биравам, лекин барои ман ҷон кандан назар ба дил кандан аз Гулбӣбӣ осонтар аст. Он беҳ, ки ҳарчи бодо бод ба майдон бароям ва ҳарчи пеш ояд, бубинам. Шояд, ки роҳи наҷот ҳам дар ин миён ёфт шуда монад»

Одина баъд аз муҳокима ҷоштгоҳӣ ба кӯча баромад, ба масҷид рафта Мулло Хокироҳро, ки имоми он ҷо буд, дид, мулоқот кард, қадре канду ҷойро раҳовард гӯён ба ӯ пешкаш намуд.

– Ҳоҷат набуд, ҳоҷат набуд, гӯён имом канду ҷойро гирифта, дар ҳаққи Одина дуо карда ва ба арвохи падараш ғотиҳа хонд, баъд аз он аз хубиҳои садақаву эҳсон шарҳҳо дод, иборатҳои арабӣ нақл карда маънидод намуд. Дар охир, гуфт:

– Ду шаб шуд, падаратро дар хоб дидам, ҳар ду рӯяш монанди себи сурх метофт, дар бараш либоси сафеди нав ва дар сараш дастор буд. Ба ман наздик шуда ба ман қадре канду ҷой дода:

– Домулло, дар ҳаққи Одинаи ман дуо кунед ва дуои шумо дар ҳаққи вай, албатта, қабул аст, гуфт. Ҳоло ки мебинам ҳамин канду ҷой ҳамин буд, ки падарат дар хоб ба ман дода буд. Аз ин маълум мешавад, ки аз рӯйи башорати арвохи падарат дуои ман ҳам дар ҳаққи ту қабул аст.

Албатта, Мулло Хокироҳ ин дурӯғхоро барои рӯсиёҳии андак канду ҷой бофта буд. Ба ҷойи Одина дигар кас мебуд, эҳтимол ин афсонаро бовар мекард. Аммо аз он ҷо, ки фикри Одина дар зовуд, дар миёни коргарон, хусусан дар ҷамъомадҳое, ки ба муносибати инқилоби фаврал шуда буд, кушода гардида буд, ба пастҳимматӣ ва дурӯғгӯии имом дарун– дарун ханда

кард. Лекин аз ҷиҳати маслиҳати худ дар зоҳир суҳанҳои ӯро бовар кардагӣ барин менамуд.

Одина дуои домуллоро гирифта бозгашта ба хонаи худ рафт. Домулло ҳам баъд аз узот кардани Одина, ҳеҷ фурсат нагузаронида ба пеши Арбоб Камол рафт ва гуфт:

– Муждагонӣ бидех, ки Одина омад, акнун вақти он аст, ки ҳаққи худро аз ин гурезно ситонӣ, лекин ҳар вақт ки ҳаққи худро гирифтӣ, ҳаққи маро фаромӯш макун ва давлатат бо зану бачагон як дег ҷӯш кунем.

Арбоб Камол имомро бо бале, оре хурсанд карда писараш Ибодро фармуд, ки савора рафта Мулло Мардихудоро, ноиби қозӣ аст, ёфта биёрад, то ки дар ҳамин ҷо ба пеши ӯ масъаларо тамои кунад. Зеро ӯ ба ҳубӣ медонист, ки агар кор ба пеши ҳуди қозӣ равад, аз ду тараф хароҷоти бисёре шуда боз масъала муғлақ хоҳад монд.

Ибод мувофиқи фармоиши падараш аспро савор шуда қишлоқ ба қишлоқ ноиби қозиро ҷустуҷӯ карда, охир ӯро аз як мурдаҳона ёфт ва шабонгаҳ ба хонаи худ овард.

Имшаб ба хонаи Арбоб Камол калоншавандагони деҳа имом Мулло Хокироҳ ҷамъ шуда маслиҳатҳо карданд ва зиёфатҳо хӯрданд. Дар бораи кори Одина чунин қарор доданд, ки пагоҳӣ Одинаро ба пеши масҷид меоранд. Ноиби қозӣ бандӣ карданаширо амр фармуда ӯро метарсонид, сонӣ калоншавандагон миёнаравӣ карда корро ба ин тариқа сулҳ мекунад, ки Одина то тамои шудани «ҳаққи» Арбоб Камол ба ӯ хизмат карданро ба гардан гирифта аз забони худ хат медиҳад, хизматонаи ноибу мӯҳронаи қозиро ҳам аз Одина меситонанд.

Мувофиқи ин қарордод пагоҳии рӯз Одинаро талаб карда ба дари масҷид оварданд. Ҳамроҳи Одина Сангин ҳам, ки имрӯз барои хабаргирии аҳволи тӯйи Одина омада буд, омад. Лекин масали машҳури тоҷикон, ки мегӯянд: «ман омадам ба дилхушӣ, аз пеш баромад гӯзакашӣ, дар

бораи Сангин чун аз мочаро нияти тӯй омада аз болои чанчол баромад, Сангин чун аз ин мочаро хабардор буд, ба Одина гуфт:

– Хуб шуд, ки ман омадам, гумон меравад, ки ин нобакорон туро хеле ташвиш доданӣ ҳастанд, дар ин бора шояд ба ту ёрӣ расонда тавонам.

Сухан кӯтоҳ, Сангину Одина ба дари масҷид омада истоданд. Ноиби қозӣ мувофиқи сохтакории шабона Одинаро ба шиддат қоҳиш кард, ўро дузд, моли мардумхӯру гурезпо номида нафрин дод ва бандӣ карданахро амр фармуд.

Имоми деҳа чун шахси ислоҳкоре ба миёна даромада гуфт:

– Одина ба чаноби ноиб хизматонаи дуруст диҳад ва ба Арбоб Камол ҳам хати иқрорӣ,⁵⁵ ки то тамош шудани қарзаш аз хизмати ӯ гардан натобад, чаноби ноиб ҳам аз гуноҳи гузаштаи ӯ даргузарад ва кӯтоҳии ўро ба бачагию камтаҷрибагиаш ҳамл намуда, мӯҳронаи чаноби шариатпанохро аз Одина гирифта корро тамош кунанд.

Ноиби қозӣ Мулло Мардиҳудо:

– Не, намешавад! Магар мамлакат бе ҳоким аст? Ин гуна бачагони худрас бояд, ки ҷазои саҳт бинанд, то ки ба дигарон ибрат шавад! – гуфта фарёд мезад.

Калоншавандагони деҳа гӯё ба имом ёрмандӣ карда савобдиди ўро маслиҳат донистанд, хизматонаи ноиби қозиро ба як тӯб чит қарор доданд ва аз ноиб илтимос карданд, ки аз Одина даргузашта барои Арбоб Камол аз забони ӯ хати иқрорӣ бинависад ва барои мӯҳронаи қозӣ ҳам ҳар чӣ муносиб бинад, биситонад.

Сангин дид, ки кори Одина бад мешудагӣ барин. Чите, ки меравад, садакаи сар, танҳо душворӣ дар ин ҷост, ки Одина то охири умраш ба ғуломии Арбоб Камол

⁵⁵ Хати иқрорӣ - хати эътирофӣ; хате ки, дар он ягон чиз эътироф карда мешавад; созишнома.

мемонд. Чорае андешида фаврӣ худро дар миёна андохту ноибӣ қозиро имое карда ба гӯшае бурд ва гуфт:

– Ҷаноби ноиб! Як тӯб чит ҳаққи ҳалоли шумост, ғайр аз ин, як ҷуфт кафшу як рӯймоли фарангӣ ҳам аз Одина гирифта ба шумо медиҳам, коре кунед, ки Одина аз дасти Арбоб Камол раҳой ёбад.

– Ин кор душвор аст, ноиб гуфт, танҳо ба хотири ту як кор мекунам. Лекин бояд ба сари ваъдаат истодагӣ кунӣ, вагарна ҳамроҳи Одина туро ҳам бандӣ хоҳам кард.

– Худо якта, гап якта, хотирҷамъ бошед! – гуфта Сангин дили ноибро ба қасам пур кард.

Ноиб даррав аз забони Одина маҳзари⁵⁶ дафъӣ навишт. Назар ба ин маҳзар Одина ба даъвои Арбоб Камол дафъ мегӯяд, ба ин тириқа, ки санади аз забони Бибиюша аз ҷониби Одина навишташударо Одина иддао мекунад, ки таблис аст. Ғайр аз ин худ аз Арбоб музди хизмати сесолаашро талаб мекунад. Арбоб Камол ба замми ин, ки ба Одина сесола ҳаққи хизмат медиҳад, аз ҷиҳати таблискориаш гунаҳгор шуморида шуда ба ҷазои саҳт мустаҳақ мешавад.

Ноиб маҳзарро ҳозир карда, ба пеши ҷамоат хонд, ҳама дар ҳайрат афтоданд, ноиб гуфт:

– Ақнун масъала ранги дигар гирифт, бояд ман Арбоб Камолро ҳам ҳароҳи Одина ба қозихона бубарам, то дар миёни онҳо ҳуди қозии ислом ҳукм намояд ва таблискории Арбоб тафтиш карда шавад.

Арбоб Камолу калоншавандагон диданд, ки кор душвор шуд, миёни худ машварат карда қарор доданд, ки ҷанҷоли Арбоб Камол ва Одина маҷҷонаи ибро–⁵⁷ шавад

⁵⁶ **Маҳзар** – ҳуҷҷати адлиявӣ дар мамлакатҳои Шарқи мусулмонӣ ва Осиёи Миёнаи тоинкилобӣ. Ҳукм ва фармони қозӣ. **Мазҳари дафъӣ** санадест, ки ҷавобгар барои рад кардани даъвои даъвогар пешниҳод мекард.

⁵⁷ **Маҷҷонаи ибро шудан** – Муфт, бе сарфи маблағ хал шудани ни ё он масъала. **Хати иброӣ** санаде, ки даъвогар «аз даъвоям гузаштам, дигар даъво надорам» гуфта метод.

ва хар ду ҳам аз сари даъвои худ бе ҳеҷ даргузаранд, хизматонаи ноиб ва мӯҳронаи козиро ҳам харду баробар диҳанд. Мувофиқи ин қарордод аз Арбоб як ғӯсфанди чорӣ гирифта ба ноиб пешкаш карданд ва як тӯб читро ҳам аз ҳонаи Одина оварданд ва ба ӯ рӯй андохтанд, ки чанҷолро маҷҷонаи ҷо соф кунад. Ноиби қозӣ бо неву нестони бисёре «ба хотири имом ва калоншавандагон» розӣ шуда ғотиҳа хонд ва хати иброй навишта, хар ду тарафро ба гузаштан аз сари даъвоиашон иқрор кунонид, то ҳафтаи дигар хатро аз қозӣ мӯҳр кунонида, бо касе, ки ғӯсфандро ба ҳудаш мерасонад, дода фиристоданаширо ваъда намуд.

Сангин ҳам, мувофиқи ваъдааш, кафширо бо рӯймол дар бағал гирифта истода буд. Вақте ки ноиб меҳост ба асп савор шавад, бо баҳои доштани рикоб ва ёрмандӣ кардан бо савори ноиб наздик омада оҳиста онҳоро ба хӯрчин андохт. Ноиб қамчинро аз дасти Сангин гирифта «умрат дароз бод, писарам» гуфта бо роҳи худ рафт.

Чанҷол тамои шуд. Лекин Одинаи бечораро чизе намонда буд, ки тӯй кунад; маркабе, ки аз Фарғона оварда буд, ба сабаби кӯфти роҳ чунон лоғар шуда аз қор баромада буд, ки дар кӯҳистон ӯро касе ба чизе намерасид. Барои ноншиканон кардан ҳам роҳ банд буд, зеро ба расми ноншиканон се-чор нафар калоншавандагонро зиёфат карда ва ба онҳо якдонагӣ рӯймолча додан дарқор буд. Барои ин хароҷот ҳеҷ набошад бист танга лозим буд ва ҳол он ки ӯ як танга ҳам надошт, ба пул мерафтагӣ чизаш ҳам намонда буд.

IV. МАШВАРАТИ САФАР

Одинаро чорае ҷуз ин буд, ки дубора сари худро гирифта ба Фарғона биравад, чанд гоҳ дар он ҷо муздуриву ҳаммолӣ намояд, андаке нақдинаву қола посира карда бозгашта ба ватани худ ояд, тӯю тамошо карда Гулбиро ба никеҳи худ дароварад ва бақияи

умрашро, агарчи як рӯз аст, бо чононаи худ ба сар барад. Лекин ин матлабро ба Бибиоиша чӣ гуна фаҳмонда метавонист? Бибиоиша ба ҳеҷ ваҷҳ намехост, ки дигарбора ягона фарзанди азизи худро аз даст диҳад ва дувумбора худро ба даруни оташи хонумонсӯзи ҷонгудоzi хичрон андозад.

Баъд аз тамоm шудани ҷанҷоли Арбоб Камол шабе Одина бо модаркалони худ аз ҳар дар сӯхбат мекард ва мехост, ки гапро ба болои сафари худ оварад. Чаро ки ин матлабро яку якбора ба кушода гуфтан далерӣ намекунад. Бинобар ин, аввал масъалаи тӯйро дар миён андохт ва аз модаркалони худ пурсид:

– Акнун ки ба дастамон чизе намонд, тӯйро чӣ гуна мекунем? Ва дар ин бора ту чӣ андеша дорӣ?

– Албата, бе чиз тӯй кардан мумкин нест, гуфт Бибиоиша, ҳозир сабр намудан даркор, худо подшоҳ аст. Ҳар вақт дастрасо шавӣ, тӯй хоҳем кард.

– «Худо подшоҳ аст» гуфта нигоҳ карда ништастан кори бевазанона аст,—гуфт Одина, пулу чиз ҳеҷ гоҳ аз осмон ба дасти касе наафтадааст. Агар бекор таваккал карда нишинам, аз гуруснагӣ мемурем, чӣ чойи тӯй кардан. Магар ин ки ба мардум тӯй надода никоҳ кунем, баъд як зиндагӣ бошад, ҳар навъ карда мегузаронем.

Одина бо ин суханварӣ модаркалонашро аз як чойи бисёр нозук гирифта буд, зеро як кампири ҳафтодсолае, ки мӯяшро дар миёнаи одат сафед кардааст, ҳеҷ намехоҳад, одатҳои бобой андаке кам шавад, чӣ чойи тамоm барҳам задан.

Ба ҷавоби ин сухани Одина Бибиоиша гуфт:

– Не, бе тӯй ҳеҷ мумкин нест, ки никоҳ кунем. Дар миёнаи мардум чӣ гуна сар бардошта мегардем, оё намегӯӣ, ки чун қудрати як пуд биринҷ надоштед, сарро ҳаваси зан гирифтани келин фурувардан кардед? Агар аз сухани мардум чашм пӯшем ҳам, тӯй накардан мумкин нест, зеро худӣ ман ӯрзуҳову ҳавасҳо дорам, мехоҳам, ки

ба тӯй мардумро хабар карда оварда, ошу нон кашам, соҳиби келин шуданамро ба дӯсту душман нишон диҳам. Имрӯз фарзанди ман яке аст, орзуям ҳам яке аст, он орзу ҳам ин аст, ки тӯю тамошои фарзандамро ба чашми худ бинам ва орзуи чандинсолаамро шиканам...

– Ин тавр бошад, мо дар ин дунё рӯйи туро нахоҳем дид, гуфт Одина, зеро тӯй бе пул намешавад ва одами бекор пул нахоҳад ёфт. Дар ин сурат аз ҳаёли тӯй, орзуву ҳавас гузаштан даркор, ту нияти келинфурориро, ман фикри зангириро аз дил бароварданамон лозим.

– Ман туро бекор нишин намегӯям, гуфт Бибиоиша, ба хизмати касе даромада кор кун, музд гир, дар ин сурат ҳам нафакаи ҳаррӯзаамон мерасад, ҳам тӯят саранҷом меёбад.

– Одина суханро ба сари матлаб оварда буд. Худи модаркалонаш ўро ба кардани хизмати касе супориш мекард, акнун мумкин буд, ки бо як муқаддимаи дигар матлабро ошкор дар миён орад. Бибиоиша кадре хомӯш истода сухан сар карда гуфт:

– Ман аз хизмат кардан сар наметобам, агар хизмат ёфт шавад, ҳозир медароям, аммо ба хизмати кӣ? Дар кучо? Дар ин ватани мо, ки аз дастбурди ҳокимон золиму қозиёни хунхори Бухоро чун хонаи ҷугз вайрона шудааст, дар ин ватани мо, ки аз зӯроварии амалдорони танҳоҳдор ва муллоёни гӯшгир⁵⁸ харобазор шудааст, дар ин ватани мо, ки аз ҷабру зулми монанди Арбоб Камол боёни ғаддор зиндони муздурону ранҷбарон кардааст, ҷӣ гуна

58 Дар вақти амири Бухоро қиъа – қиъа заминҳоро ба сипоҳиёну амалдорони калон танҳоҳ карда меододанд. Дехқонони қоранда ба қути лоямут ё соҳиб мешуд ё не. Аммо танҳоҳдор тамоми ҳосилро мебурд.

Дар шарки Бухоро дар вақти амир коида чун буд, ки ба муллоёну эшонони номдор куш-куш замин бахшида мешуд. Ин муф்தҳӯрон низ монанди танҳоҳдорон ҳамаи ҳосилро ғун дошта мегирифтанд ва ба дехқонони қоранда аз ғов гудуде меододанд.

кор ёфт мешавад, ки ҳам ба сабаби ӯ рӯзгор гузарад ва ҳам тӯй саранҷом ёбад?⁵⁹

Магар воқеаи хизматгории ман ва тааддии Арбоб Камолро фаромӯш кардӣ? Агар дар болои ин ҳодиса ба дастам як тӯб чигу як чуфт кафшу рӯймоли аз Фарғона овардаам намебуд, ман аз сари нав ба гуломии Арбоб гирифтор мешудем. Боз ҳам чорае чуз ин нест, ки ба Фарғона сафар кунам, дар он ҷо чанд гоҳе ҳаммоливу муздури намоям, ки то маблаге ба даст оварда амри хайри худро пеш гирам ва турсо ҳам ба орзуят расонам. Хуб, агар ту розӣ шавӣ, бе чизе тӯй мекунам, яъне никоҳи бе тӯй менамоям.

Бибиоиша ба никоҳи бе тӯй розӣ шуда наметавонист, ба далелҳои Одина ҷавоб ҳам ёфта натавонист, ночор ба ин фикр омад, ки худааш ва Гулбибиро ҳам бо ҳамроҳи худ ба Фарғона кӯчонад, то ки дубора ба доғи ҷудой ва балои бекасий гирифтор наоянд. Бибиоиша ба ҳамин мулоҳиза ба Одина гуфт:

– Модоме ки аз сафар гузир нест, маро ва ин духтари ҷимаро дар ин вайрона танҳо магузор, моро ҳам ҳамроҳи худ аз ин диёр бардор!

Ин маслиҳат ҳам ба Одина маъқул афтод, бинобар ин, маркаbero, ки аз Фарғона саворӣ карда оварда буд, парвариш намудан гирифт. Мақсадаш ин буд, ки дар роҳ ду занро ба навбат ба маркаб савор мекунад ва худааш пиёда меравад. Лекин ҳамроҳи як духтари кадрасидан соҳибҷамол ба як роҳи хатарноки пурбало бе як мардинаи дигар баромадан аз маслиҳат набуд. Бинобар ин, пеши Сангин рафту ҳаёли худро ба вай изҳор карда гуфт:

⁵⁹ Дар ҷумлаи ... ҷӣ гуна кор ёфт мешавад, ки ҳам ба сабаби ӯ рӯзгор гузаронад ва ҳам тӯй саранҷом ёбад? Тартиби ба сабаби ӯ, ки баъдтар ба ҷумла илова кардааст, сахван баъди пайвандаки ҳам омада, услуби баёнро халадор намудааст. Мантики гуфтор талаб дорад, ки таркиби маъкур пеш аз пайвандаки ҳам ояд.

– Агар ту ҳам фикри сафар дошта бошӣ, бо зудӣ тайёри бин, то ки аз ҳар гуна хатар эмин шуда, ҳар ду якҷоя ба роҳ бароем.

– Ман ҳам то як ҳафта ба сафар ҳозир мешавам, гуфт Сангин. Лекин ҳаёли бурдани модаркалону фотиҳахондатро аз сар бадар кун, зеро ҳокими вилоят ба ин ҳеч вачҳ розӣ нахоҳад шуд. Ман ҳам чанд сол аз ин пеш хостам модарамро ҳамроҳи худ барам ва дигар бор рӯйи золимони ин диёрро набинам, ризо надода буданд. Ҳатто боре Бухоро рафта аз калонон ба номи ҳоким хати илтимосӣ овардам ва илтиҷо намудам, ки рухсат диҳад, модари кампирамро ҳамроҳи худ бубарам. Ҳоким қабул накард ва гуфт дигарбора пайи ин кор ҷустуҷӯ кунӣ, туро ба зиндон хоҳам андохт.

-- Во ачабо! гуфт Одина, сабаб чист, ки инҳо ба сафари занон рухсат намедиҳанд?

Сангин баъд аз хандидан:

– Додарҷон, ту ҳанӯз тифлӣ, таҷриба надидаӣ ва ҳокимони вилояти худро наметиносӣ. Бинобар ин, тааҷҷубҳои бечо мекунӣ гумон мабар, ки ҳокимони мо содаанд ва бе сабабе ҳукме бароварда мардумро ташвиш медиҳанд. Не, ин тавр нест! Ҳокимон манфиати худашонро хуб медонанд ва дар зери ин қоида, ки хонаводаи муздуронро ба баромадан аз вилоят рухсат намедиҳанд, барои онҳо манфиатҳо ҳаст. Ба ту равшан бигӯям: вақте ки мо ва дигар муздурон аз Фарғона баромада ба сарҳади Қаротегин расидем, ҷӣ миқдор молу нақдинаро зақотчиён гирифтанд?

– Миқдорамро намедонам, гуфт Одина, – ин қадараш маълум аст, ки ҳеҷ бисёр буд.

– Чит, чой, қанду кафши ту кучо шуд? – пурсид Сангин.

-- Ба коми наҳанг рафт.

— Пас, агар ҳоким рухсат бидиҳад, ки ту хонаводаатро ҳароҳи худ аз ин ҷо бубарӣ, бозгашта ба ин диёр хохӣ омад?

— Не, ҳаргиз ёди ин вайронаи зулмободро нахоҳам кард.

-- Бинобар ин, ҳоким ба кӯчонидани хонавода рухсат намедихад,— гуфт Сангин,— ба ин восита ҳар сол аз муздурони мусофири Фарғона ва дигар ҷойҳо танга фоида мегирад. Агар ба кӯчонидани хонавода рухсат диҳад, ҳеч муздуре дигарбора ба ин ҷо нахоҳад омад. Албатта, дар ин сурат кисаи ҳоким, қозӣ, раис ва одамони онҳо ҳолӣ ва косаашон хушк хоҳад монд.

Ҳар чӣ мекунӣ, бикун ва модаркалони худро розӣ намо, ҳафтаи оянда сафар хоҳем кард.

САФАР ВА ҶУДОӢ

Одина аз пеши Сангин ба хонаи худ баргашт, лекин бо як олам⁶⁰ маъюсу ноумедӣ баргашт. Зеро ҳароҳи худ бурдани модаркалонаш ва фотиҳахондашро муқаррар карда буд, дилаш аз гояти шодиву хуррамӣ чун хуми шароб мечӯшид. Дарвоқеъ, он ҳаёл ҳаёли басте ширин буд, агар он гуна сафар муяссар мешуд. Одина на танҳо худ аз ин зулмобод халос мешуд, балки як тариқа халос мешуд, ки модаркалони меҳрубонаш ҳамсафар ва ороми ҷонаш дар бар...

Ҳоло чӣ?.. Ҳоло сафар мекунад бо ҳамроҳи қорвони андӯх ва қадар; бо дили бирён, синаи сӯзон ва ҷашми тар, ба ҳолате, ки чӣ шудани оқибаташ низ маълум нест; оё ба саломатӣ баргашта, бозиди модаркалон ва ёри

⁶⁰ Ҷунонҷӣ, аз ҷавонбухориён рафик Зиёуддинзода дар хонаи як хизматгори тоҷик дошт. Вай хост, ки хонаводаашро аз Қаротегин кӯчонад. Ҳокими он ҷо рухсат надод. Ҳатто Зиёуддинзода аз қушбегӣ ва қозикалон ҳам хат гирифта дод. Бо вучуди ин ҳоким розӣ нашуд.

меҳрубонаш муяссар мешавад ё не? Мушқилтар ин буд, ки ба ҳуҷуми андуҳу аламе, ки дар вақти видои бозмондагонаш табиист, ба худ бардошту таҳаммул намедид.

Одина бо ҳамин гуна андешаву васвасаҳо ба хонаи худ расид. Аввал аз ҳар тараф суҳанҳо гуфта, пас аз он ба модаркалони худ фикри Сангинро дар бораи сафари ӯ ва Гулбибӣ фаҳмонд.

Бечора Бибиоиша аз ин хабари навмеди шум ба андозае дар изтироб афтод, гӯё дар ҳолати назъ буд, ки чон меод. Чун мори сарбурида ё монанди мӯйи оташдида ба дуд мепечид. Оре, навмеди ногаҳонӣ пас аз умедвории бисёр ва барҳам хӯрдани орзуҳо ба якборагӣ пас аз қазм кардани вуқӯи он ба ғоят даҳшатнок ва тоқатгудоз мешавад.

Бибиоиша баъд аз он ки соате фарёду фиғон кард ва соате беҳуш афтод, чашми худро боз карда, бо як нигоҳи пурҳасрат ва аламноке ба рӯйи Одина нигарист.

Одина гуфт:

— Модарҷон, чорае нест чуз ин ки бояд дар ин ду—се рӯз ҳамроҳи Сангин сафар кунам, ба умеде, ки ба зудӣ бозгардам ва дар айёми пирӣ ва нотавониат ба хизматат бошам. Ҳоло гиря ва нола фоида надорад, ҳар қадаре ки фарёду фиғон бардорӣ, дили моро, ки ҳудаш об шудааст, хун мекунӣ, дар ин сурат мерасам, ки маро бемор карда ба сафар гусел кунӣ. Он беҳ ки сабру бардоштро пеша намоӣ, чоку пораҳи либоси маро дӯзӣ ва маро бо дили сафеду синаи пурумед фотиҳа диҳӣ, ки дар ин сафар аз хатарҳо эмин монам.

Акнун, ки аз сафар ва ҷудой гузир нест, бубахшо, як орзуи худамро маълум кунам: худ медонӣ, ки ман туро фаромӯш нахоҳам кард ва ту ҳам маро фаромӯш намекунӣ, лекин ин басанда нест. Орзуи ман ин аст, ки танҳо маро ёд накунӣ, балки ман Гулбибии ятимаро дилшоду шавқманд нигоҳ дорӣ...

Одинаро ин супориш, ки ба модаркалони худ дар бораи Гулбибӣ кард, дар зери обу араки шарму ҳаё андохт. Лекин чӣ бояд кард? Ба зудӣ аз ин ҷо сафар хоҳад намуд, ба ҳолате ки намедонад баъд аз ӯ аз сари дилдодааш чиҳо хоҳад гузашт? Ва касе ҳам надорад, ки ба ҷойи ӯ ғамхору парастори ин бечора (яъне Гулбибӣ) бошад. Баъд аз ин касе, ки ӯро ҳимояту ниғахбонӣ мекунад, танҳо ҳамин кампири мафлук (Бибиоиша) асту бас. Агар ба ин ҳам дар бораи ӯ супориш накунад, гӯё ки ӯро фаромӯш кардааст, бинобар ин, шарму ҳаёро як тараф ниҳода, орзуи худро изҳор намуд.

Рӯзи сафар даррасид. То имрӯз ҷоку пораҳои пӯшокиҳои дарида ва кӯҳнаи Одина дӯхта шуд, барои сафар қадре талқону нони коқ ҳам тйёр гардид. Дар сари ваъда Сангин ҳам омад. Қурутоbero, ки Бибиоиша махсусан барои ҳамин рӯз бо равгани зард пухта буд, бо ҳам хӯрданд, хӯрчину коларо ба маркаб бор карданд. Одинаро Бибиоиша дар бағал кашид, аммо бечораро қуввати он набуд, ки сухане гӯяд, танҳо аз дидаи хунбор ашқаш шашқатор мерехту бас.

Сангин дар кӯча ба тағи дарвоза соате мунтазир истод ва дид, ки аз Одина асаре нест, ночор фарёд баровард, ки «зуд бош, агар дер монем, имшаб ба манзил намерасем ва аз корвоне, ки имрӯз омадаву озими Фарғона аст, бозмемонем».

Окибат Одина худро аз оғӯши Бибиоиша ба зӯр кашида ва даст ба ҳаво бардошта илтимоси фотиҳа намуд. Бибиоиша ҳам дастҳои ларзони худро кушода дошта барои Одина роҳи сафед, бахту давлат, умру саодат, хайру баракат, сафари беҳатар... ва боз чизи бисёреро талаб намуд. Одина ҳарчанд мунтазир шуд, ҳеҷ нест, ки ин дуои дурру дароз тамом шавад, охир дасти худро ба рӯ кашида « хайр, хӯш, то дидан, саломат бошед!» гӯён аз дар баромад. Лекин танҳо Одина аз дар набаромад, балки ҳамроҳи он гӯё ки ҷон аз тани фарсудаи Бибиоиша низ

баромад. Бибиоишаи бечора монанди касе, ки ногаҳонӣ вафот кунад, ба замин афтод ва Одина бо Сангин маркаби худро савор шуда, ба роҳ даромаданд.

Гулбибӣ чӣ шуд? Ҳолатеро, ки дар он ду-се рӯз ба Гулбибӣ рӯй дод, ба ҳеч вачҳ қалам тасвир карда наметавонад. Гулбибӣ як гунҷаи нашкуфтае буд, ки умеди як олам шукуфтанҳо дар дил дошт, ба ҳавои ҳамсафари ҷири меҳрубонаш шукуфт, танҳо бо боди ҳазони навмедӣ, ки аз ин сафар рӯй дод, дар ҳолати навшукуфтагӣ пажмурд ва ба замини хорӣ рехт! Оре, Гулбибӣ гунҷае буд, ки дар як лаҳза ҳам баҳорро дид, ҳам ҳазонро, ҳам шукуфт, ҳам пажмурд.

Одинаву Сангин роҳ мерафтанд. Аммо Одина ба таъсири ҳолате, ки аз видои бозмондагонаш рӯй дода буд, қуввати сухан гуфтан надошт, ҳатто гуфта мешавад, ки ҳуш ҳам надошт. Бо таъсири ин аҳволи Одина Сангин ҳам ҳомӯш монда буд. Ба ҳамин тарз, ҳар ду монанди ду девонаи бо ҳам дӯстшуда ҳомӯшона роҳ мерафтанд. Баъд аз соате роҳ рафтан нахустин Сангин бо хондани нақшае ин сӯҳбати ҳомӯшонаро барҳам зад, ҳар саводу нолае, ки аз гулӯи Сангин мебаромад, гӯё аҳволи пурмалоли Одинаро тарҷума мекард. Ҳусусан дар ин банд:

Ин чӣ дашти бекасӣ,
Ин ҷо намебинам касе.
Эё ҳаёли ҷири ман,
Шояд ба фарёдам расӣ!
Гар ба фарёдам расӣ,
Ман зинда мемонам басе,
В-арна дар рӯйи замин,
Гардам намеёбад касе.

Сангин овози худро аз ҳаспарда бароварда ба куллаи кӯҳ мерасонид. Дигар Одинаро тобу тавон намонд ва садои гиряолуди худро баланд карда, дар ин нолаи

чонхарош ба Сангин ҳамовоз шуд, баъд аз ин ҳар байт дар вақти акс бо гиря ва хангоми авҷ бо нола ба ӯ ҳамроҳӣ мекард. То вақте ки Сангин сурудро ба охир расонид, Одина ҳам ба нолаву гиряи паёпай дили худро қадре ҳолӣ намуда, ба худ қуввати сурудгӯиву нақшхонӣ пайдо карда буд ва бо сӯзу гудозе, ки дили Сангин, ҳатто дили санги кӯхро ҳам об мекард, ба хондани ин ғазал сар кард:

Фигон аз ғаму дарду доғи чудой,
Ки з-ӯ шуд ҳама меҳнатам ошноӣ.

Чудой зи ҳар чиз мумкин бувад, лек
Киро ҳаст ёрои аз чон чудой.

Зи чонон чудо кас чӣ сон зинда монад?
Зи чонон чудоист аз чон чудой.

Чудой ба ҳар ҳол мушқил, хусусан
Зи чонон чудой пас ошноӣ.

Ба васлу ба ҳаҷр аз ту осудагӣ нест,
Ту эй ишқ, бар чони ман як балой!

Ту, эй васл, нағзӣ, вале бесаботӣ!
Ту, эй ҳаҷр дардӣ, вале бедавой!

Ба водии андӯх саргашта гаштам,
Ту, эй роҳбари хуррамӣ, дар кучой?

Ҳамин аст фарёди ман то ба мурдан:
Фигон аз чудой, фигон аз чудой!

Мо аз тафсили ин сафар, ки саросар пумалолу андуҳовар буд, сарфи назар менамоем, ҳамин қадар мегӯем: баъд аз чанд рӯзе, ки Одинаву Сангин дар

кӯхистон ва биёбон сурудгӯиву фироқномаҳои мекарданд, ба Андичон расидан ва марқабиҳои худро ба сарой бурда баста, худ ба коргоҳи пахта, ки порсол дар он ҷо кор карда буданд, рафтанд. Қурбоналии пудратчиро дида, худро ба хидмат нависонданд. Ҷасли пахта ва мавсими кори зовуд ҳам расида буд. Қурбоналӣ аз онҳо ваъда гирифт, ки рӯзи якуми моҳи сентябр, ки расми кушоди зовуд мебошад ҳозир шаванд, вагарна ба ҷояшон мардикори дигар гирифта мешавад.

Одинаву Сангин марқабиҳои худро фурӯхта, рӯзе чанд ба диду бозиди ошноҳову ҳамватанонашон рӯз гузаронида, ба рӯзи ваъда ба сари хизмат ҳозир шуданд.

VI. ТАБОБАТ БО «УСУЛИ ЮНОНӢ»

Маълум аст, ки Одина дар солҳои гузашта дар хизмати зовуд хеле азиат кашида буд, дар ин ҷо ғайр аз ин ки моҳонаи басанда ва ҳӯроки сериро намедид, ҷойи хоби дурусте ҳам надошт. Бо ин ҳама меҳнату машаққат рӯйи кушода ва забони хеле аз корфармоён надида буд. Бинобар ин, сабабҳои Одина ба худ муқаррар карда буд, ки баъд аз ин ба зовуд кор накунад ва барои худ кори дигаре пайдо намояд. Аммо аз он ҷойе, ки Инқилоби Феврал воқеъ шуда, забони бадгӯии ҳуҷаинонро баста ва гардани такаббурашонро қадре шикаста буд. Одина гумон мекард, ки баъд аз ин дар зовуд ҳар кор мувофиқи манфиати коргарон шуда, хурсандӣ ва осоиш пайдо хоҳад шуд.

— Одина дар ин гумони худ ҳақ дошт, зеро он ҳама намоишҳо, шодигинаҳо, пойкӯбиҳо ва кафшазаниҳо, ки дар рӯзҳои Инқилоби Феврал аз оммаи мардум сар зада буд, ҳар касро ба ҳамин гумон меандошт. Ва ҳол он ки ин гумон хушкӯ ҳолӣ буд. Зеро, агарчи пошох аз сари кор рафта буд, дигар арбоби истибдоду арқони ҳукумати сармоядорӣ мисли аввал побарҷо буданд. Ҳамчуноне ки

дар замони подшоҳ ҳукумат бо ишорати сармоядорон, заминдорони калон ва соҳибони зовуду корхонаҳо ҳаракат мекард, ҳамчунин баъд аз Инқилоби Феврал ҳам ҳокими ҳақиқӣ сармоя ва сарват буд. Вақте ки ҳокими мамлакат сармоядорон ва ҳар кор ба ихтиёри онҳо бошад, манфиати коргарон, ки бар зидди онҳо аст, чаро ба вучуд ояд?.. Ва чаро сармоядорон ба ихтиёри худ ва бо дасти худ кисаи худро ҳолӣ карда, шиками гуруснаи муздуронро пур кунанд?!.. Албатта, роҳбарони коргароне, ки ба ҷамъиятҳои ҷоғохӣ аъзо буданд, ин гапҳоро хуб медонистанд ва дар роҳи рондани сармоядорон ва гирифтани кор ба дасти худ кӯшиш мекарданд. Аммо монанди Одинаи мо касоне, ки саводи сиёсӣ он тараф истад, ҳатто муқаррарӣ ҳам надоштанд, ба ин нозикиҳо пай намебурданд.

Хулосаи калом, Одина ба умедвории бисёре дубора ба зовуд даромад, лекин пас аз ду-се рӯз дид, ки гирудори хӯчаин, кордории корфармоён ва хорию зори коргарон айнан монанди порсолаву перорсола аст, танҳо номҳо, лақабҳо ва унвонҳо дигар шуданд. Чунончи, барои коргарон кумита барпо шудааст, вале раиси кумита, ба иборати дигар ҳокими мутлақи коргарон, ҳамон Курбоналии пудратӣ аст, хӯчаин ҳамон хучаини порсолааст, танҳо тафовут дар ин ҷо аст, ки агар ба ӯ ариза доданӣ шаванд, монанди пештара «ҷаноби хӯчаин» гуфта наменависанд, балки ин шахсро ба унвони «ҳамватани муҳтарам» («почтенный гражданин») гуфта ёд мекунанд⁶¹ ва дар корҳо ҳам ба ҳамин қиёс мили собик аст.

Вақте ки Одина аз хонааш баромад, ягона маҳбубаш, ки Гулбӣ аст, ҷудо шуда баромада буд. Танҳо ба

⁶¹ Дар ҷумлаи «ин шахсро ба унвони «гражданини муҳтарам» («почтнный гражданин») гуфта ёд мекунанд» мантик костааст. Чи хеле ки аз дастхат мебарояд, нависанда баъдтар ба ҷумлаи «гуфта»-ро фаромӯш кардааст.

Фаргона рафта дар зовуд ба осудагӣ ва бо манфиати хуб кор кардан, чизҳои даркориҳои тӯйро тайёр намудан, пас аз он ба ватани худ бозгашта ва ба маҳбубаи дилором расидан чун офтоби бегоҳии лаби бом ё монанди шамъи боқимондаи сахаргоҳӣ ба торикиҳои навмедиаш нимрӯшони умедворӣ меод. Вақте ки аҳволи зовудро ба тарзе ки дар боло навишта шуд, дида аз ин умедаш ҳам маънос шуд, ба аъзойи сустӣ ва ба дилаш мурдагӣ рӯй дод, ба беморӣ афтод.

— Рӯзи дуввуми бемориаш Қурбоналии пудрагҷӣ аз номи кумитаи коргарони мусулмони зовуд⁶² ўро аз хизмат озод карда аз зовуд бароварданд. Табиӣ, бо дидани ин муомилаи нобаҳангоми золимона, ки ҳаргиз чашми ин надошт, бемориаш сахтар шуд. Пас аз баромадан аз зовуд бо роҳбарии Сангин ба ҳучраи яке аз тоҷикон, ки ба сароёе саройбонӣ мекард, рафта чанд рӯзе хобид, аммо рӯз ба рӯз ҳолаш табохтару касалиаш вазнинтар мешуд.

Саройбон дилсӯзӣ карда як дуохонро, ки худ ба вай ихлос дошт, ёфта оварда Одинаро чанд навбат ба ў хонд. Албатта нафъе дида нашуд. Пас аз он яке аз табибони маҳаллиро оварда, Одинаро ба вай нишон додани шуд.

Табиб: «бисмилло, бисмилло» гӯён ба ҳучраи саройбон даромада, дар пешгоҳ нишаста, як дуои дуру дарозе хонда, даст ба рӯй кашид ва пас аз он ба саройбон нигоҳ карда:

— Кани, ука, чӣ хизмат? — гуфта пурсид.

⁶² Баъз аз Инқилоби Феврал ҳатто дар аввалҳои Инқилоби Октябр ҳам дар Туркистон ин одат буд, ҳар ҷо кумитаи коргарон ё иттифоқи касаба барпо шавад, мусулмонон дигар ва аврупоиён дигар кумита ташкил меоданд. Ба ин ҷиҳат дар миён зиддияти миллии меафгод ва инчунин ду тоифа аз ёрмандии якдигар маҳрум мемонданд. Аммо дар солҳои синӣ ин одат барҳам хӯрд ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ байналмилалӣ шуданд.

Саройбон Одинаи дар он ҷо хобидаро ба табиб нишон дода:

– Ин бародарамон, – гуфт, – чанд рӯз аст, ки бемор шудааст, як дуохон оварда хонондам, ғоидааш маъқул нашуд. Акнун умеди мо аввал ба худо, дувум ба шумо монд, шояд ба шарофати қадами шумо саломат ёбад. Худаш як ҷавони мусофири бекас аст; ҳар хизмат бошад, ман мекунам; ҷони ҷавон дорад, саломат ёбад, ба ман савобаш мерасад.

– Дуохонӣ ҳам, – гуфт табиб, – аз дасти худамон меояд, шумо пулро беҳуда бегона кардед: дуохонҳои ин замона ҳама бесаводу нодонанд; дуохон ба тахта кандашударо монанди мӯри ҷитгарӣ⁶³ ба қоғазпораҳо пахш карда медиҳанд; ба болои ин пир надоранд, устоз надоранд ва лочарам дурхояшон нафъ намекунанд.

Мо бошем, шукр, алҳамдулиллоҳ,⁶⁴ хат дорем, савод дорем: аз падари маҳрумамон Эшони Ҳаким Калон ғотиҳа ҳам гирифтем. Раҳматӣ дар бозгашти сафари ҳаҷ ба Қашмир⁶⁵ ном шаҳр расида, аз дуохони он ҷо, ки ҳама валиюллоҳ⁶⁶ буданд, дуохоро омӯхта, ба нисобаш расонда,⁶⁷ ғотиҳа гирифтааст. Аз он ҷо як китоби дуо ҳам оварда буданд, ки дар вақти аз дунё ҷашм пӯшиданашон ба ман доданд...

Саройбон аз шунидани ин муноқиби дуру дароз ба ҷон омада, сухани табибро бурида гуфт:

– Хуб тақсир! Акнун марҳамат карда беморро бинед.

⁶³ Мӯҳри ҷитгарӣ – қолабҳои махсуси гулпартоӣ, ки пештар ба воситаи он матоъро пардоз меоданд.

⁶⁴ Алҳамдулиллоҳ – ҳамду сано ба худо, шукр худоро.

⁶⁵ Қамиш – вилояти дар Осиёи Марказӣ дар байни кӯҳҳои Ҳимолой ва Тибет, ки ба сифати штата ба ҳайати Ҳиндустон дохил мешавад.

⁶⁶ Валиюллоҳ – маънои вали Оллоҳ, аз наздикон ва содиқони худоро дорад.

⁶⁷ Нисоб – ҳадди охир, дараҷаи олии чизе, ба нисобаш расондан – ба дараҷаи олӣ бурда ба анҷом расондани ин ё он кор.

Табиб дасти худро ба тарафи саройбон дароз карда:

– Канӣ, дастонатонро деҳед, «набз»–атонро бинам, – гуфт.

– Не, тақсир ман бемор нестам, ана ин укаам бемор аст, – гуфта дубора Одинаро ба табиб нишон дод.

Табиб «хуб, хуб» гӯён банди дасти Одинаро ба дасти худ гирифта, қабза карда, монанди шайхоне, ки ба мурукиба⁶⁸ мерафта бошанд, чашми худро пӯшида, сари худро ҳам карда, пас аз фурсате чашми худро кушода, дасти Одинаро сар дода, ду дасти худро ба рӯ кашида, бо як қазму боварӣ, ки гӯё ҳамаи дардҳои дарунӣ ва берунии беморро фаҳмида гирифта бошад, гуфт:

– Ҳеч боке нест. Ба ин бача ҳеч бемории хавфноке рӯ намодааст, танҳо меъдааш гирифт карда ба бандҳои устухонаш андаке бод шудааст. Аз рӯйи нишондоди илми Лукмони Ҳаким як миқдор доруи дарунронӣ хӯронем, беҳ мешавад.

Саройбон ба табиб ду танга «ҳаққи қадам» гӯён ва ду танга пул барои дору дода, зудтар тайёр карда овардани даворо аз вай хоҳиш кард.

Табиб боз як бори дигар дар ҳаққи бемору саройбон дуо карда баромада рафт ва пас аз соате як коса барин доруи обакии ширгарми бадҳазро оварда «бисмилло, бисмилло» гӯён ба Одина хӯронид ва худ ҳам барои ёрӣ додан ба амали доруи худ тасбеҳашро ба даст гирифта пичир–пичир карда, тасбеҳ гардонида дар он ҷо нишаст.

Тахминан пас аз як соат ба бемор пичиши шикам рӯй дода тақозо шуд, бемор бо ёрмандии саройбон ба хало рафта омадан гирифт. Ҳар боре, ки Одина ба хало рафта меомад, табиб:

⁶⁸ **Мурукаба** – сарҳам нишаста ба дунёи ҳаёлотӣ рӯҳию динӣ фуру рафтан; вазъиятест, ки рӯҳониён сари худро ба тарафи дилашон ҳам карда, гӯё ба дили худ нигоҳ карда хомӯшона ибодат мекунанд.

– Даҳяки иллатҳо рафт, нӯҳяки иллатҳо рафт, хаштяки иллатҳо рафт...– гӯё хурсандӣ мекард ва ба хурсанд кардани саройбону бемор ҳам кӯшиш менамуд. Агарчи саройбон суҳанҳои табибро бовар карда хурсандӣ мекарда бошад ҳам, Одинаро мачоли худро хурсанд нишон додан намонда буд. Рафта–рафта печиши шикамаш шиддат кард ва бемор дар ҳало истода фарёдҳои дилхарош мекашид, табиб аз пичир–пичир дуо хондани худ ғоидае надида, дуохониро баланд карда ва дар ҳар сари банди дуо «ё шофӣ, ё кофӣ»⁶⁹ гӯён даст ба рӯ меомолید.

Оқибат бемор дар ҳало бодҳои баланд шикастан гирифт, табиб ҳам ин ҳолро аз таъсири дуои худ дониста:

– Ё мурсиларриёх! (аё фиристонандаи бодҳо!) – гӯён ба дуохонии худ шиддат меод ва «кушоиш» шуд гуфта хурсандӣ мекард.

Магар ба даруни Одина ғайр аз рӯдаҳои озурда дигар чизе намонда буд, ки амали дору ва печиши шикам бозистод ва табиб ҳам:

– Ҳамаи иллатҳо баргараф шуд, боз фаро омада хабар мегирам, –гӯён баромада рафт. Аммо дар Одина мачоли ҷунбидан намонда буд ва иштиҳо ҳам надошт. Аз шӯрбонӣ гӯшти гардани гӯсфанд, ки саройбон бо фармуди табиб пухта буд, қадре хӯрда бошад ҳам, ғаври қай кард ва аз бемадорӣ монанди мурдае афтода хобид; ғайр аз сулғае, ки гоҳ – гоҳ мекард, дигар асари ҳаёт нишон намедод.

Баъд аз ин ҳаққи қадами табиб ба як танга ва пули доруш ҳам ба як танга фурумада бошад ҳам, то як ҳафта ҳар рӯз як бор омада хабар мегирифт ва дар омадан ба бемор монанди маъҷуни турбут,⁷⁰ ҷавориши зира,

⁶⁹ Ё шофӣ ё кофӣ - шифодиханда ва кифояткунанда. Тавсифҳои худо.

⁷⁰ Маъҷун – омехтаи чанд мода. Ҳамиран хӯрдани, ки аз чанд даво ба асал ё шакар пухта шудааст (чун гулканд, ҷаворишҳо...) Маъҷуни

гулканд, шарбати бунафша, шарбати нилуфар, ягон маъчун ё шарбате оварда ба бемор хӯронида мерафт.⁷¹

Оқибат табиб монанди доруҳои худ ҳам ба дили бемор ва ҳам ба дили саройбон зад, бемор бошад, рӯз то рӯз сусттару бемадортар мешуд, ниҳоят ин хароҷоти беҳосил ба ҷони саройбон расонда ба табиб гуфт:

– Дору, даво як сабаб аст, агар умраш боқӣ бошад, бо ҳамин қадарҳо сихат меёбад, бисёр хизмат карда музди кам гирифтаед, саломат бошед, баъд аз ин наоед ҳам мешавад.

– Хуб– хуб, – гуфт табиб, – боз ба дили шумо аз вачҳи доруҳои ман ягон шак наафтада бошад, агар шаккоқӣ кунед, ба ҷойи нафъ зарар мерасад. Доруҳои дарунрониро, ки ман додам, «санои макка»⁷² мегӯянд, ки вайро падари мархумамон Эшони Ҳакими Калон дар сафари ҳаҷ аз Маккатулло⁷³ ба дасти худ чида оварданд, маъчун ва шарбатҳои мо аз гиёҳҳои он, ки падари марҳум дар бозгаши сафари ҳаҷ ба Ҳиндустон ном шаҳр расида, аз Сарандеб⁷⁴ ном мазоре, ки қабри ҳазрати Одам⁷⁵ дар он ҷост, гирифта овардаанд. Сулаймон–

турбут – мумкин, нависанда давои аз турб тайёр шударо дар назар дошта бошад.

⁷¹ Дар ҷумлаи «Дар омадан ба бемор монанди маъҷуни турбут... ягон маъҷун ё шарбате оварда ба бемор хӯронида мерафт» аз набудани калимаи **ҳар** (дар ҳар одам) ва такрори бемавқеи таркиби **ба бемор** услуби баён ҳалал ёфтааст. Ба сабаби набудани маъҳаз тағйири ҷумла салоҳ доништа нашуд.

⁷² **Санои макка (сано)**– аз ҷинси гиёҳ, бута ва дарахтони хурд, ки мисли рустаниҳои шифобахш ҳамчун воситаи ислоҳовар, табobati ҷигар ва буғумдард ба кор мебаранд.

⁷³ **Макка** – шаҳри муқаддаси мусулмонон дар ҳудуди Арабистони Саудӣ. Табиби нодон ҳам барои афзудани кимати доруи худ онро ба Маккатулло оварда мегӯяд.

⁷⁴ **Сарандеб** – Шри Ланка (Целон).

⁷⁵ **Ҳазрати Одам** – мувофиқи асотири динӣ номи аввалин инсон, ки гӯё худо онро аз гил офаридааст ва ба васваси шайтон аз гандум мамнуъ хӯрда бо занаш Ҳаво аз ҷаннат ронда шудааст.

шахси авгон ҳам ҳамеша маъчуну шарбатҳои моро кор мефармоянд. Сулаймон— шахс⁷⁶ одами хурдтарак нестанд. Ин шахс сайри сулук⁷⁷ карда ба мартабаи кафши⁷⁸ кубул⁷⁹ расидаанд. Тартиби табобати мо ҳам бо усули ӯнонӣ аст, ки пешвоёни мо Лукмони ҳаким ва шогирдони он шахс Афлотуни ҳаким ва Сукроти ҳакиманд,⁸⁰ инҳо ҳама мусулмонони пок буда, илми ҳикматро аз ғайб омӯхта буданд. Мо мисли духтурони кофир чавҳарӣ⁸¹ дода одамро намекушем...

Саройбон дид, ки ин суҳбат ҳеҷ тамом намешавад:

— Хуб, таксир! Акнун равед ҳам мешавад, бемор камтар истироҳат кунад; ман ҳам имрӯз бор мебардам, — ӯён дасти худро пеш ғирифта аз табиб узр хост.

Табиб дар ҳолате ки чашмашро аз дасту киссаи саройбон намеканд, «хуб—хуб» ӯён аз дар баромад ва боз баргашта сари худро аз дар дароварда:

⁷⁶ Сулаймон- шахси афғоне буд, ки дар Андиҷон ҳам савдогарӣ, ҳам дуохонӣ ва ҳам табибӣ мекард.

⁷⁷ Солиқ (сайри сулук) — пайрави тариқати суфӣ, ки ҷониби ҳақ қадам мезанад ва дар ин роҳ аз мушқилиҳо натарсида, бо нури ҳилоят мунтазам ба пеш меравад; зиндагии дарвешона ва парҳезкоронаи суфӣён.

⁷⁸ Кафш (кафши қулб) — истилоҳи назарияи маърифати он истифода мешавад. Мувофиқи он аҳли тасаввуф зимни риёзат ва мувоқибаи қалбӣ кӯшиш мекунанд, ки ба дарки ҳақиқат бирасад.

⁷⁹ Кафш қулб ё кафши қулб гуфтан меҳодад

⁸⁰ Пешвоёни мо Лукмони ҳаким ва шогирдони он шахс Афлотуни ҳаким ва Сукроти ҳакиманд — Лукмони ҳаким шахси афсонавист, ки дар адабиёти даҳонӣ ва ҳаттии тоҷик чун шахси фозил ва табибӣ ҳозир шӯҳрат дорад. Сукрот (469 — 399 то э.м.) ва Афлотун (428 — 348 то э. м.) файласуфони Ҷӯнони Қадим. Дар катори Лукмон, Афлотун ва Сукротро низ ҳаким доништан ва ин муттафакирони ҷӯнониро мусулмон ном бурдан симон манфур ва риёкориҳои табиби нодонро дучанд зоҳир месозад.

⁸¹ Чавҳарӣ — давоне, бо амали киёмӣ аз ҷизҳои дорушаванда (масалан, чавҳари лиму, афлесун) месозанд.

Ука! Як гап аз ёдам баромадааст: мабодо боз ба ин укаам ё ки ба худатон ягон беморӣ рӯй диҳад, маро фаромӯш накунед—дия, гуфт.

— Саройбон бе он ки ба тарафи табиб нигоҳ кунад, рӯйи худро турш ва пешонаашро чин карда:

Худо нигоҳ дорад,— гуфт.

— Табиб ҳам бо дили кашол ба паси худ нигоҳ карда—нигоҳ карда аз сарой баромада рафт.

VII. ЁРМАНДИИ НОГАҲОНӢ

Одина пас аз як ҳафтаи аз дасти табиб халос шуданаш қадре иштиҳо пайдо карда беҳтар шуда бошад ҳам, бадҳазмӣ ва нотавонияш ҳамчунон боқӣ буд, хусусан сулфа шиддат карда, ҳамчуноне ки Одинаро азият меод, инчунин монанди Сангин баъзе рафиқонашро ҳам дар тарсу бим андохта буд.

Як рӯзи бекорӣ тоҷиконе, ки дар Андиҷон баъзе ба зовуд кор мекарданд ва баъзе ҳаммолӣ, қаровулӣ, саройбонӣ ё хизматгории касеро менамуданд, бо далолати Сангин ба сари болини Одина чамъ шуданд ва миёнаи худ машварат карда табдили ҳаворо ба ӯ созгор дарёфтанд ва аз мобайни ҳудашон чанд сӯм идона чамъ намуда ӯро ба Тошканд равон карданд.

Фардои он рӯз як—ду нафари онҳо ба Одина ҳамроҳ шуда Одинаро ба вогзали роҳи оҳан бароварданд, то Тошканд билети поезд харида дода ӯро дар вағони Андиҷон— Тошканд ки дар истгоҳи Хавос табдил наёфта рост ба Тошканд мерафт, шинонданд ва бақияи пули чамъшударо, ки аз билет зиёдатӣ карда буд, ба Одина супурда, бо ӯ видоъ ва «хушбошӣ» карда узот намуданд.

Одина баъд аз як шабонрӯз ба истгоҳ (станция)—и Тошканд расида аз поезд фурумад, аммо намедонист кучо равад ва чӣ кор кунад? Аз думболи равандагон афтода, аз зал гузашта ба тарафи истгоҳи трамвай баромад. Баъзе

равандагон бо трамвай, баъзеашон бо фойтун ва баъзеи дигарашон пиёда ба як сӯ ба сӯйи шаҳр нигоҳ карда рафтан гирифтанд. Одина харчанд бо умедворӣ ба равандагон нигоҳ кунад ҳам, ҳеҷ кадоми онҳо ба вай нигоҳ намекарданд, ҳатто як ғариби бекасукуӣ дар ин ҷо хайрон шуда мондааст гуфта, ба хотирашон ҳам намегузарониданд. Ниҳоят дар атрофи вогзал ба ғайр аз ҳаммолоне, ки боркашӣ мекарданд, дигар касе намонд. Онҳо ҳам ба кашондани бори равандагони наवे, ки аз шаҳр ба вогзал меомаданд, машғул ва барои ёфтани пули ноне саргардон буда, аз Одина ном як ғариби мусофир тамоман беҳабар буданд. Одина пас он ки аз ҳеҷ кас рӯйи ёриву роҳбарӣ надид, охиста аз болои роҳи трамвай гузашта ба майдончае, ки дар миёнаи гардишгоҳи роҳи трамвай ҳаст, даромада дар он ҷо дар таги дарахте дароз кашида ёзида хобид. Аз бемадорӣ аз ҳуш рафт, ё ки аз мондагӣ хобаш даррабуд, ҳар чӣ бошад, баъд аз соатҳо чашм кушода ба атроф нигарист, ки шом наздик расидааст, ҳанӯз ҳам трамвай чаранг-чаранг садо бароварда дар атрофи майдонча дар гирдаш аст, ҳанӯз ҳам мардум ба тарафи Одина нигоҳ накарда ба ин сӯ -- он сӯ дар рафтуомаданд. Ин шом аввалин шоме буд, ки Одинаи беҳонумон кучо рафтанаширо намедонист ва қуввати аз ҷо бархостан ҳам надошт. Ин шом барои Одинаи ғариб ҳақиқатан шомии ғарибон буд.

– Магар тоҷик ҳастӣ?

Чашми Одина, ки бо нағмедӣ аз ҳама чизи дунё пӯшида шуда буд, бо шунидани ин пурсиш дар забони модарии худ якбора кушода шуда дид, ки ба болои сараш як ҷавон рост истодааст:

– Оре, як тоҷики камбахт!– гуфта ҷавоб дод.

– Ин ҷо чӣ кор мекунӣ?

– Намедонам.

– Бошишгоҳат кучост?

– Ин ҷост.

– Ин чо ба касе бошишгоҳ шуда наметавонад ва дар ин чо шаб хобидан ҳам мумкин нест, қаравулон нахоҳанд гузошт. Ба ягон ҷойи дигар рафтани даркор аст.

– Ҷоеро намедонам ва касеро намениносам.

– Магар дар ин шаҳр нобаладӣ? Биё бо ман!

– Қуввати бархостан надорам.

Касе ки бо ин ғариби бекасуқӯй, яъне бо Одина гуфтугӯро мекард, аз зери бағали ӯ гирифта ба роҳ даровард ва ба трамвае, ки дар он чо ҳозир буд, савор карда ҳамроҳи худ бурд.

Ин шахсе, ки ноҳост ва аз ғайри чашмдошти Одина ба сари болини ғарибии ӯ расида, дар ҳангоми музтарибӣ ва навмедиааш ба ӯ ин ҳама дилҷӯй ва ёрмандиро кард. Шохмирзо ном як тоҷик буд, ки чанд сол боз дар шаҳри нави Тошканд ба самоворхонае кор мекард ва имрӯз барои узот (гусел) кардани хӯчаини худ, ки ин вақтҳо аз даромади самоворхона ҳалтачигиро ғойданоктар дида дар миёнаи Самарқанд, Тошканд ва Оқтеппа рафтуой дошт, ба вогзал баромада буд. Шохмирзо хӯчаини худро ба поезд савор карда бармегашт, ки иттифоқан чашмаш ба Одина афтод ва аз шаклу шамоилаш пай бурд, ки тоҷик аст. Бо хоҳиши муҳаббати ҳамватанӣ ва ҳампешагӣ, ки ҳар ду муздур буданд, аз аҳволи ӯ ҷӯён шуд ва дар натиҷаи саволу ҷавобе, ки ба боло навишта шуд, ӯро ҳамроҳи худ бурда дар самоворхонаи худаш ҷой дод.

Шохмирзо имшаб Одинаро бемордорӣ кард, хусусан барои ӯ як коса мастоба пухта, ҷойи хобашро ба болои чорпояе ҳозир карда, кӯрпаву болини тозае андохт. Одина ҳарчанд ба сабаби кӯфти роҳ монда шуда аҳволаш аз пештара бадтар шуда бошад ҳам, баъд аз хӯрдани мастоба, ки барои мусофирони мондашуда таоми бисёр муносибе аст, қадре аҳволи худро беҳтар дид. Дар вақти навмедӣ дидани ин ҳама навозиши ройгон аз шахси ношиносе, ки Одина дар тамоми умраш аз касе инчунин муомиларо надида буд, ба дили ӯ хурсандии аз одат берун

бахшид. Албатга, ин ҳам ба сихаташ фоида дод. Одина хобгоҳи имшабаашро ҳам пеш аз ин ба хоби шабааш надида буд, бинобар ин, имшаб то камоли осудагӣ хобида пагоҳӣ хеле боқувват шуда бархост, ҳатто бе ёрмандии касе ва бе таъя намудан ба асое берун баромада шустушӯ кард.

Шоҳмирзо, ки ба сари самовор нишаста лабу даҳони ҷойникҳоро бо дастмоле пок мекард. Одинаро ба наздики худ ҷой дода пурсупос мекард. Ба лаълие ҷою нон гузошта ба пеши вай ниҳод ва дар аснои ҷойҷӯшонӣ аз кучо ва бо ҷӣ ният ба Тошканд омаданаашро ҷӯён шуд. Одина ҳарчанд тамоми саргузашти худро изҳор накард, лекин воқеаи бемориаш ва аз зовуд ронда шуданаашро то ҳикояти дуохону табиб ягон – ягон гуфта ва дар охир бо маслиҳати ҳамватанон барои табдили ҳаво, ба умеди шифо ба Тошканд омаданаашро изҳор намуд. Шоҳмирзо гуфт:

– Хуш омадӣ! Тошканд шаҳри калон аст, баъд аз сихат ёфтани дар ин ҷо кор ҳам ёфт мешавад, барои дур шуданат аз зовуд ғам нахӯр! Дар ин ҷо шифо ёфтан ҳам осон аст, зеро ин ҷо духтурони донишманд бисёранд. Ба яке аз онҳо, ки бо ман шиносӣ дорад, имрӯз туро бурда нишон хоҳам дод, умед аст, доруҳои ӯ ба ту нафъ кунад. То саломат ёфтани ин ҷо хонаи туст, осуда бош ва ҳеҷ мулоҳизаву андешаро ба худ роҳ надох!

Одина дар тамоми умри худ пеши духтур нарафта буд ва нияти рафтан ҳам надошт ва дар ин эътиқод буд, ки бемороне, ки доруи духтурро меҳӯранд, бештарашон мемуранд. Ин эътиқод ба Одина дар зовуд пайдо шуда буд: коргарон дар ин ҷо ба бемориҳои монанди арақӣ (тиф) ва варами шуш (воспаление лёгких) гирифтормешуданд. Вақте ки аз сихат ёфтани гирифтормонанди касалиҳо умед канда шуд, рафиконашон ҳар ҷӣ бодо бод гӯён ба духтур нишон медоданд. Табиӣ, ин гуна табобати беаҳаҷ нафъе намебахшид. Зотан дар шароити зиндагӣ,

ки он вақт дар корхонаҳо буд, баъд аз гирифтор шудани як қатор ба касалӣ офият ёфтаниш басте душворӣ мекард. Бинобар ин, бисёртаринашон мемурданд ва монанди Одина ҷавонони камтаҷриба ин ҳолро аз духтур наметавонистанд. Ба ин сабаб ба духтур бо ҷашми бад назар мекарданд ва ҳол он ки дар ин кор ба духтур ҳеҷ айбе нест ва ҳар айбе, ки бошад, дар гузаронидани вақти табобат ва ба нобобии ҷойи истиқомат буд.

Одина ба хоҳиши ин бадғумонии худ дар ҷавоби суҳанҳои Шохмирзо гуфт:

– Бисёр хуб, лекин ман аз духтур метарсам. Агар бародарӣ карда маро табобат мекунонида бошӣ, ба ягон табиби мусулмон нишон деҳ! Меғӯянд Тошканд шаҳри калон аст, бояд дар ин ҷо табибони ҷойдории донишманд ҳам бошанд.

– Ту сахв мекуӣ! – гуфт Шохмирзо, – ман ҳам пештар монанди ту ба ҳаққи духтурон бадғумон будам. Аз бозе, ки дар ин самоворхона ба хизмат даромадам, ҷӣ қадар донишманд ва барои фарзанди одам ҷӣ қадар судманд будани онҳоро фаҳмидам. Ҳар сол аз Бухоро, Самарқанд, Фарғона ва дигар шаҳрҳоро вилоятҳои Туркистон ҳазорон беморон ба Тошканд танҳо аз барои ба духтур нишон додан меоянд. Як қисми онҳо ба самоворхонаи мо манзил мекунанд. Ба бисёртарини бемороне, ки ба мо меҳмон мешаванд, ба пеши духтур ман роҳбарӣ мекунам. Ман ба ҷашми худ дидам, ки бештарашон ба сабаби доруи духтур тандуруст шуданд. Ба қавли худҳошон, бисёртарини онҳо чанд вақт пеши табибони кӯҳнаи ҷойдорӣ ва дуохонон рафта пули бисёреро ба ройгон сарф кардаанд, оқибат шифо наёфта ночор шуда ба пеши духтар омаданд. Оре, ба баъзеи онҳо доруи духтур нафъ намебахшид ё баъзеашон бо вучуди ба духтур нишон додан мемурданд, лекин ин на аз таъсир накардани дору ё аз зарар кардани он буд, балки сабаби аслиаш гузаштани вақт аз сари барвақт наомадани онҳо

ба духтур буд. Бинобар ин, чунин хаёлхоро аз сари худ дур кун ва ҳозир бош, ки имрӯз ба пеши духтур ҳамроҳ меравем.

Одина ба ин далелу исботи Шохмирзо ҳеҷ вачҳ наёфта, ночор шуда аз рӯйи дилу нӯги забон розигӣ дод, лекин дилаш ҳанӯз дар ҳаяҷон буд, ҳанӯз метарсид, ба сабаби хӯрдани доруи духтур мемурад ва аз висоли Гулбӣи абадӣ маҳрум мемонад. Боз ба худ меандешид, ки Шохмирзоро то имрӯз намешинохтам, то ки гӯям ба ман душманӣ дорад, аз ин ҳама некиҳои ройгон, ки дар ҳаққи ман карда истодааст, маълум мешавад, ки одами хуб аст, одами хуб ҳеҷ гоҳ касеро ба роҳи хатарнок далолат нахоҳад кард. Бинобар ин, аҷаб нест, ки ин бадгумониҳои ман бечо бошад ва умед аст, ки ба саббаби роҳбариву далолати ин дӯсти бегараз аз касалӣ халос шавам...

Одина бо ин мулоҳизаҳо тасаллӣ ёфта, бо дили кавӣ ва ҷазми дуруст дубора гуфт:

– Хуб, ба духтур меравем, кадом вақт ки ту хоҳиш кунӣ, ман ҳозирам.

VIII. ДУХТУР

Дар роҳрави қабулхонаи духтур дар қатори беморон Одина ҳам ҳамроҳи Шохмирзо нишаста буд. Духтур дар вақти гусел кардани беморе аз дари қабулхона сари худро берун карда беморонро аз назар гузаронид: чун дар қатори беморон Шохмирзоро дид, ўро аз навбат берун ба даромадан ишорат намуд. Шохмирзо Одинаро ҳамроҳи худ гирифта, дар зери «ин ҷӣ бетартибӣ, чаро духтур дилхоҳи худашро бе навбат медарорад» гуфта гур-гур кардани беморони дар навбат нишаста ба қабулхона даромад.

Духтур дар дунболи Шохмирзо Одинаи чомакӯтоҳеро дида қадре рангаш дигаргун шуда:

– Беморат ҳамин аст? – гуфта пурсид.

Шоҳмирзо дигаргун шудани аҳволи духтурро аз назар гузаронида буд, бинобар ин, духтурро хотирчамъ кардани шуда дар ҷавоб:

– Ҳамин аст. Ин як ғариби камбағалу бекас аст, ба касиву камбағалии ин раҳмам омада бо харочоти худ табобат кунондани шуда овардам, – гуфт.

Духтур аз ин ҷавоби Шоҳмирзо андаке хичолатманд шуда бошад ҳам, худро ба нофаҳмӣ зада ба дидани бемор сар кард, барои бартараф кардани шубҳаи Шоҳмирзо хеле ҳам диққат карда, тамоми аъзои бадани Одинаро дида, ба сари чорпояи худ барои дору навиштан нишаста:

– Номи бемор чист? – гуфта аз Шоҳмирзо пурсид.

Шоҳмирзо то ҳол номи бемори худро намедонист, бинобар ин, вай ҳам аз худӣ Одина:

– Дарвоқеъ, номат чист? Гуфта пурсид.

– Одина! – гуфт ӯ.

Акнун духтур худ аз худ хичолат мекашид ва ба дили худ мегуфт, ки: «як камбағали бесавод як камбағали дигари дар роҳмондари, ки ҳанӯз номашро ҳам намедонад, барои ғамхорӣ бо харчи худ табобат кунондани шавад, аммо ман, ки бо даъвои маданият ба нияти хизмат кардан дар олами инсоният хонда мактаби олиро тамом карда, духтур шудаам, дар вақти дидани бемор аввал пулдорӣ ва бепулии ӯро дар назар гирам, айб аст ба ман!...»

Духтур бо ин мулоҳизаи дар зери обу арақи хичолатмонда даворо навишта тариқи хӯрдани вайро гуфта дод.

Шоҳмирзо чайби худро кофта меҳост ба духтур музди заҳмат диҳад, духтур:

– Не, ҳочат нест. Ба касе, ки раҳми ту омадааст, раҳми ман ҳам меояд, беморони фақирро бепул табобат кардан ба ман ҳеҷ зарар надорад, як пули ман харч намешавад, – гуфт.

Лекин табиӣ намудани инсонияти духтур вичдони худашро азоб меод, бинобар ин, бо як шӯҳӣ аз ин риёкорӣ баромаданӣ шуда:

– Дигар ин ки ту бисёр беморони хушпулро ба пеши ман овардӣ, дар қатори онҳо як бепулро гузаронем, чӣ зарар дорад? Дар урфи шумо «як ҷувол хабуза дута партав дорад» мегӯянд. Ин фақир ҳам дар қатори беморони пулдор партав шавад, – гуфта ханда кард.

Духтур дар вақти гусел кардани Шохмирзо:

– Фардо қадре балғами пеш аз хӯрок кардаи беморро ба зарфе андохта ба ман биёр!– гуфта супориш кард.

Шохмирзо мувофиқи фармоиши духтур фардои он рӯз қадре балғами Одинаро оварда дод. Духтур ба ӯ гуфт:

– Иллати бемори ту сил аст. Аз ахволаш маълум мешавад, ки як сол пеш аз ин ба ин дард мубтало шудааст, лекин аз ин ҷо, ки ҳеҷ дору дармон накардааст, ҳам тарзи зиндагӣ ва тартиби хӯрокаш бо нигоҳдории тандурустӣ баробар наомадааст, ин иллат ба шуши ӯ аз одат берун харобӣ овардааст. Ҳоло дарёфти ман ҳамин аст, боз баъд аз бо қоидаи кимиё чудо карда дидани балғам ҳақиқат равшантар хоҳад шуд. Бечора бемор ғайр аз ин касалӣ ба хастагии асабӣ низ гирифта шудааст. Дар болои инҳо ба ин наздикиҳо чизе хӯрдааст, ки ба рӯдаҳояш таъсири бад кардааст, ба ин сабаб ба бадҳазмӣ, беиштиҳой ва камхунӣ дучор шудааст. Давое, ки дирӯз навиштам, барои ҳамин дарди охиринаш буд. Агар даворо дар вақташ ба қор барад, умед аст, ки рӯдаву меъдааш дуруст шавад. Аммо барои силаш баъд аз чудо карда дидани балғам даво хоҳам навишт.

– Хуб дарёфтед! – гуфт Шохмирзо – Аз рӯйи қавли ҳуди бемор маълум мешавад, ки чанд рӯз пеш аз ин дар Андиҷон як табиб ба ӯ доруи исҳол хӯронида будааст.

– Хайрият намурдааст,– гуфт духтур, – дарунравӣ ба ин гуна бемор раҳнамон марғ аст, хусусан доруҳои ислоҳи табибони кӯҳна, ки печиши шикам яке аз

хосиятҳои доруи онҳо аст, одамони тануманди тандурустро барҷомонда мекунад: ин аст ки рӯдаи ин бечора сар то по озурда шудааст.

Духтур дар охири сӯҳбат гуфт:

— Албатта, ҳар чизеро, ки ман дар ҳаққи ин бемор гуфтам, ба ҳудаш изҳор накун ва «духтур ба саломатӣ ёфтани ҳукм кард» гуфта тасалло деҳ, вагарна бо кӯтоҳ шудани умри ӯ сабаб хоҳӣ шуд.

Рӯзи дигар Шохмирзо ба пеши духтур омада аз аҳволи балғами Одина чӯё шуд, духтур гуфтаҳои дирузаашро боз таъкид карда ва «балғамаш ҳам ба гуфтаҳои ман гувоҳӣ дод» гуфта давое навишта дод ва супориш кард, ки ҳамеша хӯрокҳои хушҳазми пурқувват бихӯрад, ҳар рӯз шири чӯшонда ва тухми нимбулро ба кадри бардошти табъаш тарк накунад, то мумкин аст дар ҳавои покизаи хуб сайр намояд ва дар офтобрӯя бинишинад, дар мавсими қимиз ба марғзорҳои қимизнок баромада мувофиқи дастуруламали духтурони он ҷо як моҳ, яқуним моҳ қимиз хӯрад.

Ва дар охири суханаш гуфт:

— Агар ба ин гуфтаҳо амал намоед, тамом дуруст нашавад ҳам, аз мурдан ҳалос мешавад ва умри дароз мебинад, вагарна ба андак беэҳтиётӣ зиндагии ҳудро ба бод хоҳад дод. Инро ҳам доништа бош, ки касалии ин бемор гузаранда аст, бо андак беэҳтиётӣ ба дигар касон мегузарад. Бинобар ин, коса, табақ ҷойнику пиёлаашро аз дигарон ҷудо кун, баъд аз хӯрдану нӯшиданаи зарфҳои бо оби чӯшон шӯёнида бо латтаи покизае хушк, агар мумкин бошад, дар офтоб гузор. Барои балғам ва оби даҳонандозааш туфдони ҷудогона гузор, ҳар бор заминро ҷуқур канда туфдонро дар он ҷо ҳолӣ карда болояшро саҳт гӯр кун ва ҳуди туфдонро бо оби чӯшон шуста дар офтоб хушк. Коре кун, ки чизҳои махсуси ӯ ба дасти дигарон наафтад ва ба хӯроквориҳо нарасад, вагарна ин касалӣ ба дигарон ба зудӣ мегузарад.

ҚИСМИ ЧОРУМ

1.ОКТАБР

Кӯчаҳои Тошкандро овози милтику пулемиёт фуру гирифта, мардум ба ҳар тараф мегурехтанд, дӯконҳо баста, дархову тирезаҳо аз зарби тир сӯрох шуда ва шикаста буд... Шохмирзо тарсону ларзон аз паскӯчахову бироҳаҳо гузашта, ба пеши дӯкони худ расид. Табиист, самоворхонаи Шохмирзо ҳам монанди дигар манзилону дӯконҳо баста буд: аз дари патав ба даруни дӯкон даромада дид, ки 15–20 нафар одамони ношинос ба он ҷо гун шуда нишастаанд ҳар кадом ҳар замон аз ҷо бархоста барои фаҳмидани аҳвол аз тарқиш ва сӯрохҳои тахтабандии дӯкон ба кӯча нигоҳ мекарданд. Инҳо касоне буданд, ки бо бархостани шӯриш гурехта худро ба даруни ин дӯкон гирифта буданд.

Одина ҳарчанд қуввату ҳавсалаи он надошт, ки аз сӯроҳие ба кӯча нигоҳ кунад, лекин аз ҷояш нимҳез шуда ба болиш така карда нишаста буд. Ҳамин ки чашми Одина ба Шохмирзо афтод, бо асабонияти тамои:

– Саломат омадӣ, дар ин шӯриш ба кучо будӣ ва ин воқеа чист? – гуфта пай дар пай саволҳо меод.

– Андак ист, нафасамро рост гирам, – гуфта Шохмирзо куртаи худро бо дасти худ ҷунбонда сари дили худро шамол дод ва аз он пас ба ғай даромада гуфт:

– Ман дар сари пули Солор ва барои ин ҷониб омадан ҳарчанд чашм доштам аз трамвай дарак нашуд, ночор ба кӯчаи Пушкин пиёда омадан гирифтам. Як вақт аз тарафи Сквер садои қарс–қурси милтиқ баланд шуд. Ман «магар сарбозон машқ мекунанд» гуфта ба худ нагирифта омадан гирифтам. Ҳар қадар ки ба Сквер наздик мешудам, ҳамон қадар ҳам садои милтику галогулаи мардум баландтар мешуд. Ман ҳанӯз ин мочароро машқи сарбозӣ мепиндоштам. Пас аз чанд қадами дигар

омадан аз пешам гурезагон баромаданд; онҳо монанди мушоне, ки аз гурба гурезанд, бо бисёр парешонӣ ва саросемагӣ мегурехтанд. Аз ҳар кадоми онҳо, ки «чӣ гап шудааст?» гуфта мепурсидам, бе он ки лаб во кунанд, китфашонро боло кашида ишорати «ман ин чӣ донам?»—ро медоданд. Боз омадан гирифтам. Нохост тире гуррос зада аз буни гӯшам гузашт. Ман «вой мурдам» гӯён худро ба замин партофтам ва дасти худро паси гӯшам бурда молидам, ба дастам як чизи обакии нимгарм расид. Тир хӯрдани худро яқин карда «ҳай дарег, муфт мурда рафтам» гуфта афсӯс хӯрда ба ваҳм афтодам ва дасти худро пеши чашмам оварда дидам, ки он чизи обакии хун набуда араки баданам будааст...

Яке аз паноҳандагони он дӯкон:

— Боракалло, шер! Тир нахӯрда худро мурда гумон кардӣ?—гуфта Шохмирзоро масхара дошт.

— Шумо, ки шермарди майдон будед, ин мушхонаро чаро ичора карда нишастед? —гуфта Шохмирзо ҳамаи паноҳандагони он чоро, ки масхара доштани он мард ҳамроҳӣ карда хандида буданд, лат дода партофт.

— Биё мон! Гап задан гир! — гуфт Одина.

Шохмирзо ҳикояти худро давом кунонда гуфт:

— Дидам, ки асари хун нест, шукр гуфта аз он ҷо бархостам ва яқин доштам, ки ин мочаро машқи сарбоз набуда, машқи ҷондихиву ҷонситонӣ будааст. Пас аз он роҳи худро чаплағат дода, худро ба тангкӯчае гирифтам, аз он ҷо, аз миёнаҳои ҳавлиҳо, боғҳо ва обраҳо ба роҳ афтодам. Боз чанд бори дигар аз болои сарам тир виззос карда гузашта бошад ҳам, монанди аввала натарсидам, балки худро дар паноҳи деворҳои тарафи омади тир гирифта равон шудам.

— Хуб, сабаби ин шӯришу мочаро чӣ будааст?— гуфта Одина пурсиши аввалаи худро такрор кард.

— Чунончи гуфта гузаштам,— гуфт Шохмирзо, — аввал машқи сарбоз гумон карда будам, сонӣ маълум шуд, ки як

воксаи калони дигар будаст, аммо надониستم, ки чӣ вокса бошад?

Як шахси ношинос, ки дар охири ин сухбат, дар вақти саволу ҷавоби охири Одина бо Шохмирзо омада ба дӯкон даромада буд, ба ғап ҳамроҳ шуда:

– Сабаби ин шӯришро ман медонам!– гуфта диққати ҳамаро ба тарафи худ кашид.

– Хуб, чӣ будааст? – Одина пурсид.

– Керинский – гуфт ношинос, – Николайро бекор карда худ ба ҷойи ӯ подшоҳ шуда будааст, коргарону деҳқонон вайро бекор карда, корро ба дасти худ гирифтаанд. Акнун одамони Керинский бо одамони Николай як шуда ба муқобили коргарону деҳқонон хестаанд, шудааст ҷанҷол.

– Гапи бекор! – гуфта шахси дигар он шахси ношиносро дуруғгӯй кард.

– Ҷаро гапи бекор? – гуфта шахси ношинос далел талаб кард.

– Кренский, – гуфт он шахс, – ҳамин тавр қаҳрамон аст, ки Николай барин подшоҳро, ки аз ҷор подшоҳ якта ҳисоб меёфт бекор кард, чӣ шуд, ки аз як мушт пойбарахнагон шикаст хӯрд..

– Ман ин ғапхоро худам бофта намегӯям, як ошноям, ки ҷанд сол боз дар Пиёнбозор дастақфурушӣ мекунад, забони русиро ҳам ёд гирифтааст ва бо вучуди бесаводнаш аз конун ҳам хеле хабардор аст, шунида мегӯям, – гуфта гапи худро қувват дод ношинос.

Агарчи ин шахси ношинос ба сиёсат ва тартибҳои ҳукуматдорӣ тамом бегона буд ва шунидаҳои худро бо як иборати авомонаи сода ифода менамуд, лекин бо ин ифодаи хурд сиёсату воқеаи онрӯзаро тамом шарҳ дода буд. Зеро агарчи Кренский номи худро подшоҳ наниҳода буд, аммо сиёсати подшоҳӣ ва сармоядориро бияйниҳӣ давом кунонида буд, ҳагто ҷангро, хонумони коргарону деҳқонони Русияро хароб карда сарвату ободии

мамлакатро тамоман барбод дода буд, ба давом кунондан қарор карда, ба ҳуҷум фармон бароварда буд ва ҳол он ки як мақсади коргарону фақирон аз подшоҳбекоркунӣ барҳам додани ин ҷанги хонумонсӯз буд.

Роҳбару доҳии ягонаи коргарон рафиқ Ленин бо дониш ва таҷрибаҳои худ ин воқеаро пеш аз вуқӯаш медонист, бинобар ин, ӯ Инқилоби Февралро на мақсади охирӣ, балки дарвозаи инқилоби бузурги иҷтимоӣ дониста ба инқилоби дувум ҳозирӣ медид, фикрҳои коргарон, аскарон ва деҳқонони фақирро, ки аз вазъияти Ҳукумати муваққатӣ ва тартиби иҷтимоии он замон ҳеҷ розӣ набуданд, ба як нуқта ба нуқтаи «Ҳамаи ҳокимият ба Шӯроҳо» гун мекард. Ин буд, ки дар 25 моҳи октябри (ба ҳисоби нав 7 ноябри) соли 1917 ин инқилоб ба вуқӯъ омада ба номи Инқилоби Октябр дар саҳифаҳои таърих навишта шуд.

Чунончи, сиёсидони содаи мо гузашт, дар ҳар ҷо ба муқобили коргарон ва Инқилоби Октябр тарафдорони Николай ва Кренский як шуда барҳоста буданд.

Як каси тошкандӣ аз он шахси ношинос:

– Шӯроӣ исломи мо ба кадом тараф бошад?– гуфта пурсид.

Сиёсидони мо ин масъаларо намедонист ва «намедонам» гуфта ҷавоб дод.

Одина ба гап ҳамроҳ шуда:

– Шӯроӣ ислом кист? – гуфта пурсид. Одина гумон мекард, ки «Шӯроӣ ислом» иборат аз як шахс аст.

Яке аз аҳли маҷлис гуфт:

– Баъд аз бекор шудани Николай боёну одамшавандагон бо муллоён як шуда як ҷамъияте барпо карда буданд, то имрӯз дар шаҳри кӯҳнаи Тошканд ҳамин ҷамъият ҳамроҳӣ мекунад ва номи ҳамин ҷамъиятро «Шӯроӣ ислом» мегӯянд.

– Шӯроӣ ислом хуб кор кард, – гуфт дигаре, шаҳрхоро мусулмонобод намуд, намозхон бисёр шуд. Ҳар

касери, ки намоз нахонад, имоми маҳалла таъзир мекунад ва аз номи шӯрон ислом пули ҷурмона мегирад.

— Агар Шӯрон ислом иборат аз муллоён, боён ва одамшавандагон бошад, — гуфт Одина, — албатта, ба коргарону фақирон муқобил хоҳад буд.

Одина сурати илмӣ, зиддияти синфхоро ва манфиати кадом табақа бо кадом синф вобаста буданро, албатта, намедонист. Лекин аз саргузашту таҷрибаҳои хурдтараки худ ба хубӣ дониста буд, ки гурӯҳи боқо мулло муқобили фақирон ҳастанд. Чунончи Арбоб Камол, ки хурдтарини бойҳост, ўро ин ҳама азият дод, Мулло Хокироҳ ва одамшавандагони қишлоқ ба бедодиҳои Арбоб ёрӣ доданд.

Эҳтимол Одина аз воқеаи Арбоб ва Мулло Хокироҳ ба зиддияти синфҳо пай намебурд, лекин сесола хизмати зовуд ва ташкилоти коргарон, ки дар он ҷо буд, фикри ўро, ба андозае ки аз саргузашти худ ибрат гирифта тавонад, яла карда буд.

— Тик, тик, тик...

— Гум, гум, гум...

Вақте ки Одина сухани худро тамом кард, бо ин садо ҷари самоворхона аз тарафи берун қуфта шуд. Ҳама соқит ва хомӯш гардиданд, дурандешон, дар паси сандуки ҷойникмонӣ, дар пушти куттии нондон ва болои рафтаи ҷойхобгузорӣ пинҳон шуданд. Шахсе, ки Шохмирзоро тарсонҷак гуфта, масҳара дода буд, монанди ҳаре, ки аз гург тарсид, сари худро ба ҷаруни куттии ангишт тақонид. Шахси номаълум баъд аз ду—се бор дарро бо шиддат задан: «Шохмирзо! Шохмирзо!» гуфта овоз дод.

Шохмирзо бо ҳазор тарсу ларз оҳиста ба пушти дар рафта, аз тарқиш ба берун нигоҳ кард ва:

— Иван! Ту будӣ! Ман ягон одами ноҳалаф будагист гуфта тарсида будам.. Чӣ мегӯӣ?

— Дарро кушо, аз ташнагӣ мурдам.

— Аз дари партав биё!

– Аз чӣ метарсӣ? Дарро кушодан гир!

– Агар об махоҳӣ, аз дари партав биё! Вагарна маро бечанҷол мон ва ба роҳат рафта гир!

– Чёрт,– гуфта Иван дашном дода, рафта аз дари партав ба самоворхона даромад, ба ҳолате ки ба дасташ таппонча буд.

Аҳли самоворхона ин ҳолро дида ба ларза афтоданд.

– Натарсетон! Ин ошноӣ деринаи ман аст, одами бад нест,– гуфта Шохмирзо ба онҳо тасалли дод.

Ҳама ором гирифтанд, шахси сари худро ба қуттии ангишт тақонда ҳам хеста ба ҷойи худ нишаст, рӯйи ӯ аз гирди ангишт сип–сиёҳ шуда буд. Шохмирзо:

– Ҳа, хонашер! Магар ба даруни қутӣ ба тирборон вохӯрдӣ, ки рӯят сиёҳ шудааст, – гуфта хандид.

Иван ба лаби суфача нишаст ва таппончаро ҳам ба ягон тарафи худ гузошт, пас аз он ба Шохмирзо:

– Зуд бош, як коса оби хунук бидеҳ! – гӯён тугмаҳои камзӯли меши сиёҳи худро кушода сари синаи худро шамол додан гирифт.

– Гарм шуда, арақ карда омадӣ, оби сард мабодо зарар накунад, ҷой хӯрӣ– чӣ? – гуфт Шохмирзо.

Иван дасту бозуҳои худро нишон дода гуфт:

– Ин дасту бозу ба даруни кӯри оташ ва кӯмаи барф калон шудааст, мо коргарон дар зер бори меҳнат ба камол расидаем, бо гармову сармо ғуфта шудаем, акнун моро на аз сардӣ парҳез на аз гарми ғурез. Ин маслиҳатро ба касоне деҳ, ки бо дасти худ коре накарда, танҳо самарайи меҳнати дигаронро хӯрда, ба бистари ноз хобидаанд.

Шохмирзо косаи пуробро ба дасти Иван дода гуфт:

– Хайр, биё мон! Бисёр лоф мазан, тез бош, обатро нӯшу воқеаро гӯй, ин чи ходиса аст, ки шаҳрро зеру забар кард.

– Ҳоло шаҳр зеру забар нашудааст ва ҳеҷ воқеаи калон ҳам рӯй надодааст, – гуфт Иван, – агар фарз кунем, ки ин шаҳр ва тамоми шаҳрҳои дигар, ҳатто тамоми дунё

хам зеру забар шавад ачаб несту хам бок нест. Имрӯз дунёи нав барпо шудааст. Барои ин аввал дунёи кӯхнаро вайрон кардан даркор аст ва бояд, ки вайрон шавад. Агар ту самоворхонаро аз сари нав иморат карданӣ шавӣ, аввал ин иморатро вайрон мекунӣ, пас аз он барои иморати нав таҳкурсии мениҳӣ ва иморати кӯхна вайрон шуд гуфта ҳам хам намехӯрӣ.

— Аз ин гапҳои ту ман ҳеҷ чиз намефаҳмам, — гуфт Шохмирзо, — ва гумон мекунам, ки худат ҳам нафаҳмида гап мезанӣ. Магар арақ хӯрдаӣ, ки мастона пойдархаво сухан меронӣ!

— Рост аст, камтар арақ хӯдаам, аммо гапҳоиамро хуб фаҳмида ва доништа гуфта истодам.

— Ин тавр бошад, ба забоне, ки мо ҳам бифаҳмем, гап зан! — гуфт Шохмирзо. — Ва ин ранг титолбофӣ наку.

— Ҳар чӣ гӯям, шарҳи ҳамин гуфтаҳоиам хоҳад буд. Гӯш деҳ, инак гап мезанам, — гӯён Иван як коса оби дигарро тамои нӯшида, ба гап задан сар кард:

— Мо, коргарон, солҳои дароз дар зери зулми сарватдорон ва ҳукумати подшоҳӣ хун хӯрдем ва пӯсидем, миллионҳо ҳампешагону гузаштагони мо дар банди гуломиву гуруснагӣ ҷон доданд. Дар корхонаҳо, дар роҳҳои оҳан, дар қонҳои ангишти рағғани лампа кор кардем.

Аммо тамои фоидаи соҳибони сармоя ба қисаи худ зада айшу нӯш карданд, ҳар вақт, ки мо нони серӣ менурсидем, ба ҷойи нон ба мо тири ҳукумати подшоҳиро ҳавола мекарданд. Агар аз мо норозигӣ мегиданд, ҷойи мо зиндон, тамошогоҳи мо Сибир ва қароргоҳи мо пойи дор буд.

Оқибат коргарон ба ин фикр омаданд, ки то тартиби ҷамъияти дигар нашавад, то қоидаи сармоядорӣ аз миён барнахезад ва то ихтиёри фоидаи кор ба дастӣ коргарон набошад, бисёртарини мардум, ки меҳнаткашу фақир ҳастанд, осуда нахоҳанд шуд.

Бинобар ин, роҳбарони коргарон солҳои бисёр боз барои барҳам задани тартиби сармоядорӣ ва барпо кардани усули зиндагии ҳозирӣ медиданд. Сабаб ин буд, ки дар моҳи феввали гузашта бо норизоиёна ҳукумати подшоҳӣ як шуда Николайро бекор карданд, лекин бо ин қадар мақсад тамои нашуда буд, боз ҳамон сармоядороне, ки душмани мо, ба иборати дигар, душмани бисёртарини мардум буданд, бар сари кор нишастанд. Дар натиҷа, Ҳукумати Муваққатӣ – ҳукумати Керенский барпо шуд.

Сиёсидони содаи мо ба касе, ки аз болои Керенский лоф мезад:

– Ана шунидӣ, Николайро ҳам коргарон бекор карда буданд–ку? Керенскийи ту як бекорхӯча будааст–дия! – гуфта гур–гур кард.

– Хомӯш, хап шавед, гапро шунавем, – гуфта Одина он шахсро аз суҳан бардошт ва Иван ба гапи худ давом карда гуфт:

– Албатта, коргарон, аскарон ва деҳқонони меҳнаткаш ба ин кор розӣ шуда наметавонистанд ва розӣ ҳам нашуданд. Дохиву роҳбари меҳнаткашони дунё рафиқ Ленин дар атрофи фирқаи болшевикӣ фикрхоро аз нуктаи назари манфиати синфии меҳнаткашон гун карда, оммаи меҳнаткашонро аз як сар бароваронид, ки омма ба муқобили ҳукумати Керенский ва тартиби сармоядор бархоста ўро аз миён бардоштанд ва ихтиёри корро ба дасти Шўроҳои коргар ва аскару деҳқон супориданд.

Сиёсидони содаи мо дигар худдорӣ карда натавонист ва аз ҷойи худ барҷаста:

– Молодетс, зинда бош Ленин!– гуфта фиристод ва ба Иван нигоҳ карда:

– Товариш, лаънатӣ Керенский чӣ шуд? – гуфта пурсид.

– Гурехт,– гуфт Иван.

– Афсӯс, ки ба даст наафтод–дия. Кучо гурехта бошад?

– Чёрт медонад, ба ягон гӯр гурехтагист–дия,– гуфт Иван ба вай ҷавоб дод ва гуфт:

– Гап дар болои гурехтан, ё ба даст афтодани Керенский нест вай як одам аст, зинда ва мурдаи вай баробар аст. Гап дар болои тарафдорони ӯ, ба болои он синфест, ки Керенскийро ба майдон овардааст. Ана ҳаминҳоро ёфта барҳам додан даркор аст. Албатта, ин кор бо осудагиву осонӣ намешавад. Да...– гуфта Иван қадре фикр карда ҳавосашро, ки ба сабаби ҷӯшишу шодиёнаи сиёсатдони сода парешон шуда буд, гун кард ва сухани худро аз ҷойи буридашудааш гирифта гуфт:

– Албатта, ин кор осудаву ором намегузарад. Албатта, он ҷамоае, ки солҳо, асрҳову қарнҳо, боз ҳукмронӣ мекарданд, хуни ҷамоаи меҳнаткашонро мемакиданд, барои манфиати худ бар сари коргарон оташро дармегирониданд, осон–осон аз сари кор намерафтанд ва ба ихтиёри худ ба маҳв шудани худ розӣ намешуданд.

Дарвоқеъ ҳам чунон шуд: дар ҳама ҷо ниҳониву ошкоро ба муқобили меҳнаткашон ва ҳукумати онҳо бархостанд ва истодагӣ кардани шуданд; табиӣ, меҳнаткашон ҳам ба ҳучум ё муқобилати онҳо дам ва хомӯш намеистоданд. Бояд ҳуқуқи худро, ки имрӯз ба даст даровардаанд, маҳкам нигоҳ медоштанд. Бояд душманонро ба андозае, ки дигар сар бардошта натавонанд, мезаданд ва маҳв мекарданд.

Дар ҳақиқат ҳам чунин шуд ва дар ҳар ҷойи мамлакат ҷанги ҳамватанӣ⁸² барпо гардид. Имрӯза воқеае, ки дар Тошканд рӯй дод, аз он ҷумла аст. Лекин ин воқеаҳо воқеаҳои охирӣ нестанд, бояд ин мубориза то тамом вайрон шудани усули сармоядорон, маҳв шудани

⁸² Ҷанги ҳамватанӣ – муаллиф ҷанги гражданиеро, ки пас аз рӯзҳои аввали Инкилоби Октябр дар сарзамини Русияи шӯравӣ ва гирду атрофи он байни синфҳои истисморғари сарнагуншуда ва меҳнаткашони нав ба сари ҳокимият омада баргузор гардида, то аввали соли 1922 давом ёфта буд, дар назар дорад.

тарафдорони онҳо, мустаҳкам гардидани ҳукумати коргарон, аскарон ва деҳқонон, барпо шудани тарзи зиндагонии нав давом кунад ва кашол ёбад. Мо аз ҳар чиз пештар бояд аввал ҳамаи сарвату сомони сармоядоронро, ки дар ҳақиқат ҳаққи ҳалоли ҳудамаст, ба даст дарорем.

Ман дар аввали суҳан ҳамин гапҳоро ба иборати «дунёи кӯхнаро вайрон мекунем ва дунёи нав месозем» кӯтоҳ карда ба ту фаҳмонданӣ шуда будам, аммо ту нафаҳмидӣ ё фаҳмидан нахостӣ. Акнун бояд фаҳмида бошӣ, ки он гапҳои ман асари мастӣ ё ин ки титол набудааст, балки кӯтоҳ ва хулласи як китоб суҳан будааст.

Аз ин суҳанҳои сода ва мисолҳои равшани Иван натавонӣ Шохмирзо, балки тамоми ҳозирон ҳақиқати ҳолро фаҳмида

– Саломат бош, бародар Иван! – гуфт Шохмирзо, – хабарҳои хуш расондӣ, майнаи маро яла кардӣ.

– Акнун мо камбағалон ҳам рӯзи равшан мебинем, гӯй!– гуфта дигаре ҳам изҳори хурсандӣ кард.

Танҳо як кас – касе, ки аз болои Керенский лоф мезад, бо ин шодиёнаи умумӣ ҳамроҳ намешуд, балки худ ба худ:

– Ҳай дарег, сад дарег, зовудҳои чармгарӣ магар аз дастам мераванд, – гуфта афсӯс меҳурд ва Иван ҳам бо шунидани овози буги роҳи оҳан, ки коргаронро барои гун шудан ҷеғ мезад, як косаи дигар оби хунук нӯшида, аз маҷлис баромада рафт.

Одинаро ҳарчанд қуввати он набуд, ки каф занад ва «урро» гӯяд,⁸³ лекин аз суҳанони Иван ба таърих ва сабаби

⁸³ Чумлаи Одинаро ҳарчанд қуввати он набуд, ки каф занад ва «урро» гӯяд ба матни 1948 ва 1958 мувофиқат намекунад. Зеро дар матнҳои мазкур муносибати аҳли ҷойхонаи Шохмирзо ва суҳанони Иван ба хитоба ва «урро»-гӯӣ, балки ба воситаи чумлаҳои хикоятӣ баён шудааст. Дар ин ҳолат ба каф задан ва урро гуфтани Одина зарурат намемонад. А. Дехотӣ бо ризоии муаллиф хитобкуниҳои аҳли ҷойхонаи Шохмирзоро тағйир дода, мувофиқи он тағйир додани чумлаи мазкурро, зоҳиран аз ёд баровардааст.

интиқол пай бурда, мазмуни ин шеърро аз дили худ
мегузаронид:

Буд чанде ба ғам мубтало шайху шоб⁸⁴
Шайх дар таҳлука, шоб дар печу тоб.

Канда бунёдхо чавру бедодхо,
Синахо пур зи хун, дидахо пур зи об.

Фирқае бесабаб дар ниям,⁸⁵ дар талаб,
Фирқае бегуноҳ дар бало, дар азоб.

Фирқае ҳукмрон дар ҷаҳон бе амон,
Фирқае ҳукмрон бе суолу ҷавоб.

Фирқае рӯзу шаб дар тапиш, дар тааб,⁸⁶
Фирқае субҳу шом масти ҷому шароб.

З-ин муҳолиф гурӯҳ мамлакат дар сутӯҳ,⁸⁷
З-ин муонид⁸⁸ фирак⁸⁹ мулк дар изтироб.

Ҳол ин гуна буд... Хост шӯре ануд,
Кард кошокаи мустабидон хароб.⁹⁰

⁸⁴ Шайху шоб - пиру ҷавон

⁸⁵ Ниям - неъматҳо,

⁸⁶ Тааб – ранҷу мондагӣ

⁸⁷ Сутӯҳ - тангӣ малули...

⁸⁸ Муонид - зид ва муҳолиф

⁸⁹ Фирак - фирка гурӯҳҳо.

⁹⁰ Дар матнҳои соли 1948 ва Куллийет чор мисраи охири ғазали
«Инқилоб» парокшта шудааст.

Ҳайратам даррабуд, к-ин ҷӣ ошӯб шуд,

Омад аз ҳашт сӯ инчунинам ҷавоб.

Инқилоб, инқилоб, инқилоб, инқилоб,

Инқилоб, инқилоб, инқилоб, инқилоб.

II. СОЛИ 1918

Соли 1918 барои меҳнаткашони Туркистон бисёр бад омад. Соли 1917 дар Осиёи Миёна беборишӣ ва хушксоли шуда, қахтӣ рӯй дода буд. Дар охири имсол захираҳои ҳама кас тамои шуд, дар ғӯша, бешаҳо агар чизе хӯрдани ёфт мешуд, ханнотон гун дошта ба анбор ҷой мекарданд. Баъд ба гуруснагон, ғӯе ки ба бадали нақди ҷон як лаб нон медоданд. Дар зимистони он сол мамлакат ранги як биёбони беобу алаферо гирифт, ки сахроӣён, деҳқонони факир, мардикорони бекасу кӯй ва бодиянишинони беҳонумон гуруҳ-гуруҳ монанди рамаи ғусфанд ба талаби хӯрокворӣ ба шаҳрҳо рӯй оварданд.

Гуруснагон дар сари роҳҳо, дар миёнаи кӯмаи барфҳо, ба даруни ҷариҳову лаби рӯдҳо мурда мемонданд. Ин манзараи фоҷиаангез махсуси даштҳо ва беруни шаҳрҳо набуд, балки дар шаҳрҳо ҳам аз гуруснагӣ мурдан дар ҳукми одат даромада буд.

Бо ҳамин ҳол соли 1918 даромад. Ҳар қадар ки баҳор наздиктар мешуд, ҳамон қадар ҳам захираҳо кам шуда, шумораи гуруснагону аз гуруснагӣ мурдагон зиёдтар мегардиданд.

Дар болои ин касалии арақӣ (тиф), ки фарзанди баркамоли қахтиву гуруснагӣ аст, рӯй дода, то метавонист мардумро ба хоки ҳалок месупурд.

Фоҷеаи мухторияти Қуқанд,⁹¹ хурӯчи Эргаш⁹² ва босмачиёни дигар, бетартибҳои дашнакиён⁹³ рӯй дода

⁹¹ Мухторияти Қуқанд – ҳукумат дар Қуқанд, ки худро дар ноябри соли 1917 дар Туркистон мустақил шуморида, дар Съезди 4-уми Фавқуллодаи Умумимусулмони кишвар декабри соли 1917 ҷудо кардани Туркистонро аз Русия ба миён гузошт. Ҳукумати Мухтори Қуқанд 20 феввали соли 1918 аз тарафи дастаҳои аскарони сурх ва коргарони Қуқанд торумор карда шуд.

⁹² Эргаш - яке аз сардорони муҳоҷидини Фарғона ва роҳбарии Мухторияти Қуқанд буд, ки пас аз торумор шудани ин ҳукумат ӯ бо гуруҳи худ ба дастаҳои (муҳоҷидин як шуда ба муқобили давлати шӯравӣ мубориза мебуд).

Фарғонаро, ки богчаи Осиёи Миёна ба шумор мерафт, чун хонаи ҷугз вайрону хароб кард. Дар натиҷаи воқеаи Колесев хунрезӣ ва бедодгариҳои амири Бухоро ба сари меҳнаткашони он тараф, ки аз гуруснагӣ чон медоданд, як балои дигар шуд.

Дуруст дар ҷойҳое, ки Ҳукумати Шӯроӣ барпо шуда буд, як дараҷа ин селоби фалокат пешбандӣ карда шуд. Чунончи, дар ҳар кучо кумитаҳо ва ҷамъиятҳои муборизакунандаи бо гуруснагӣ барпо гардид. Захираҳои мамлакат дар як ҷо ғун карда шуда, ба оммаи аҳоли ҳаррӯза бо сатҳи муайян маҷсонӣ дода шуд, гуруснагони бекасу кӯй ба ошхонаҳо ва хобгоҳҳои умумӣ ҷамъ карда шуда, ба қадри имкон ҳӯронда ва пӯшонда шуданд, барои пешгирии касалии тиф ҷораҳои тиббӣ дида шуд.

– Лекин ин корҳо дар шаҳрҳо ва ҷунончи дар боло гуфта шуд, дар ҷойҳое буд, ки дар он ҷо Ҳукумати Шӯроӣ нуфуз дошт. Аммо дар дигар ҷойҳо ва хусусан дар қишлоқҳои дур толеи фарзандони одам тамоман ба тақдир ҳавола карда шуда буд.

Ин аҳвол то вақти гандумпазии соли 1918 давом карда, баъд аз даромадани ғаллаву дона ба дасти мардум оҳиста–оҳиста рӯ ба беҳбудӣ овардан гирифт. Лекин дар ин вақт дар тамоми Русия ва Туркистон ҷанги дохилӣ⁹⁴ сар шуда буд: сармоядорони беруна ба аксулинқилобчиёни даруни Русия ёрӣ дода сар то пойи ин мамлақати васеъро оташхонаву қассобхона гардида буданд! Роҳи Туркистон аз тарафи Оренбург аз Русия

⁹³ Дашнахиян (Дашакцутюн – Иттифок) – хизби буржуазии Арманистон, ки соли 1890 дар Тифлис ба вучуд омада буд. Аз майи соли 1918 сар шуда, то моҳи ноябри соли 1920 хизби ҳукмрони ҷумҳурии Арманистон буд. Феврари соли 1921 дашкониён исёни зиддишӯравӣ бардоштанд ва шикаст хӯрданд.

⁹⁴ Ҷанги дохилӣ – нависанда ҷанги гражданиро, ки дар ҳоки мамлақати мо тобистони соли 1918 сар шуда, то моҳи ноябри соли 1920 давом кард, дар назар дорад.

бурида шуд, меҳнаткашони ин ҷо танҳо бо қуввати худ ба хифзу нигоҳдории Ҳукумати Шӯроӣ маҷбур шуданд. Дар ин ҳол сафедони ашқободӣ⁹⁵ бо ёрмандии англисон роҳи Боқуро бурида омада, нефтӣ рағани лампаро боздоштанд. Найза ва шамшери худро ба сафҳои синаи меҳнаткашон ва ҳукумати шӯроии Туркистон рост карда, то наздикии Чорҷӯй ҳучум намуда омаданд. Дар натиҷаи ин ҳол асбоби нақлиёт аз қор монд, қорхонаҳои маҳаллӣ хоб рафтанд. Роҳи оҳан маҷбур буд, ки бо ҳезум ҳаракат намуда дар мадофияи Туркистони сурх ҳамроҳӣ кунад.

Табиӣ, ҳоли бемори мо Одина бо таъсири ин аҳвол аз аввалааш бадтар шуд, ҳаёлҳои қимиз хӯрдану сихат ёфтан дар қатори ҳаёли Гулбӣбӣ гузашта, як орзуи маҳол шуда рафт.

Ба толеи Одина хайрият, ки Шохмирзо буд, вағарна дар рӯзҳои вазнин қурбони нахустин ӯ мешуд. Даромади самоворхонаи Шохмирзо монанди пештара фаровон набуд, тангии аҳвали иқтисодии умумӣ ба ин ҷо низ таъсири худро нишон дода буд. Мусофирин гӯё ки ҳеҷ намеомаданд, касе ки як чойник чой хурданӣ шавад, бо ҳисобу сарфакории бисёр базӯр меҳӯрд. Шохмирзо ба ин тангиҳо нигоҳ накарда як лаб ноне, ки меёфт, аввал ба Одина меҳӯронид, мувофиқи супориши духтур хобгоҳу либосҳои ӯро ба қадри имкон покиза нигоҳ медошт. Хусусан, баъд аз пайдо шудани касалии тиф духтур дар ин бора бо муболиғии бисёр таъкид карда гуфта буд, ки «хушёр бош, агар ягон шабуши одами тифдор ба бадани Одина роҳ ёбад, ҳамон рӯз ба касалии тиф гирифта хоҳад

⁹⁵ Сафедони ашқободӣ - хангоми ҷанги граждони (1918 - 1920) муҷоҳидоне, ки барои аз нав барқарор намудани сохти буржуазӣ - помещикӣ мубориза мебарданд, дастаҳои ҳарбии худро бо номи милитсияи буржуазии Финландия дар соли 1906 ташкил карда, гвардиячиёни сафед ном ниҳоданд. Сафедони ашқободӣ - гвардиячиёни сафеди дар Ашқобод амалкунанда.

шуд, ин заъфу беқувватӣ, ки дорад, ба ин касалӣ тобоварӣ карда натавониста талаф хоҳад шуд».

Шоҳмирзо азбаски ба гуфтаҳои духтур тамом боварӣ дошт, рост будани дарёфтҳои ӯро чандин сол боз ба чашми худ дида ва Одинаро ҳам бо як муҳаббати бародарона дӯст медошт, фармоишҳои духтурро дар бораи ӯ нуқта ба нуқта риоя мекард.

Ба сабаби ин тадбирҳо Одина агарчи намурда монд, лекин бисёр заифу бемадор шуда буд, бе химояти касе аз ҷой бархоста наметавонист, дар вақти сулфа балғамаш хунолуд меомад. Мушкилтар ин буд, ки бештар аз як сол боз аз маҳбубаи дилоромаш хабаре надошт, намедонист, ки ба сари ӯ чиҳо омада бошад. Аз заъфу нотаваҷибӣ ҷонаш ба лаб расида, гӯё ки фақат аз барои шунидани хабари ҷонони худ мунтазир истода буд.

Ш.КҶҲИСТОНИ БУҲОРО

Кӯҳистони Бухоро,⁹⁶ ки ба дасти амирон афтидан боз рӯйи беҳбудиро надидааст, дар соли 1918 бисёртар ба тангӣ афтода буд: беборишӣ ва хушксолии соли 1917 дар он ҷо ҳам қаҳтиву гуруснагӣ оварда буд. Фақирони Кӯҳистон, ки дар солҳои фаровонӣ барои ёфтани пули ноне ба Туркистон мӯҳтоҷ буданд, дар сол эҳтиёҷмандии онҳо зиёдтар шуда буд. Лекин ҳукумати Бухоро имсол рафтуомади Туркистонро мамнӯъ карда намегузошт, ки касе аз аҳолии Кӯҳистон аз сарҳад барояд, ё ки дарояд метарсид, ки агар мардум ба Туркистон рафтуой кунад, ба талқиноти болшевикону гурезагони Бухоро⁹⁷ гӯш карда

⁹⁶ Кӯҳистони Бухоро (Кӯҳистон) -- Тоҷикистони марказӣ, ки қаторкӯҳҳои Туркистон, Зарафшон, Ҳисор, Қаротегинро дарбар мегирад.

⁹⁷ Гурезагони Бухоро - ҷавонбухориёну озодхоҳоне, ки ба сабаби бемуваффақият анҷом ёфтани нақшаи ҳучуми Колесов (ниг. ба 83)

ба муқобили ҳукумати амир шӯриш хоҳанд кард. Баъд аз воқеаи Колесов⁹⁸ ин гуна гирифтутутири амир аз аввала ҳам зиёдтар шуд. Бар болои ин, амир имсол аз ҳарсола бештару вазнинтар андозҳо андохт.

Ҳокимоне, ки дар ин ҷо аз ҷониби амир ҳукмронӣ мекарданд, андозаҳои подшоҳиро яке бар чанд карда аз мардум меситониданд ва мозидаи⁹⁹ чизеро, ки ба ҳазина супурда мешуд, худ меандохтанд. Касонеро, ки ин гуна андозҳои аз одат берунро намедонанд ё ки дода наметавонистанд, ба зиндон меандохтанд, ё ёғӣ гуфта бандӣ намуда ба Бухоро мефиристоданд. Дар ин бедодгариҳои ҳокимон амалдорони маҳалливу муллоён ёрӣ медоданд ва роҳнамоӣ мекарданд. Зеро ҳар чизе, ки аз қисаи фуқаро барояд, як қисмаш аз дасти ҳокимон ба номи инъому эҳсон ба қисаи онҳо мебаромад.

Дар вақти сар шудани воқеаи Колесов амир амалдорону навқарони Кӯҳистонро ба Бухоро талаб карда буд. Баъд аз тамои шудани ин воқеа ва имзо ёфтани сулҳи Қизилтеппа¹⁰⁰ ҳам амир ба қувва ҷамъ намудани худ давом мекард ва барои оянда ҳозириҳо медид. Аз ин ҷумла мардуми Кӯҳистонро ҳам ба ёрӣ талаб карда буд. Танҳо хӯрону амалдорони қалон, албатта, барои ёрӣ

аскарони рус ба Самарқанд, Тошқанд ва дигар шаҳрҳои Туркистон паи бурланд.

⁹⁸ Колесов Фёдор Иванович - (1891 - 1940) - руси шӯриш комиссарони халқии Туркистон, ки дар охири моҳи феврели 1918 қувваҳои ҳарбии худро аз Қуқанд ва Самарқанд ба Қогон оварда 2 мартӣ ҳамроҳи ҷадидҳо барои сарнагун кардани ҳукумати амир ба Бухоро ҳуҷум намуд. Вале ин ҳуҷум бемуваффақият анҷом ёфт. «Воқеаи Колесов» ишора ба ҳамин ҳуҷуми бемуваффақияти ўст.

⁹⁹ Мозода - Истилоҳи молиявии Бухорои амирӣ буда, ба маънии «чизи барзиёдмондае аз он чизе, ки ба ҳазина супурда шудааст» мебошад.

¹⁰⁰ Сулҳи Қизилтеппа - муоҳидаест, ки баъди шикаст хӯрдани Колесов роҳбарияти кишвари Туркистон ва амири Бухоро ба имзо расонида бошад.

додан ба амир ҳозир буданд. Аммо ин кифоя намекард: амир меҳост, ки аз ҳама гуна қувватҳои моддию маънавии Кӯҳистон барои нигоҳдории тоҷу тахти худ ғоида барад. Барои ба даст даровардани ин муддао амалдорони калон ва муллоён дар миёнаи мардум ташвиқот мекарданд. Аз як тараф, ташвиқоти онҳо ва аз тарафи дигар, иҷбору зӯр кардани ҳукумат як қисми мардумро ба ёрии амир маҷбур карда бошад ҳам, қисми кулӣ, хусусан синфи ғақирон, ки ғайр аз пул додану ҷон додан ба дарбори амир дигар муносибат надоштанд, ба ин кор ҳеҷ розӣ набуданд, то ғурсат меёфтанд, аз ёрмандӣ кардан ба амир ва ҳукумати ӯ меғурехтанд, ҳатто зимнан ва оҳиста-оҳиста ба муқобили ҳукумати амир ташвиқот ҳам мекарданд. Барои ин кор дар дасти онҳо санаду дастакҳои таърихӣ бисёр буд. Мардуми Кӯҳистон ин санадҳоро аз падару бобоҳояшон даҳан ба даҳан шунида ёд медонистанд.

Мо дар ин бора аз воқеаҳои ҷандинсолаи пештараи Кӯҳистон ҷашм пӯшида, танҳо баъзе ғоҷеаҳоеро, ки дар аҳди амирони манғит¹⁰¹ дар ин мулк рӯй додаст, ба тариқи мисол ба хотири хонандагон меорем.

Дар вақти гузаштани ҳукумати Бухоро аз астархониён¹⁰² ба дасти манғитиён тамоми Кӯҳистон ба сари худ мустақил буд. Агар дар он вақт тарзи зиндагии аҳолии кӯҳистонӣ ибтидоӣ ва тартиби ҳукуматашон оқсақолий бошад ҳам, бо вучуди ин, ба деҳқонӣ ва ҷорводории худ машғул, ба зан, ғарзанд, ирзу номуси худ

¹⁰¹ Амирони манғит – сулолаи амирони Бухоро аз қабилаи манғитаҳо аз соли 1753 то соли 1920 Муҳаммадраҳимхон (1753 – 1758), Дониёлбек (1758 – 1785), Шоҳмурод (1785 – 1800), Ҳайдар (1800 – 1826), Насруллоҳ (1826 – 1860), Музаффар (1860 – 1885), Абдулҳадхон (1885 – 1910) Олимхон (1910 – 1920).

¹⁰² Астархониён ё аштархониён – сулолаест аз авлоди Ҷучихон, ки аз с.80 асри XIV дар Астрахан ҳукмронӣ карда, дар солҳои 1599 – 1753 дар Мовароуннаҳр ва қисми Хуросон ҳукмронӣ кардааст.

худ соҳиб ва ба хонаи худ як дараҷа осуда рӯзгор мегузaronиданд.

Вақте ки Раҳимхони мангит ҳукумати худро дар Бухоро мустаҳкам карда, ба тарафи Кӯҳистон лашкар кашид, нахустин задухӯрди ӯ бо ҳисориён ба наздикии қалъаи Пошхӯрд дар қалъаи Тангдевон воқеъ шуд (1169 ҳичрӣ),¹⁰³ чун Раҳимхон дар ин ҷанг ғолиб баромад, мардонро тамоман кушт, занону духтаронро асир карда ба Қаршӣ дар бозори Қаршӣ ба воситаи чарчӣ ҷеғ занонда, занону духтарони асараро ба толибонашон фурӯхт. Ба тақсими дигар ғаниматҳое, ки дар ин ҷанг ба даст афтод, шаш рӯз сарф шуд.

Раҳимхон дар сафари дуввуми худ ба тарафи Кӯҳистон ба наздикии қалъаи Шӯробод, дар қалъаи Кӯҳтан бо ҳисориён ва соири озодихоҳони Кӯҳистон рӯ ба рӯ шуд. Чун Раҳимхон ба фатҳи ин қалъа даст ёфт, тамоми мардуми ба дастафтодаро кушта, аз сари онҳо дар он ҷо калламанора сохт (яъне сарони буридаро болаи ҳам чид ба шакли манора рост кард), зану духтаронро ба сипоҳиён тақсим карда дод (1170 ҳичрӣ).¹⁰⁴

Чун боқимондаи аҳолии Кӯҳистон ин даҳшату ваҳшатро диданд, ба умеди ҳифзи ҷону моли худ бе ҷангу ҷадал қалъаҳояшонро ба гумоштағони Раҳимхон супурданд. Қалъаи Қаротегин ҳам ба ихтиёри худ таслим шуд. Ҳокими Ҳисор Муҳаммад-амирбой гурехта ба Афғонистон илтиҷо бурд.

– Раҳимхон баъд аз таслим шудани аҳолии Кӯҳистон аз он ҷо бист ҳазор хонаводаро ба тарафҳои Бухоро кӯчонид ва аз аҳоли ба номи пули амонӣ бист ҳазоро тиллоӣ нақда, се ҳазор асп ва панҷсад шутур бор андоз карда гирифт, дар ҳама шаҳрҳои Кӯҳистон аз тарафи худ

¹⁰³ Соли 1169 ҳичрӣ ба солҳои 1755 – 1756 мелодӣ рост меояд.

¹⁰⁴ Соли 1170 ҳичрӣ ба солҳои 1756 – 1757 мелодӣ рост меояд.

ҳоким монда барои муҳофизати ҳокимони худ илғор¹⁰⁵ гузошт. Аз ин ҷумла дар шаҳри Душанбе писари Саримсоқбег Ғулчабегро ҳоким таъин кард.

— Раҳимхон пас аз тороҷ кардани аҳолии Кӯҳистон ва андохтани занҷири ғуломӣ ба гардани онҳо боз гашта ба Бухоро рафт. Ҳокимони Раҳимхон аз худи ӯ ҳам зиёдтар ба аҳолии ҷабру бедод кардан гирифтанд. Аҳолии ба ин ҳама зулму ноҳаққориҳо тобоварӣ карда натавониста, соли дигар исён карданд ва қалъаи Гурзакро мустаҳкам намуда ба худ паноҳгоҳ сохтанд. Чун ғумоштагони Раҳимхон ба Гурзак ҳучум оварданд, озодихоҳон аз он ҷо кӯчида ба қалъаи Сина рафтанд ва аз он ҷо ба Дарай Ниҳон кӯчида, барои шӯриши умумӣ ҳозирӣ диданд. Вақте ки қувваташон тайёр шуд, 22 рамазони соли 1171 ҳиҷрӣ¹⁰⁶ ба қалъаи Деҳнав ҳучум карда шаҳрро гирифтанд. Ғумоштагони Раҳимхон ба даруни қалъа (арк) Деҳнав дар муҳосира монданд.

Бисёртарини лашкариёни Раҳимхон, дар яйлоки—Болоҳисор буданд, ин хабарро шунида, дигар илғорхоро ҳам ғун карда шаҳри Деҳнавро аз берун ба муҳосира андохтанд. Ин вақт озодихоҳон ба ду ҷабҳа мечангиданд: аз як тараф, бо арк дар ҳучум, аз тарафи дигар, бо беруни шаҳр дар мудофия.

Ин ҷанг чил рӯз давом кард. Оқибат бо расида омадани худи Раҳимхон шаҳр фатҳ шуд.

Раҳимхон аз саркардагони озодихоҳон Аминбоқӣ номро ба сари ҳода шинонда кушт; дигар аҳолиро, ки ба даст афтоданд, сар бурида дар болои пуштае, ки ба муқобили дарвозаи шаҳри Деҳнав буд, аз сари кушташудагон калламанора баст.

Баъд аз он Сири Ҷӯй, Регар, Душанбе ва соири қалъаву шаҳрхоро гирифта, ҳар қадар асир, ки ба дасташ

¹⁰⁵ Илғор — ин ҷо ба маънои гарнизон аст.

¹⁰⁶ 22 рамазони соли 1171 ҳиҷрӣ ба 1 июни 1758 мелодӣ баробар аст.

афтод, кушта сарашонро ба Дехнав фиристода ба калламанора зам кард.

Чорсад нафар хучандӣ ва уротешагӣ, ки бо фармуди¹⁰⁷ ҳокими Хучанд Фозилбой барои ёрии ҳисориён рафта буданд, дар дараи Ниҳон ба дасти гумоштагони Раҳимхон афтода кушта шуданд ва онҳо ҳам ба сари калламанора баромад.

Ин аҳвол танҳо дар Ҳисор ва кӯҳистони атрофи он рӯй надода буд, балки Панҷакент, Ёрӣ, Киштут, Урметан, Моғиён, Фароб ва Фалғар ҳам бо ҳамин дахшату ваҳшат ба дасти Раҳимхон даромада буданд (1166).¹⁰⁸

Баъд аз сари Раҳимхон¹⁰⁹ дар аҳди амир Дониёл боз ҳамин ош буду ҳамин коса: аҳолии Кӯҳистон озодӣ мехоҳанд ва орзу мекунанд, ки ба сармояи меҳнати худ худ соҳиб бошанд, ҳосилоти деҳқонӣ ва чорводорӣ худро ба рӯзгори худ сарф намоянд. Дониёл мехоҳад онҳоро асир намояд ва буду набудашонро бирабояд. Боз ҳамон исён, боз ҳамон ҳучум, боз ҳамон кушокушӣ ва калламанора.

¹⁰⁷ Ин фочихои таърихӣ, ки дар ин боб накл ёфтанд, аз «Тӯҳфан хонӣ» ном китобе, ки ба номи Раҳимхон ва фармонишӣ аз тарафи Қозӣ Муҳаммадвафо (Шӯҳрат) бинти Қозӣ Зӯҳайр ном карминагӣ навишта шудааст ва қисми охири ин китоб аз тарафи муҳаррири мазкур ба фармонишӣ амир Дониёл таҳрир ёфтааст, хулоса карда гирифта шуд.

¹⁰⁸ Соли 1166 ҳичри ба соли 1752 – 1753 мелодӣ рост меояд.

¹⁰⁹ Дар миёнаи ин ду «қаҳрамон», яъне Раҳимхон ва Музаффар, як хусумати таърихӣ аҷиб ҳаст: ба ҷи тавре ки Раҳимхон бо тӯпи туфангӣ Нодирхони Афшор ки вай меҳост Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон, Осиёи Хурд, Осиёи Миёнаро дар зери як ҳукумати марказӣ дароварда, барои сармояи тичорат, ки дар вақти мулукуттавоифӣ паршон шуда буд, замина ҳозир намояд – вазиған хун рехта ба ҳукумати марказӣ толеъ кардани Мовароуннаҳрро ба гардан гирифта бошад, ба ҳамон тавр Музаффар ҳам пас аз шикаст хӯрда ба ҳимояти императори рус даромаданд ин вазиған бо тӯпи туфанг барои капитали рус замима ҳозир карданро ба гардани худ гирифта буд.

Дар аҳди амир Ҳайдар. Насрулло (Ботурхон) ва Музаффар боз ҳамон мочароҳо такрор меёбанд. Хусусан, фоҷиаҳои аҳди Музаффар воқеаҳои даври Раҳимхонро тамои дар хотирҳо андохт: ин даста лашкар бо пули тўпхона дар зерӣ фармонфармоии Яъқуб кушбегӣ тамои давра ва Кӯҳистонро нашта буду нобуди мардумро ба номи пули амон ситонид. Баъд аз фатҳ ва сўхтани шаҳри Дехнав амир Музаффар асиронро тамои ба сари як пушта гун дошта, агар ба иборати «Тоҷуттаворих» гўем,¹¹⁰ монанди говони кубонӣ сарашонро бурид.¹¹¹

Дар аҳди Абдулаҳад ва Олимхон бошад, дар аҳолии Кӯҳистон маҷоли ҳаракат намонда буд: мол, ашё, зан, фарзанд, ирзу номусашон ҳамагӣ поймоли амиру гумоштагонӣ ӯ гардид.

Амир Олим боз имрӯз меҳост, ки дар пайдор кардани қасри зулму истибдоди худ аз қуввати ҳамин аҳолии барҷомондаи Кӯҳистон истифода намоянд, ононро, ки бо рехтани хунашон ба даст даровардааст, дар хунрезии худ шарик намояд. Ононе, ки манфиаташон ба манфиати амир яке аст (монанди амалдорону муллоён), албатта ба ӯ ёрӣ медиҳанд ва аҳолиро ҳам барои ёрӣ додан ба ӯ далолат мекунанд. Аммо оммаи мардум ба ризову рағбати худ ҳеҷ гоҳ ба ӯ ёрӣ доданӣ набуданд.

Ҳокимони амир (чунончи дар боло гуфта шуд) ба розигӣ ва норозигии мардум нигоҳ накарда андозҳои аз

¹¹⁰ Агар ба ибораи «Тоҷуттаворих» гўем – воқеанигор ва амири Афғонистон дар солҳои 1880 – 1901 Абдурахмонхон (1844 0 – 1901) дар «Тоҷуттаворих» оид ба бедодгарии гўшношунида амир Музаффар сухан ронда, аз ҷиҳати ҷодарҳои амири Бухоро (Музаффар – А. К.) мусаттах карда буданд ва ин китба замин ба худ олуи буд. Аввал ҳаёл кардам, ки ин хуни говҳост (курсиви ман. – А.К.), ки ба ҷиҳати садакаи нусрат ва фатҳе, ки ба амир рух додаст, забх набудааст. Пурсидам: «Чаро говҳоро дуртар забх накардед?» Мардони он ҷо оҳе кашида гуфтанд: «Ин хуни инсон аст, на хуни гов» (Амир Абдурахмон. «Тоҷуттаворих», ҷ, аввал, Бомбай, 1322х, с. 67.)

¹¹¹ Аз «Тўхфаи шоҳӣ» ном китоби Мирзо Азими Сомии бўстонӣ.

Аз «Тоҷуттаворих» ном китоби Абдурахмонхони афғон.

одат берунро гундошта гирифтанд. Амалдорону навкаронро ба Бухоро фиристоданд ва дар қатори онҳо бандиёнеро, ки дар зиндонҳои Кӯҳистон маҳбус буданд, низ фиристоданд.

Дар Бухоро амалдоронро дар чорбоғҳои подшоҳӣ ва хонаҳои мардум ҷой доданд, бандиёнеро ба дастаи «шербача»,¹¹² ки аз дуздон ташкил ёфта буд, ҳамроҳ карданд.

Кӯҳистониён ба ҳавои Бухоро тоб наоварда баъзеашон мурданд, баъзеашон гурехтанд ва қисме, ки амалдорони калон буданд, ба ёрии амир монданд.

IV. ШАХСИ НОШИНОС

Одинаи бечора, ки ду сол боз ба ин касалӣ мубтало аст, бисёртар дар офтоб нишастани ӯро супориш кардани духтур табиист. Агарчи дар айёми тобистон, дар моҳҳои ҷавзову саратон, гайр аз аввали пагоҳ дигар вақт дар офтобрӯя нишастан мумкин набуд, дар моҳи мизон бисёртари рӯзро ба офтоб гузаронидан муяссар шуд, зеро офтоби ин моҳ он қадар гарм нест, ки инсон ба вай тоқат карда натавонад.

Бинобар ин, Шоҳмирзо дар ин рӯзҳо кати Одинаро ба офтобрӯя бароварда, Одинаро аз пагоҳ то бегоҳ дар он ҷо меҳобонид.

Як рӯз, дар вақте ки Одина бар бар болои кати худ дар офторӯя нимҳобу нимбедор дароз кашида ёзида буд ва Шоҳмирзо ба як ғушаи чорпои самоворхона нишаст ва ба Шоҳмирзо як ҷой супориш намуд.

¹¹² Дасти «Шербача» - дастае, ки амир Олимхон баъди воқеаи Колесов аз ҳисоби дуздон ва роҳзанон ташкил карда буд. «Шербачаҳо» бо яроке, ки аз амир гирифта буданд, дар Бухоро ва шаҳрҳои гирду атрофи он роҳзанӣ ва ғоратгарӣ менамуданд. Баъди Инкилоби Октябр як қисми онҳо ба қишлоқҳо рафта, қисми дигарашон бо амири гуреза ҳамроҳ карданд.

Агарчи афту андоми ин шахс ба як тоҷик монандӣ дошт, аммо либосаш, ки иборат аз як телпаки кӯҳнаи кафкозӣ, кулӯчаи даридаи сарбозӣ ва чолвори васеи меши сурх буд, ба либоси ҳеч дохунда¹¹³ монандӣ надошт.

— Шохмирзо бо вучуди бегонагии пӯшок аз андоми ин шахс тоҷик буданашро гумон карда ва барои фаҳмидани ҳақиқати ҳоли ин шахс як чойник чой дам карда, дар миёнаи Одина ва ӯ нишаста бо кашидани чой сар кард. Аввал чойро худ нӯшида, пиёлаи дуввумро ба шахси ношинос дод ва дар аснои чойхӯрӣ ба ӯ нигоҳ карда гуфт:

— Меҳмон! Пурсидан айб нест, шумо кучойӣ ҳастед?

— Қаротегинӣ, — гуфт шахси ношинос.

Одина ҳамин ки калимаи «қаротегинӣ»—ро шунид, чапмони нимпӯшидаи худро калон кушода, ба тарафи ин шахс бо диққати тамои нигоҳ карда дид, ки ба назараш ошно менамояд, аммо дар кучо дидани ӯро ба хотир оварда натавонист. Ҳарчанд меҳост, ки ҳавоси худро як ҷо ҷамъ карда фикр намояд, шояд, кӣ будани ин шахс ба ёдаш ояд, аммо ҳаёлаш ба тарафҳои дағар мегурехт ва ба муносибати дар миён омадани калимаи «Қаротегин» айёми гузашти дар он вилоятан бо хотираҳои галху ширини он ҷо ягон—ягон ба пеши назараш меомад. Аз байни хотираҳо чизе, ки Одинаро бисёртар ба худ машғул мекард, албатта, хотираи Гулбибӣ буд.

Қаротегин ... Ин чӣ чойи азизу муборак буд, ки Одина азизтарин умри худро, ки айёми хурдсолӣ аст, дар ин ҷо ба висоли Гулбибӣ гузаронида буд.

Қаротегин... Ин чӣ гуна харобаи зулмобод буд, ки ба шуми Арбобкамолҳои он Одина аз маҳбубаи худ абадӣ чудо шуда буд!

¹¹³ Дохунда - аз калимаи «додар» ва «хонда» - додархонда. Дар байни қисми тоҷикони ҷануби Тоҷикистон маънои ошно, ҷўраро дорад. Лекин дар «Одина» ва «Дохунда» он ба маънои пойбараҳнағони кӯҳистонӣ истифода шудааст.

Оре, Одина худро аз ёри меҳрубони худ ҷудо шуда мепиндошт, зеро имрӯзҳо беморӣ ба ӯ чунон зӯр оварда буд, ки ба ҳалос шудан аз ӯ ва дарёфтани висоли ёр ҳеҷ умед набошад. Танҳо орзуе, ки дар дил дошт, ин буд, ки хабаре аз тарафи ёру диёр шунавад. Агар хуш аст, ба лаззати он хабар ва агар ба даст, бо талхияш ба осонӣ ҷон диҳад.

Ба умеди усули ин орзу дубора ба суҳанҳои шахси ношинос бо диққат гӯш дод.

Шоҳмирзо ба шахси ношинос гуфт:

– Магар ба ин шаҳр тоза омадаӣ?

– Як моҳ шуд.

– Аз Қаротегин кай баромада будӣ?

– Тахминан чор моҳ шуд.

– Магар аз болои Фарғона омада дар он ҷо чанд гоҳе мондаӣ?

– Не, роҳи байни Қаротегину Фарғона баста аст, Ҳукуматдорони Қаротегин намегуздоранд, ки касе аз он ҷо ба Фарғона ояд.

– Набошад ту чӣ гуна ва аз кадом роҳ омадаӣ?

– Ман аввал аз Қаротегин ба Бухоро омадам, дурустгари суҳан он аст, ки маро ба Бухоро оварданд, баъд аз чанд гоҳе аз он ҷо ба ин тараф омадам.

– Бародар, (ба худ ва Одина ишора карда), мо ҳам тоҷик ҳастем, бинобар ин, аҳволи туро покиза доништан ҳастем, ба сабаби ин пурсишҳои пай дар пай маро айб нафармоӣ.

– Ман ҳам медонам, шумо тоҷик ҳастед. Аз бозе, ки ман ба Тошканд омадаам, ҳар рӯз аз ҳар кас «дар ин шаҳр тоҷик ҳаст ё нест» гуфта суроғ мекардам, дирӯз касе шумову дӯкони шуморо дарак дод. Бинобар ин, ба шумо шинос шавам гуфта ба ин ҷо омадам.

– Бисёр хуш омадаӣ, аз ҳоли худ гап зан, аз Қаротегин чӣ гуна омадаӣ ва дар Бухоро чӣ мекардаӣ?

– Ман дар зиндони Қаротегин бандӣ будам. Имсол амир бандиёро ҳам ба қатори навкарон ба Бухоро талаб кард. Ҳокими он ҷо моро ҳамроҳи дигар бандиён ба Бухоро фиристод: дар ин ҷо маро ба «шербача» ном дастае, ки аз дуздон барпо шуда буд, ба навкари дароварданд. Баъзе касони даста, монанди ман ба тӯхмат гирифтор шуда бошанд ҳам, бисёртаринашон дуздони номдори хунхӯр буданд. Чанд гоҳе ҳамроҳи ин даста дар Бухоро ва атрофи он посбонӣ кардем, аммо ҷӣ гуна посбонӣ, ки мардум аз дасти дастаи мо ба дод омаданд. Навкарони дастаи мо ба ҳар қишлоқ, ки мерафтанд, бачагон, зану духтарони бекасро оварда базм мекарданд, моли фуқароро рӯйрост тороч менамуданд... Касеро баста, «ҷадид» гуфта ба Бухоро мефиристанданд. Ин гуна бандиён агар дар Бухоро пули бисёре харҷ карда тавонанд, яъне пораву ришва диҳанд, халос мешуданд; бо вучуди халос шудан ба қишлоқи худ омада наметавонистанд, зеро агар биёянд, дубора ба ҷанги ин даррандагон гирифтор меомаданд. Аммо касе, ки пора дода натавонад, дар обхонаи Бухоро¹¹⁴ кушта шуда, ҷасадаш ба кӯли дарвозаи Уғлор¹¹⁵ партофта мешуд.

Ин аҳволест, ки баъд аз осуда шудани мамлакат шуда истодааст, аммо дар вақти ҷанги Колесов ва то ду ҳафтаи баъди он мегӯянд, мардумро монанди муру малах поймол карда мурдаҳояшонро ба кӯчаҳо андохтанд. Хайрият, ки ман дар он вақтҳо дар Бухоро набудам, вагарна ба дидани он ҳама хунрезҳои ноҳақ тобоварӣ карда натавониста мемурдам. Дар он рӯзҳо мардумро на танҳо–танҳо, балки тӯда–тӯда мекуштанд. Чунончи, рӯзе

¹¹⁴ **Обхонаи Бухоро** - яке аз ҳабсхонаҳои Бухорон амирӣ, ки он зиндони дарунии роҳрави арки Бухоро ҳисоб меёфт ва ниҳоят сернаму бадбӯй ва торики ифлос буд.

¹¹⁵ **Дарвозаи Уғлор** - яке аз ёздаҳ дарвозаи Бухорост, ки дар тарафи ҷимолӣ ғарбии шаҳр дар байни даровозаҳои Талипоч ва Ҳазрати Имом воқеъ аст.

дар атрофи Қизилтеппа гаштугузор мекардем, гузори мо ба зовуди сӯхтаи пахта афтод. Дар он ҷо ба даруни чуқурӣ як тӯда устухони одамиро дидам ва аз як ҳамроҳам, ки онҷойӣ буд, пурсидам:

– Магар ин устухонҳо устухонҳои шаҳидони ҷанг аст, во ачабо! Ба ҷойе, ки инҳоро ба болои пуштае гӯронда ба сарашон тӯт бардоранд,¹¹⁶ чаро ба ин чуқурӣ бо ин хориву зорӣ гузоштаанд?

– Инҳо шаҳид–маҳид нестанд, – гуфта ӯ ҷавоб дод, – балки баробарӣ ва тоҷикони мусофир буданд, ки дар ин зовуд ба қатори мардикорони рус кор мекарданд ва ин зовуд моли яке аз ҷадидони Бухоро буд. Вакте ки ҷадидон ғамом шикаст хӯрда аз Когон ғурехтанд, коргарони ин зовуд худро ба оташароба гирифта, роҳи Самарқандро пеш гирифтанд, аммо тоҷикони мусофир дар ин ҷо монданд. Дар ҳамин асно мо ба ин ҷо расида омадем, ба тороч кардану сӯхтани ин зовуд ва ба куштани касоне, ки дар ин ҷо ёфт мешаванд, аз ҳокимон ба дасти худ доштем. Аввал ба куштани ин коргарон шурӯъ кардем. Онҳо мегуфтанд: «мо тоҷик ҳастем, мо мусулмон ҳастем, моро чаро мекушед? Гуноҳи мо ин аст, ки моро коргарони рус ҳамроҳи худ ба қафо гаштан далолат карданд, лекин мо ин корро қабул накардем ва дар паноҳи подшоҳи ислом монданро ба худ муносиб донистем, оё ҷазои касоне, ки ба ҷанг ҳамроҳӣ накарда бошанд ва сояи подшоҳи исломро ҳомии худ дониста, ба ақиб нағурехта бошанд, ҳамин аст!...» Инҳо мехостанд бо ин забонбозиҳо моро фиреб дода аз кушта шудани худ халосӣ ёбанд.

– Магар онҳо дурӯғ мегуфтанд ва дар ҳақиқат ба ҷанг ҳамроҳӣ карда буданд? – гуфта ман аз рафики худ пурсидам.

¹¹⁶ Тӯт бардоштан - мӯйи дами асп, ки дар сари ҳодаҳои сари қабр ҳамроҳи матоъ мебанданд. Ин нишонаи эҳтиром ва эътибори маҳрум аст.

— Не, рост меуфтанд, ки онҳо ба чанг хамрох нашуда буданд, лекин ҳамеша дар ҳимояти подшоҳи ислом осуда нишастани онҳоро кӣ даъво карда метавонистанд?! Магар касоне, ки император барин як подшоҳи калонро бекор кардаанд, коргарон набуданд, магар касоне, ки ба чадидони Бухоро ёрӣ дода ба чаноби оӣ тег кашонидаанд, коргарон набуданд? Инҳо ҳам имрӯз набошад, фардо ба чаноби оӣ тег мекашанд, бинобар ин, мо ба гапи ин кофирони ҷойдорӣ ҳеҷ гуш надодем ва дар як чапм пӯшида кушодан ҳамашро ба ин чуқурӣ, ки анбори оби зовуд буд, андохтем. Баъд аз ин чизҳои гаронбаҳои зовудро ғанимат гирифта, пас аз он ба иморати анбор ба мошинҳо оташ дода ҳокистарашро ба осмон баровардем. Азбаски дар вақти сӯзиши зовуд ин мурдагон ба даруни об буданд, носӯхта монданд, вагарна гарданашон ҳам дар миёни ҳокистари зовуд дида намешуд. Баъд аз он гурезагон омада оби ин ҳавзро хӯрда тамом кардаанд, мурдаҳо намоён шуда даррандагон ва паррандагон гӯшти онҳоро хӯрдад ва устухонашон ба ин ҷо тӯда шуда мондааст.

— Шаҳси ношинос баъд аз тамом кардани нақли ин фочиа гуфт:

— Агар ин ҳикоятро аз касе мешунидам, бовар намекардам. Аммо баъд аз дидани устухонҳо ва иқроркунандагони ин кор ба бовар кардан мачбур шудам ва саҳт дар ҳайрату тааҷҷуб афтодам, ки ҳамин дараҷа ҳам зулму бедод будааст, аз номи подшоҳи ислом дар мамлакати исломӣ ҳукмронӣ карда фақирони мусулмонро бе ҳеҷ гуноҳ ва бо ин дараҷа хориву зорӣ мекуштаанд ва мекушондаанд?..

— Одина, ки бо шунидани ин фочиа аз ғояти газабу ҳисси интиқом чашмонаш чун машъали оташ медурахшид, дасти чун поғачӯб хушкидаи худро чунбонида гуфт:

– Ўй, бародар! Он тоҷикон дар ҳақиқат гунаҳгор будаанд. Гуноҳи бузурги онҳо нодонӣ аст; гуноҳи бузурги онон ин аст, ки барои мардумфиребӣ, барои нобуд кардани душмани худ ва барои пур намудани киса олат будани номи дину миллатро надонистаанд. Агар фақирони харҷой ва дехқонони кишлоқӣ инро надонистанд, айб набуд, аммо коргароне, ки ба корхонае гун шуда кор мекарданд, найрангҳои душманони синфӣ худро бояд медонистанд, зеро дар миёнаи онон касони донишманд ёфт мешавад, аз мусулмонон ёфт нашавад, аз русон ёфт мешавад. Албатта, он донишмандон чӣ будани диндорӣ арбоби истибдорро, фиребу найранги миллатдӯстӣ сармоядоронро ба ҳампешагони худ мефаҳмониданд. Онҳо барои ҳалосии ранҷбарон, чораи якум аз кадом дину миллат, ки бошанд, як шуда ба муқобили подшоҳ ва аҳли истибдод ба муқобили зулму бедод ва ба муқобили сармояву сарват бархостанро меғўянд ва ба душмани синфӣ ба ҳеҷ вачҳ ва харгиз эътимод кардан дуруст набуданро медонанд. Бо вучуди ин «ҳамдинам ва ҳаммиллатам» гуфта худро гўсфандвор ба дасти душманони одамхўри худ супоридан гуноҳ набуда чӣ буд?..

Хуб инҳо гуноҳҳо ва ҷазоҳои гузашта, лекин мо агар аз ин воқеаҳо ибрат гирем ва баъд аз ин дӯстӣ мо кисту душмани мо кист, донем ва барои талаби ҳаққу хуни ҳампешагонамон ҳозир бошем, он хунҳои баноҳакрехта ҳадар нахоҳад рафт...

Шоҳмирзо ба Одина нигоҳ карда гуфт:

– Хайр, биё мон! Худатро бисёр нақохон, гуфтаи худат барин, онҳо воқеаҳои гузашта, шояд аз ин ҳодисаҳо иборат гирифта, фақирону коргарони мо ҳам дар оянда хушёрона кор кунанд. Ҳозир ҳикоятро шунавем, (бо шахси ношинос нигоҳ карда) баъд чӣ шуд?

Шахси ношинос ҷавоб дод:

– Чй шуд?– Дидам, ки агар ба ноҳақ рехта шудани руни он бечорагонро изҳор намоям, маро ҳам хоханд кушт, ночор дам шудам.

Баъд аз он дастаи моро бо саркардагии Ёвқотчӣ¹⁰² яке аз муқаррабони деринаи амир будааст, аз фоҳишасағони кӯчагӣ гирифта то қаландарбачағони амрад ба амир тайёр карда медодааст. Азбаски Кармина наздики сарҳад ва дамғаҳи талқиниҳои болшевикист, ин муътамади дарбор (ёвқотчӣ)¹¹⁷ро ба он ҷо фиристоданд.

Вакте ки ба Кармина омадем, дастаи мо яғмову тороҷи худро ба як тартиби муйян андохт: ҳар рӯз ин даста гурӯҳ–гурӯҳ шуда барои хабаргирии роҳи Самарқанд ва нигоҳбонии Ҷӯли Малик ба гаштугузор мебароянд. Ба ҳар роҳгузаре, ки вомехӯрад «ту ҷадид ва кофир ҳастӣ» гуфта дастгир мекунад ва баъд аз ситондани буду набудаш, агар дар ҳақиқат шахси шубҳанок бошад, бандиаш мекунад, вағарна сар медиҳад. Муқобил ва ё изҳори норозигикунандаро мекушад; дасту гардани бандиёро баста ба Кармина ба пеши Ёвқотчӣ мефиристонад. Он ҳам агар лозим донад, бандиро ба Бухоро мефиристонад ва ё баъд аз ҳабси чандинрӯза ва тазъири саҳт бо кафолати одамҳои муътамад ва ситонидани ришва озод мекунад.

Баъзе тороҷдидағони хомтамаъ бо халос ёфтан аз дасти дуздон лаб во накарда, баъд аз он ба Кармина омада, ба Ёвқотчӣ шикоятгу додхоҳӣ мекарданд. Ё мегуфт: «Ки медонад, ки моли шуморо одамони ман гирифтаанд? Магар шумо болшевик ё ҷадидед ва мехоҳед, ки навқарони ҷонсупори ҷаноби олиро бадном кунед? Аз назарам дафъ шавед. Вағарна ҳозир ба зиндонатон хоҳам фиристод...»

¹¹⁷ Ёвқотчӣ - лақаби ҳарбиест, ки дар назди амир эътибори калон дорад.

Даст дароз кардан ба зану фарзандони фуқаро аз чумлаи коргарҳои муқаррарии ин «шербачагон» шуда монда буд.

Ман ба дидани ҳеҷ кадоми ин воқеаҳо тоб оварда натавонистам, орзу доштам ва меҳостам, ки фурсате ёфт шавад, то аз миёни ин гурӯҳи ҷаллодон гурезам, аммо наметавонистам ба кучо ва ҷӣ ранг гурезам? Албатта, ба ватани худ гурехта рафта наметавонистам, зеро агар дар роҳ ба даст наафтам ҳам, дар ҳуди он ҷо дастгир шуда кушта гардидам ва ё ба зиндон афтодам муқаррар буд.

Ба гузаштани ба тарафи Самарқанду Тошканд ҳам далерӣ карда наметавонистам, зеро ба мо ҷунон нишон дода буданд, ки «ҳар касеро, ки аз тарафи Бухоро ба он тараф равад, болшевикон мекушанд, аҳолии ҳуди он ҷо низ аз дасти онҳо осудагӣ надоранд».

Боёну муллоёне, ки аз тарафи болшевикон гуреза шуда ба тарафи Бухоро мерафтанд, гуфтаҳои одамони амирро яке бар чанд карда тасдиқ менамуданд.

Агар аз гурезагони Бухоро гап яла шавад, мегуфтанд: «Он ёғиёни мурдат мурданд, ҳок шуданд, рафтанд, ҳоло аз он кофирони ҷойдорӣ дар рӯи дунё асаре намондааст».

Дар ин асно як шахсеро аз тарафи Қаттақурғон бандӣ карда оварда, ба Ёвқотӣ рӯ ба рӯ карданд.

Ёвқотӣ ба бандӣ гуфт:

– Эй мурдат! Акнун ки ба даст афтодӣ, албатта, монанди сағ ба хориwu зорӣ кушта хоҳӣ шуд. Агар рост бигӯӣ, ки гурезагони Бухоро дар Самарқанду Тошканд ҷӣ қор карда гаштаанд, ба муқобили ҷаноби олий ҷӣ гуна ҳозирӣ мебинад ва бо болшевикон робитааш ҷӣ тавр аст, мумкин аст, ба ҷаноби олий арз карда ҳуни ҳудро бахшонам...

Бандӣ гуфт:

— Бехуда маро фиреб доданӣ машав, ман аз он аҳмакон нестам, ки ба сухани шумо дуруғгӯи беномус бовар кунам ва ҳам доништа бош, ки ман аз мурдан наметарсам. Вақте ки ман ва дигар рафиқонам ба муқобили амиру шумо бархоста будем, мурданро ба гардан гирифта будем. Имрӯз, ки ман ба даст афтадам, албатта, кушта хоҳам шуд, ба ин ҳеҷ шак нест. Лекин доништа бош аз кушта шудани ман ба ту ва амири ту ҳеҷ нафъе нест, натанҳо ман, балки тамоми гурезагони Бухоро кушта шаванд ҳам, ба шумо роҳи халосӣ нест: аз паси мо ояндагон шуморо аз дунё нест карда, рӯи заминро аз вучуди мурдори шумо пок хоҳанд намуд.

Аз аҳволи гурезагон чӣ пурсӣ? Дар миёнаи онҳо ҳеҷ сиру асрори пинҳонӣ нест, ки ман ўро ба ту гўям. Дунё медонад, ки онҳо шабу рӯз тайёри мебинанд, то як рӯз пештар интиқом кашанд ва ин рӯзи фирӯз ҳам наздик расидааст, агар боварӣ надорӣ, ба ин наздикӣ ба чашми худ хоҳӣ дид. Чӣ муносибат доштани гурезагони Бухоро бо болшевикон ҳама медонанд. Вақте ки онҳо ба сояи химояи болшевикон паноҳ бурданд, толеи худро бо толеи онҳо барбаста буданд.

Ёвқочғӣ бо шунидани ин суханони оташфишон аз газаб чун шўълаи оташ даргирифта ҳамон соат меҳост ин бандии оташзабонро пора—пора карда часадашро дар оташ сўзонад. Лекин шикореро, ки ба машаққати бисёр ба даст оварда буд, ба амир пешкаш карданашро муносиб доништа, ба задани чанд бинигардонӣ оташи хашми худро қадре фуру шинонда ва бандиро бо чопорҳои тезрафтор ба Бухоро фиристод. Назар ба шунидам, амир ин бандиро дар чорбоғи Ситора—Махоса¹¹⁸ ба пеши назари худ бо шамшер гардан занонда бадашро пора—пора кунонда куштааст.

¹¹⁸ Ситора — хоса (Ситораи Моҳи хосса) — қасри сулолаи мангитиён, ки 4 км дуртар аз Бухоро воқеъ гардидааст.

Баъд аз пурсуков маълум гардид, ки ин бандӣ Мирзо Усмон¹¹⁹ ном яке аз аҳолии гурезаи Бухоро будааст, ки ба Тошканд рафта болшевик шудааст ва ўро яке аз аксулҳаракатчиёни Каттақургонӣ ба даст дароварда аз Тошканд ба Каттақургон фиреб дода оварда бандӣ карда, ба дасти шербачагони Ёвқотчӣ дода фиристода будааст.

Ман аз ин воқеа пай бурдам, ки дар Туркистон барои гурезагони Бухор паноҳгоҳе ҳаст ва ҳам гурезагон дар он ҷо дар фикри кор ва омодаи гирудоранд.

Баъд аз ин ман ба тарафи Самарканду Тошканд гурехтанро ба худ чазм кардам ва як саҳарӣ барвақт худро дар истгоҳ (стансия)-и Кармина гирифтам. Дарди дили худро ба коргарони роҳи оҳан гуфтам ва аз он ҷо бо ёрмандии онҳо ба ин ҷо гурехта омадам.

Одина барои дубора суханро ба болои Қаротегин бурдан аз шахси ношинос пурсид:

– Дар Қаротегин ба чӣ гуноҳ бандӣ будӣ?

Шахси ношинос гуфт:

– Ин воқеа ҳам ачиб аст. Порсол вақте ки ман бо мусофирони тоҷик аз Фаргона ба Қаротегин мерафтам, дар сарҳад одамони ҳокими амир маро ҷадид гуфта...

Шахси ношинос ҳанӯз сухани худро тамома накарда буд, ки Одина рост шуда бо диққати тамома ба ҷашмони ў нигоҳ кард:

– Вой, ту Шариф нестӣ?– гуфта фарёд кард.

Шахси ношинос аз дарёфти ногаҳонии ҳамсӯҳбати ношиноси худ дар ҳайрат афтада, бе он ки ба пурсиши ў ҷавоб диҳад, ба ў нигоҳ карда истод ва якбора гуфт:

– Эҳ, ту Одина нестӣ?!

¹¹⁹ Мирзо Усмон - шахси таърихӣ, яке аз иштирокчиёни фаъоли ҷавонбухориён аст, ки дар Қаттақургон «моҳи рамазони соли 1918» (С.Алӣӣ. Асарлар. Сазик томлик. Биринчи том, Тошкент: 1063, 341, б), яъне дар байни моҳҳои май – июни соли 1918 ба қатл расонида шудааст.

Ин ду рафики дерина ба ҷойи он, ба пурсупосҳои худ ҷавоб гиранд, якдигарро дар бағал гирифтанд, сару рӯйи ҳамдигарро бӯсиданд ва дубора ба ҷойи худ нишаста ба саломат дарёфтани якдигарашон шукрҳо гуфтанд.

V. ШАРИФ

Ин манзара бисёр тамошо дошт: Одинае, ки ду дақиқа пештарак барои фаҳмидани хабаре меҳост ношиносро ба таъбире овард, ҳозир ба як нигоҳ ба ӯ ошноӣ дерина шуда баромада буд. Акнун метавонист бе ҳеҷ андеша аз вай хабарҳо пурсад ва бе ҳеҷ мулоҳиза ба вай саргузашти хуро нақл намояд.

Аз ҳама хушнамотар вазъияти Шохмирзо буд. Ӯ як соат пештар бо ҷашми худ дида буд, ки он шахс Одинаро намешинохт ва яқин дошт, ки Одина ҳам ба вай ношиносӣ дорад. Чӣ шуд, ки ин ду шахси ношинос якбора бо ҳам ошно шуда бароманд ба ҳадде ки якдигаро бо ному нишон— ёд карданд. Ин воқеаи аҷиб Шохмирзоро ба ҳайрат андохта буд ва бисёр меҳост ки ҳамин дақиқа асрори ниҳони ин муамморо ёд гирад. Лекин Одина ба усули ин орзуи Шохмирзо роҳ надод ва ба вай гуфт:

— Ака-Шариф ба мо меҳмони азиз аст, бемалол бошад, таоме тайёр мекрдӣ, хуб мешуд, агар палав пазӣ, боз беҳтар аст. Ман ҳам қадами ин касро ба худ муборак шуморида, имрӯз парҳезро шикаста ва бо шумо оши палав хоҳам хӯрд.

Дар ҳақиқат ба Одина ба сабаби ошно баромаданаш ба Шариф як хурсандиву як хушвақтии аз одат беруне рӯй дода буд. Вай на ин ки танҳо бемориашро бартарафшуда гумон мекард, ҳатто худро боқуввату тавоно мепиндошт, бинобар ин соат ба шикастани парҳез ҳақ дошт.

Шохмирзо ба Одина гуфт:

— Ду дег дорем, барои ту як коса шӯрбон мург хоҳам пухт, ту тамом сихат ёфтани худ парҳезатро нашикан.

— Барои ман ҳеҷ ташвиш нақашед, дар бошишгоҳи худ ош дорем, саломативу сихати якдигар ғанимат аст, ош хӯрдан писанд нест, — гуфт Шариф узр хост.

— Худам гурусна мондаам, ошпазӣ барои ман ҳеҷ ташвиш надорад, ту намебудӣ ҳам, ягон чиз пухта меҳӯрдем, гуфт Шохмирзо як чойи тоза дам карда оварда монд ва худ ба сари дегу оташдон рафт.

Одинаву Шариф ҳарду як чойник чойро дар миён гирифта аз сари нав ба сари сӯхбат ва ҷақ-ҷақ нишастанд. Одина мепиндошт, ки Шариф аз тамоми мочарои ӯ боҳабар аст, бинобар ин аввал саргузашти худро ба вай нақл нарда, сонӣ аз вай ҳабаре аз хонадони худ пурсиданӣ шуд ва:

— Бародарам!— Ман ба ин ҷавониву хурдсолӣ дар дунё бисёр ташвишҳо дидам, ту худ медонистӣ, ки аввалин дафъа ман ба чӣ азобу укубат аз дасти Арбоб Камол гурехта ба Фарғона омада будам; дар вақти бозгаштан ба дасти закотчиён ба қатори дигар мусофирон рафтани чизҳои маро ҳам худ дида будӣ, гуфта гап сар кард ва тамоми воқеахоеро, ки пас аз он ба сараш афтода буд ягон-ягон ҳикоят намуд ва дар охир гуфт:

— Як сол беш аст, ки аз аҳволи модаркалонам ва фотиҳахондаам ҳабаре надорам. Агар ту дар бораи онҳо чизе шунида бошӣ биғӯ.

— Вақте ки маро дар сарҳад ба банд гирифтанд...— гуфта Шариф меҳост ҳикоя сар кунад. Одина сухани ӯро бурида:

— Дар сарҳад ба банд афтодани туро ман худ медонам; пас аз он ба сарат чиҳо омаданаширо сонӣ ҳикоят хоҳӣ кард; ман аз тарафи хонаводаи худ бисёр хотирпарешонам, агар аз онҳо ҳабаре дорӣ, зудтар биғӯ ва маро аз ин парешонаҳволи раҳой дех!— гуфт.

— Он қадар ҳабар надорам, аз вақте ба банд афтода аз шумоён чудо шудам, то фиристода шуданам ба Бухоро дар зиндон будам, — гуфта Шариф меҳост гапиро ҷапғалат

андозад ва аз чизҳое, ки ногуфтани аст, гурезад. Аммо чумлаи «он кадар хабар надорам»-и ӯ Одинаро ба шубҳа андохта, барои Шариф роҳи гурез вонагузошта буд.

– Агар андаке хабар дорӣ, зуд бош, ба даст ё нек, бигӯй ва маро хотирчамъ гардон, – гуфт Одина пурсиши худро такрор кард.

Шарифро гайр аз гуфтани чизҳои ногуфтани чорае намонда буд, лекин кӯшиш мекард, ҳар чизеро, ки бояд ночор бигӯяд, дертар ва ҳам сабуктар карда бигӯяд.

– Сабр кун, чизеро, ки медонам, мегӯям ва аз даруни воқеаҳое нақл хоҳам кард, матлуби ту ҳам мебарояд, гуфта ҳикоят сар кард :

– Вақте ки маро бандӣ карда ба Қаротегин бурданд, дар таҳти дарвозаи кӯрғони он ҷо тамоми либосҳоямро аз тан кашида, маро ба хоначае андохта, дараширо куфл заданд. Баъд аз соате дари хона боз шуда мири газаб бо чанд нафар пешхидматони худ даромад, номам, номи падарам, кучой буданам ва дар Фарғона ҷӣ кор карданамро ягон-ягон пурсид.

Чизе, ки пурсид, ҳамаро ба ростиву дурустӣ ҷавоб додам. Мири газаб гуфт:

– Ҷадидиро аз кучо ёд гирифтӣ?

– Ҷадид-мадидро намедонам, – гуфтам.

Мири газаб бо ду нафар пешхизмате, ки ба болои сарам рост истода буданд, имо кард. Ин ду девсиришт аз ду тарафи рӯям кашидаву кушода ду торсаки заданд, ки дуд аз димоғам баромад, чашмам сиёҳ рафт ва пас аз як-ду печугоб хӯрдан рӯйнокӣ ба замин афтодам, он ду нафар фаврӣ аз бозувонам гирифта, рост карданд ва рӯ ба рӯи мири газаб бо ду зону шинонданам.

– Нӯги кини подшоҳиро дидӣ, ин аз нӯги хамир фатир аст. Акнун зуд бош, рostaширо бигӯ ва ҷонатро аз азоб халос кун, – гуфт мири газаб.

Ман:

– Чизеро, ки намедонам, чӣ бигӯям? Ҳар чӣ ба сарам ояд, аз толеам медонам.

– Чӯбро биёр!– гуфт мири ғазаб ба яке аз одамони худ.

– Хӯш тақсир, – гуфт ин одам рафт ва як банд чӯби илғайро, ки тахминан сӣ–чил дон буд, оварда ба миёнаи хона партофт.

– Бигӯй! Вагарна ба зери ин чӯб пора–пора шуда хоҳӣ мурд, – гуфт мири ғазаб.

– Чӣ бигӯям?

– Чизеро, ки аз ҷадид медонӣ?

– Нав гуфтам–ку: чизеро намедонам.

Мири ғазаб дар ғазаб шуда:

– Ба гап задан хушат намеояд, хеле дамдорӣ–. Пахш кунед ин мурдорро! – гуфт ба одамони худ нигоҳ карда.

Онҳо маро рӯ ба замин хобониданд, яке ба гарданам савор шуда маҳкам пахш карда истод, дигаре ба болои ронҳоям савор шуда, пойҳоямро нигоҳ дошт ва ду нафарашон ду чӯбро гирифта аз ду тарафам истода ба сари шона то пушти ронам ношумор заданд, баъд аз як–ду қатор чӯбкорӣ қардан мири ғазаб гуфт:

– Медонед! Акнун бояд чун бирешими чортар хуб нарма шуда бошад.

Боз маро рост карда шинонданӣ шуданд, лекин ба ман ёрои нишастан намонда буд.

Мири ғазаб гуфт:

– Чӣ тавр астӣ?– Ҳанӯз як чӯб ношикаста худатро бой додӣ. Ҳолат, ки ҳамин будааст, чаро роставро нагуфти? Ин аз сиву ду қини подшоҳӣ яке аст. Баъд аз ин ба сари зону ва нӯги нохун задан, тамоми баданатро хуншор карда намак ҷой қардан, ба фарқи сар аз хамир охурча сохта равғани доғро рехтан ва монанди инҳо, ки то иқрор қарданат ҳамаро ягон– ягон хоҳӣ дид, меояд. Ҳоло ҳам сари вақт аст, ҷони ҷавонатро дар азоб намон ва қорҳоро, ки дар роҳи ҷадидӣ қардан бигӯ!

Ман...

Яке аз пешхизматон ба мири газаб гуфт:

– Ҳоло андак сушт шуд. Имрӯз нагуфта бошад ҳам, фардо хоҳад гуфт, имшаб монед, ки хуб фикр кунад, агар фардо ҳам нагуяд, боз кин хоҳем кард.

Мири газаб:

– Рӯз ҳам бевакт шуд, ҳар чӣ лозим бошад, фароҳам мекунем. Ба гарданаш чел ва ба пойҳояш кунда¹²⁰ занед! Хеле таҳамтан менамояд, мабодо нагурезад, – гуфта бирафт.

Пешхизматон баъд аз он ки ба гарданам чел заданд, поямро дар кунда андохта фона заданд, озеро, ки аз кунда поям расид, то имрӯз асараш боқист, – гуфта Шариф пояшро ба Одина нишон дод. Дарвоқеъ, ба банди пояш доғҳои сафед ва асари чароҳати баҳамомада ханӯз намоён буд.

Шариф ба сухани худ давом карда гуфт:

– Албатта, он шаб то рӯз хобам набурд, аз як тараф, озори пой ва аз тарафи дигар, бими кини фардо ба чашм пушидан роҳ намедод.

Рӯз шуд, офтоб баромад, чоштгоҳ шуд, пешин расид, аз мири газаб дарак нест. Агарчи ду рӯз аст гайр аз чӯб ва торсакии дирӯза чизе нахӯрдам, асари гуруснагӣ ба худ

¹²⁰ Дар вақти ҳукумати амир ин тарз истинток ва иқроркунандагонӣ ҷабрӣ (кин) махсус ба вилояте ва ҳокиме набуд, балки аз шаҳри Бухоро гирифта то вилоят ва туманҳои худ ин усул дар ҳукми одат буд. Бисёр ва мешуд, ки ин бандиён ба ин гуна азобҳо тоб оварда натавониста ба гуноҳҳои калоне, ки накарданд, «кардем» гуфта иқрор мекарданд. Сиву ду кини подшоҳӣ дар усули ҳукуматдорӣ амирони Бухоро маҳз гапи хушк набуда, ҳамаи онҳо дар вақти лузум ба амал меомад. Кини охири ки ба фарқи сар аз ҳумир охурча карда рағгани доғ рехтан буд, ки гирифтори ин ҷазо, албатта, мемурд.

Кунда - чӯби чоррахи калоне буд, ки миёнашро ба андозае ки пойи одамеро гунҷонад, сӯроҳ кардаанд ва миёнаҷойи ин сӯроҳ як сӯроҳии ростнокии дигар ҳам дошт. Вакте ки пойи бандиро аз сӯроҳ меғузaronиданд, аз сӯроҳи дигар дар миёнаи ду пой фона мезаданд, ки пойҳои бандӣ аз ду сӯ таъйик ёфта ба шикастан наздик мерасид.

намедидам, лекин тақозои қазои ҳоҷат маро бисёр танг намуда ва ташнагӣ ҳалқамро ба ғоят хушк карда буд.

Ғаштҳои пешин буд, ки қулфи дари хонаро касе кушодан гирифт, ман ҳам барои кашидани қинҳои дигар ба худ тайёри медидам. Дар боз шуд, яке аз бандибонон дар ҳолате ки дар дасташ як офтоба об ва як парча нон буд, даромад. Бе он ки ба ман занад, поямро аз кунда бароварад ва чуқурчаеро, ки дар як гӯшаи хона буд, ба ман нишон дода гуфт: «қазои ҳоҷат кун». Баъд аз истибдор кардан дубора поямро ба кунда андохт, лекин ин дафъа фонаи кундари он қадар назад ва гуфт:

– Ман пойи туро сусту осуда мондам, ин хизматамро аз хотир фаромӯш накун, агар ягон хешат ба дидани ту ояд, ба вай фаҳмон, ба ман дурусттар хизматона диҳад.

Ман чизе нагуфтам. Баъд аз он офтобаи об ва парчаи нонеро, ки оварда буд, ба пеши ман гузошт ва дубора дарро қулф зада рафт.

Ин бандибон то як ҳафта ҳар рӯз як бор меомад, маро ба қазои ҳоҷат мекушод, дар вақти дубора бастан масъалаи хизматонаро дар миён меовард, обу нони муқаррариро ба пешам монда мерафт.

Дар рӯзи ҳаштум аввали пагоҳӣ дар кушода шуд, ду бандибон даромада ҷелро аз гарданам ва кундари аз поям ҷудо карданд, дастамро ба пушт бастанд. Дар ин ҳол бандиёни дигар, ки ба хонаи дигар буданд ва аз суроҳӣ аҳволро медиданд, маро муборакбод мегуфтанд. Ман гуфтам:

– Бародарон, ин чӣ ҷойи муборакбодӣ аст? Агар ман озод шудани мебудам, дастҳоямро намебастанд, ҳоло ки бастанд, маълум мешавад, ки бандагии ман давом дорад. Пас ба кадом рӯзи ман муборакбод мегуед?

Яке аз бандиён гуфт:

– Дастатро ба пушт бастан аломати он аст, ки туро нахоҳанд кушт, агар куштани мешуданд, туро пешбанд мекарданд, яъне дастҳоятро ба пушт не, аз пешат мебастанд, модоме ки аз кушта шудан ҳалосиат муқаррар

аст, чойи муборакбодӣ аст. Акнун ҳар коре, ба ту рӯй
диҳад, аз куштан поёнтар аст.

Ба дил гуфтам: «Ин гуна одат барои аз кушта шудан
халосиёбандагон нишонаи баде нест, бинобар ин, ин
одати расмиро дар ҳаққи монанди худам аз мурдан
«халосшавандагон» аз ҷумлаи одатҳои одилони ҳукумати
амир шумурда метавонам»—

Кисса кӯтоҳ, маро даст баста пеши ҳоким бурда рӯ
ба рӯ карданд; ҳоким аз ясаулбошии худ, ки ҷӯбдасте ба
даст гирифта ба он ҷо рост истода буд:

— Шарифи ҷадид ин аст?— гуфта пурсид.

— Ҳамин аст,— гуфта ясаулбошӣ ҷавоб дод.

— Баред! — гуфта ҳоким ишора кард.

Маро каш—кашон ба таги дарвозаи кунгон
бароварданд ва дар он ҷо пуштамро бараҳна карда, як
кам— чил ҷӯб заданд ва баъд аз тамои шудани ҷӯбзани
ясаулбошӣ гуфт:

— Ҷаноби олиро дуо намо!

Лекин ба ман ҷаноби олиро дуо кардан он тараф
истад, маҷоли дашном додан ҳам намонда буд.

Баъд аз он ясаулбошӣ барои ба зиндон бурданам
маро ба дасти миршаб супорид ва миршаб ҳам ба
одамони худ супурд, ки онҳо бурда маро ба зиндон
андохтанд. Гарчи дар зиндон ҳам ба гарданам ҷел ва ба
поям ишкел заданд, аммо поямро аз кунда
нагузарониданд. Дар зиндон ғайр аз ман бандиҳои дигар
низ буданд, ҳар кадоме аз ман сабаби бандӣ шуданамро
мепурсиданд ва воқеаҳои худро ҳикоят мекарданд.

Рӯзе як одами ясаулбошӣ ба зиндон омада аз ман аз
хешу табор кӣҳо доштанамро пурсид. Ғайр аз модари
кампир дигар касе надоштанамро фаҳмондам.

— Агар миннатдор шавӣ ва ба ман хизматонаи
дурусте ваъда намоӣ, ба модарат хабар мерасонам, то ки
туро омада бинад,— гуфт вай.

– Ҳаргиз– лозим нест.– гуфтам ман,– нафаҳмондан лозим аст, зеро ки агар бечора модарам маро ба ин ҳол бинад, ғуссамарг хоҳад шуд.

Лекин бо вучуди ин, ба умеди хизматона ситонидан ба модарам хабар доданд, ки баъд аз чор рӯз бечора кампир омад, барои ман як куртаву як лозимӣ, як мурғи яхнӣ, камтар нон ва як коса равғани зард оварда будааст. Ба дари зиндон мурғу равғани зардро зиндонбонон аз дасташ хизматона ғўён гирифтаанд, либосу нонро ба саҳми ман мондаанд.

Модарам ба зиндон ба пеши ман даромад, ба ҳолате ки душман ҳам ба он ҳол гирифтор мабод: мӯйҳо канда, рӯйҳо хорошида, чашмон аз ғояти гиря сарх шуда ва овозаш аз ниҳояти нолаву фарёд гирифта буд, ба андозае ки хиш–хиш карда базӯр нафас мебаровард. Бечора чунон заифу нотавон шуда буд, ки дигар қуввати фарёдаш намонда буд, чун маро дид, гирякунон аз сару рӯям бўсид ва беҳуш гардида ба канорам афтод. Ҳарчанд саъй мекардам, ки хушёр шавад, чашмашро мекушод, баъд аз як тег кашида ба ман нигоҳ кардан дубора беҳуш мегардид. Ман гумон кардам, ҳозир чон хоҳад дод.

Бандиёни дигар ба ёрмандиам расиданд ва камтар оби сард оварда ба сару рӯйи модарам пошиданд, то хушёр шуд ва дар рӯ ба рӯям нишаст, ҳолабро ва чӣ сабаб бандӣ шуданамро пурсид.

– Толеи ман ва бадбахтии ту! гуфта ҷавобаш додам. Баъд аз соате нишастан ҳар ҳафта як бор омада диданро ваъда дода ба ғамхонаи худ рафт.

Дар вақти бозгашта рафтаниаш зиндонбон гуфтааст, ки агар ба ҳар омаданат барои ман як коса равғани зард хизматона наорӣ, ба дидани писарат роҳ нахоҳам дод.

Модари бечораам аз дидани ман гузир надорад ва барои тайёр кардани равғани хизматона чизе ҳам надорад, қувват ҳам надорад, ки кор кунад ва музди хизматашро ба равған диҳад. Ночор ба гашту гадоӣ баромадаст, ба ҳар дари хона рафта воқеаи бандӣ шудани

ман ва бадбахтии худро ҳикоя карда супориши зиндонбонро, ҳудаш гову гӯсфанд надоштанаширо ба як ҳолати маъюсона мефаҳмондааст. Агар соҳиби ҳона равған дошта бошад ва ба ҳоли вай раҳм орад, қадре медодааст. Ба ҳамин тариқа аз чанд ҳона як коса равған тайёр карда ба дидани ман комёб мешуд. Бисёр шудааст, ки барои дарёфти як коса равған се-чор рӯз аз пагоҳ то бегоҳ кӯхистонро гаштугузор кардааст.

То фиристода шудани ман ба Бухоро ҳоли модарам ҳамин буд. Баъд аз он ба сари он бечора чиҳо омада бошад, ба ман маълум нест, ба ҳар ҳол гумон намекунам,¹²¹ ки то имрӯз зинда бошад – гуфта Шариф саргузашти худро тамом намуд ва қатраҳои ашкро, ки дар охири ҳикояташ аз чашмаш ба рухсорааш қатор шуда қорӣ шуда буданд, ба дастрӯмол пок карда, охи алампнокс кашиду лаб аз гуфтан фурӯ баст.

Шунидани ин саргузашти Шариф ба Одина хеле таъсир гузошта буд, ба андозае, ки қариб буд ғочеаи худро аз хотир бароварад ё мусибатҳоро, ки то имрӯз ба сараш афтодааст, нисбат ба фалокатҳои Шарифи гирифтормада ҳеч ангорард. Ҳозир Шариф ба назари Одина як шахси ношинос ё ин ки Шариф – саройбон шуда наменабуд, балки гавҳари инсоният буд, ки дар бутаи фалокат бо оташи зулму бедоди нокасон ғудохта софу боғаш гардида, мучассам шуда, дар рӯ ба рӯи ӯ нишаста буд.

¹²¹ Пештар дар каламрави Бухоро одат буд, ки ҳокимон бо баҳонае ё тӯхмате ба гардани касе пули хун меандохтанд. Агар он шахс чизе медошт, дода халос мешуд, агар чизе надошта бошад, ё ки чизаш ба пули хун нарасад, ба гарданааш говдӯша андохта ба ғадой мебаромад. Ҳар кас, ки ин- мидид, мидонист, ки он бечора ба тӯхмате гирифтормешудааст, садақа гӯён чизе мебахшид, ба ҳамин тариқа солҳои дароз ғадой карда пули хун ғун дошта мидод. Аммо бандиёро ба дари зиндон бароварда ишқел карда монда ба ғадой водоштан, шабонгоҳҳо ҳосили ғадойи онҳоро тамом аз дасташон гирифтаи одати ҳаррӯзан зиндонбонон буд.

Бинобар ин, ин дафъа мисли аввал худпарастона ба пурсидани ахволи хонаводаи худ аз вай далерӣ накард ва дар роҳи тасаллӣ ӯ ва ҳудаш гуфт:

– Бародар! Ғам махур ва андӯҳгин мабош, ки дар дунё ва хусусан дар Кӯҳистони тоҷикони мусибатзадаву фалокатдида танҳо ману ту нестем, балки бисёр Шарифҳо, бисёр Одинаҳо ва бисёр Сангинҳо дар зиндони ҷавру бедод ҳок шудаанд ва шуда истодаанд.

Агар ғамзадаву аламкашида танҳо ману ту мебудем, мумкин буд, ки маҳв шуда аз дунё беному нишон мерафтем. Чун гирифтори ситам бисёру зулмдидагон бешуморанд, имрӯз набошад, фардо бархоста касонero, ки моро ба ин рӯз андохтаанд, маҳву нобуд хоханд кард. Хусусан, дар ин замон, ки меҳнаткашони Русия ба майдон баромада тоҷу тахти императорони азамат¹²² ва кибриёи сарватдорони худро бар ҳок заданд, агар фақирони тоҷик ҳам дар роҳбарии инҳо кор кунанд, ҳеҷ мумкин нест, ки ба муқобили ин тӯфони халқ Арбоб Камолон, Мулло Хокироҳхон, ҳокимону амалдорони мо истодагӣ карда тавонанд.

Дер аст ё зуд мақсади меҳнаткашони тоҷикон ҳам ҳосил ва синфи ранҷбарони кӯҳистонӣ ҳам озод хоҳад шуд. Дар ин сурат аз маҳву нобуд шудани ману ту ҳеҷ боке нест, балки дар ин роҳ қурбон гардидан боиси шарафу ифтихори ману ту аст.

Шунидани саргузашти ту маро аз худ бурд, ки агар шавқати модаркалонам ва муҳаббати Гулбибӣ ба гарданам ҳаққи бузурге нагузошта мебуданд, аз ахволи онон чизе наменпурсидам; ҳоло ки риштаи силаи¹²³ раҳим маро ба онҳо вобаста доштааст, агар дар бораи онҳо чизе медонӣ, илтимос мекунам ба ман бигӯй.

¹²² Император - унвони якқасардорон ва ҳокимони мутлақ дар давлатҳои гуногуни дунё.

¹²³ Силаи раҳим - алоқа бо ҳешу табор ва меҳру муҳаббат ба онҳо.

VI. ГУЛАНДОМ

Пас аз он ки Шариф ба Одина аз хонаводаи ӯ хабаре расонад, моро лозим аст, ки баъд аз сафари дуввуми Одина ба Фаргона воқеаҳои ба вай дахлдореро, ки дар Қаротегин рӯй додаст, ба хонандагон ҳикоя намоем. Маълум аст, ки Одина Бибиоишаву Гулбиро дар ҳолати бисёр бад гузошта, ба Фаргона сафар карда буд. Инҳо чизе надоштанд, ки бихӯранд ва касе надоштанд, ки аз онҳо хабардорӣ кунад, инҳо ҳақиқатан бечора, бекас ва бенаво буданд. Аз ҳама бадтар ин аст, ки Арбоб Камол ҳамеша дар пайи кинаҳову интиқомчӯӣ буд. Ӯ мехост Гулбиро ба писари худ Ибод ба занӣ гирад ва ба ин восита ҳам « хисобҳояш» баробар шавад ва ҳам аз Одинаву Бибиоиша интиқоми худро гирифта бошад.

Бибиоиша ин нияти бади Арбобро аз пасу пеш шунида бисёр дар изтиробу андеша меафтод. Танҳо аз он ҷойе, ки чашми Арбобро тарсонида буд, гумон мекард, ки ӯ дигар бор ба ҳучум намудан далерӣ карда наметавонад. Дарвоқеъ ҳам Арбоб Камол аз Бибиоиша хеле мулоҳиза мекард, бинобар ин, рӯйрост ба вай ҳучум оварданро ба як тараф гузошта, мунтазири фурсати муносиб ва дар пайи дарёфти роҳи ғиллаву фиреб буд.

Вақте ки роҳи миёнаи Фарғонаву Қаротегин баста шуда, рафтуой дар ин миён барҳам хӯрд, ҳамчуноне ки умеди Арбоб ба усули муддаои худ қавитар гардид, ҳамчунон тарсу бими Бибиоиша ҳам зиёдтар шуд.

Арбоб Камол умед мекард, ки бастагии роҳ ба дури кашад. Одинаро мурда ангошта ба ҳар восита, ки бошад, матлабро ба даст хоҳад даровард. Бибиоиша метарсид, ки омадани Одина ба дури кашад ва ё аз омадани ӯ умедҳо канда шавад, хоҳ-нохоҳ ба душман таслим хоҳад шуд, зеро гумон мекард, як духтари қадрасеро дар як хонаи

бекас солҳои дароз нигоҳ дошта тавонад. Ба фарзе, ба ҳар гуна ҳучум ва дастдарозӣ истодагӣ карда тавонад ҳам, ин ҳол бисёр дароз намекашид, зеро умраш аз ҳафтод гузашта ва хабари аҷал соат ба соат ба гӯшаш расида истода буд, агар ӯ ҳамин рӯз аз дунё чашм пӯшад, ҳамон соат ба дасти душман афтодани Гулбӣи мукаррар буд.

Чизе, ки Бибионишаро тасалли меод, аҳволи Ибод буд. Ибод ҳеҷ намеҳост, ки ба Гулбӣи хонадор шавад, зеро дили ӯ ба ҷойи дигаре баста ва дари ин дилбастагӣ риштаи ихтиёраш гусаста буд.

Ибод ба Гуландом ном духтаре, ки ҳамсоли ҳудаш буд, алокаи муҳаббат дошт. Гуландом духтари Шохназар ном яке аз қадҳудоёни он деҳа буд, ки Арбоб Камол дар давлат, сарват ва ʼэтибор ҳамсарӣ дошт ва ҳарду аз хурдсолӣ бо якдигар ҷӯраи ҷонӣ буданд. Ва инчунин модари Ибод ҳам бо модари Гуландом дугонагӣ доштанд. Ба сабаби ин алоқаву муносибатҳо рафтуомад дар миёнаи аҳли ин ду хонавода бисёр буд. Гуландому Ибод ҳар ду ҳанӯз ширхора ва дар гаҳвора буданд, ки падару модарашон инҳоро келину домод меҳонданд. Вакте ки Ибоду Гуландом роҳравон ва гапзанон шуданд, бозии онҳо келину домодбозӣ буд, модарҳояшон ҳам инҳоро бо ҳамин бозӣ вобаста соатҳо тамошо мекарданд ва завқҳо мегирифтанд. Баъд аз синнашон қалонтар ва ҳудашон ба назар намоёнтар шуданд ҳарчанд дар пеши падару модарашон шармида ин гуна бозӣҳо намекарданд, дар кунҷу гӯшаҳо аз лаззатбӣ аз ин ҳазлу мазох фуруғузошт надоштанд. Рафта— рафта ин ҳазлу бозӣҳо ба муҳаббати самимона бадал шуда, робитаи ошиқӣ ва маъшуқӣ ба миён омад.

Лекин дар ин вақт фикрҳои падарон дигаргун шуда буд: Арбоб Камол ба худ андеша мекард, ки агар Гуландомро ба худ келин кунад, ҳарчи бисёр хоҳад кашид,

зеро Шохназар худро яке аз одамшавандагони замон шумурда розӣ намешуд, ки духтараш арзон аз даст барояд. Ӯ меҳост, ки тукқузҳои¹²⁴ калон, ёпукҳои¹²⁵ қатор ва маҳри гарон гирад ва «ба духтари ман ҳамин қадар чиз омад» гуфта дар миёни дӯсту душман ифтихор намояд ва тӯйҳо диҳад.

Агар Арбоб Камол ба ҷойи Гуландом Гулбиро ба даст даровада тавонад, аз як тараф, беҳарочот соҳиби келин мешуд, аз тарафи дигар, аз Бибиошаву Одина интиқомҳои худро қашида дар миёнаи мардум сарбаланд мегардид, зеро дар ин сурат мардум мегуфтанд, ки ҳаргиз ба Арбоб панҷа андохтан дуруст нест. Чунончи дидед, сари нобошамиро гирифта охир бархурдор намуд, ҳудаш аз ватан саргузеш шуда беному нишон рафт ва номзадаш ба канизакии Арбоб афтод.

Арбоб Камол ба ҳамин мулоҳиза «ман духтари Шохназарро ба худ келин намекунам, ҳусни ӯ ба писари ман лоиқ нест, ягарчи ятим аст, Гулбӣ сазовори он аст, ки ба ман келин шавад» гуфта гузашт.

Табиӣ, ин гуфтугӯҳо ба гӯши Шохназар расида ба иззати нафсаи бархӯрд ва ба ҳеҷ кас маслиҳат накарда духтарашро ба Амонбоқӣ ном шахсе номзад кард.

Амонбоқӣ шахсе буд, ки синнаш аз панҷоҳ гузашта, дар муддати умраш се бор хонадор шуда ва дар ҳар бор хонааш шикаста, алҳол мучаррадона умр мегузаронид. Азбаски бисёр занонаш мурда буданд, ӯро «занкуш» ва «қадамаш шум» гуфта ҳеҷ кас духтар намедод. Акнун, ки ҳуди Шохназар ба домод кардани ӯ моил шудааст, вай ҳам домани инро пур карда хурсанд карданиш муқаррар

¹²⁴ Тукқуз - як қисмати маҳри арӯс, ки танҳо ба матоъҳои тӯйӣ оид аст. Ҳар тукқуз мувофиқи номаш (қалимаи туркӣ - нӯҳ) маънои нӯҳ хел либосвориро дорад.

¹²⁵ Ёпук - парда, ҷодар, сӯзанӣ барои тӯй.

буд. Шохназар бо ин кори худ гӯё ба Арбоб мегуфт: «Агарчӣ ту духтари маро келин накардӣ, касе ёфт шуд, ки се баробари ту пул харҷ карда қадри маро ва духтари маро баланд кард»

Аммо Ибод, Гуландом ва модархошон ба ин кор ҳеҷ розӣ набуданд. Ҳамчуноне ки модари Ибод ба Арбоб Камол илтиҷову илтимос намуда рад кардани Гулбиро талаб мекард, модари Гуландом ҳам ба Шохназар зориву тавалло менамуд, ки духтари гул барини худро бароварда ба дастӣ як мардаки панҷоҳсолаи занкуш надиҳад ва то яктарафа шудани кори Арбоб Камол сабр кунад. Лекин ин норозиҳо, ин зориҳо ва илтиҷоҳо ба ин ду марди худписанди худком ҳеҷ таъсир накарду шуданӣ шуд.

Шуданӣ шуд, лекин алоқаи Ибоду Гуландом бурида нагардид.

VII. КЕЛИНҲУРОРӢ

Рӯзе шуд, ки фалак ба коми Арбоб гардид. Бибиоиша ба даруни нокомиҳо, номуродиҳо ва маъюсиҳо як тарафа бемор хобида вафот намуд.

Ин хабарро аз ҳама пештар имоми деҳа Мулло Хокироҳ ба Арбоб Камол расонид, ўро муборакбодӣ кард ва гуфт:

– Ин азои Бибиоиша нест, тӯйи ту аст. Баъд аз гузаронидани бегоҳи ҷумъааш Гулбиро ба Ибод– никоҳ хоҳем кард, гӯёнаи маро дурусттар хоҳӣ дод.

– Домулло, шумо аз пастназариатон ҳаргиз намондед,– гуфт Арбоб,– худо ба хурсандиҳо расонад, гӯёна писанд нест, саломатии якдигар ганимат аст. Ҳозир

мардумро хабар кунед, мардаро обу такфин¹²⁶ карда гӯронда, зудтар Гулбиро ба хона овардан даркор аст.

Арбоб пеш аз он ки ба чаноза ҳозир шавад, ба хона даромада ба занаш гуфт:

– Бибиониша мурдааст, баъд аз гӯрондани ӯ келинро ба хона меорем. Ту барои Ибод ва келин ба кадри зарур пӯшок ҳозир кун, ба даруни ҳамин ҳафта никоҳ хоҳем кард.

– О, мардак,– гуфт зан,– шуморо чӣ шуд? Оё тӯю келинфурорӣ ҳамин тавр мешавад? Мардум чӣ мегӯянд? Ман ҳеҷ вақт ятимаи бекасро ба худ келин намекунам. Келини мо бояд ба худи мо муносиб бошад, туккуз фиристонем, тӯй фиристонем, бурду овард кунем, ҳама расму одати дунёро ба ҷо оварда, орзуҳоморо шикаста келин фурорем. На ин ки аз мурдахона як духтарро аз мӯяш кашола карда оварда ба хона нишонем ва ба мардум гӯем, ки ин келини мост! Оё ман ба ҳамин ният бо шумо ба як болиш сар монда будам? Оё ба ҳамини умед фарзанд калон кардем?!..

– Занака¹²⁷, – гуфт Арбоб, – бисёр пургӯй нақун, Арбоб Камол ҳар чӣ кунад, Арбоб Камол аст. Мардум маро айб нахоҳанд кард. Ман модоме ки давлат дорам, ҳашамаг дорам, иззатам ҳам барқарор хоҳад буд. Ман аҳмақ нестам, ки мардум айб мекунанд гуфта, буду шудамро ҳарч карда келин фурорам ва ин духтари муфтро аз даст диҳам.

– Ман ҳеҷ вақт ба ин кор розӣ намешавам, ки аз мурдахона як духтари луб-лучро келин гуфта ба хонаам биёрам. Ин чӣ гап?

¹²⁶ Обу такфин - шустан ва кафан кардани мурда; ба ҷо овардани русуми мурдадорӣ.

¹²⁷ Занака - ниг, ба мардака (17).

– Хуб, гуфтаи ту шавад. Аввал келинро ба хонаи домулло мефиристонем, баъд аз гузаштани бегоҳи ҷумъаи мурда, ба расму одат тӯю тамошо карда меорем.

– Ба сабаби аввал ба хонаи домулло фиристондани ин духтари ятим одамшаванда мешавад? Гадодухтар ҳар кучо бошад, гадодухтар аст, ба хонаи домулло бошад ҳам гадодухтар аст, келини Арбоб Камол шавад ҳам гадодухтар аст.

– Ман нагуфтам, ки Гулбибӣ бойдухтар аст. Ман ҳам медонам гадодухтар аст. Лекин вай ба ҳисобҳои сӯхтаи ман ба дасти ман, гӯё ки муфт медарояд. Медонӣ, ки Одина дар ҳаққи ман чӣ кӯрнамакиҳову рӯйтаниҳо кард. Ман имрӯз аз зиндаи Одина ва аз мурдаи Бибиоиша интиқом мегирам.

– Ибодно чӣ кор мекунем? Ё ба мурдан розӣ мешавад, аммо ба ин кор розӣ нахоҳад шуд.

– Розӣ шудану розӣ нашудани Ибод ба ин кор чӣ дахл дорад? Розӣ шавад ҳам ҳамин, нашавад ҳам ҳамин. Вай чӣ ҳақ дорад, ки ба пеши ман барои чизе неву нестон кунад, – гуфта Арбоб баромада рафт.

Занаи:

– Хо мардак, ба ман нигоҳ кунед, ба ман нигоҳ кунед, – гуфта гириякунон дар хона монд.

Як ҳавлии вайронаи бедевор, дар он ҷо як хонаи сакфаш фурӯрафта ва як хонаи дигаре, ки як девори қачшудаашро ба тиргаке ба зӯр нигоҳ доштаанд, ба назар менамояд. Дар тарафи кӯчаи ин ҳавлӣ ба сари роҳ калону хурди аҳли кишлоқ гун шуда сари дупойи нишастаанд.

Ба даруни хона ба як гӯшае сари зонҳои худро дар бағал гирифта пушт ба девор як духтараки 16–17 – сола

нишастааст¹²⁸. Аз тахти андоми ин духтар маълум мешавад, ки хеле сохибчамол будааст. Лекин ҳозир бо шиддати аламу андӯхе, ки ба вай расидааст, монанди гули хазондида хеле пажмурда ба назар меояд. Ин духтар нолаву фарёд намекунад, лекин аз нигоҳҳои ҳасратноке, ки гоҳо ба рӯи хона ва гоҳо ба сакфи он мендозад, таъсири як олам нолаи ҷонсӯзу ҷонгудодро ба бинанда зоҳир месозад.

Дар рӯ ба рӯи ин духтар кампири ҳафтодсолае нишастааст, ки худ ба худ мегӯяд: «Дунё фонӣ аст, ин рӯз ба сари ҳар касе омаданист. Имрӯз Бибиониша мурда бошад, фардо мо ҳам нахоҳем монд, дер аст ё зуд ҳама бояд аз ин дунё биравем». Ба духтар нигоҳ карда мегӯяд:

– Бачам, дили худро қавӣ дор, ба ин мусибат худро бой надех. Агар модаркалонат мурдааст, маро ба ҷойи ӯ қабул кун. Ман медонам, ки ту дар андешаи танҳои ҳастӣ, лекин хотирчамъ бош, ки ман туро танҳо нахоҳам гузошт. Агар хоҳӣ, ин ҷо менишинӣ, ман ба ту модарӣ мекунам ва агар мехоҳӣ ба кулбаи вайронаи ман меравӣ, дар он ҷо бо ҳам зиндагонӣ мекунем. Медонӣ, ки ман гайр аз Ака-Шарифат дигар касе надоштам, он ҳам ба зиндон гирифтор шудааст. Кай халос шуданаш маълум ҳам нест. Ман ҳам монанди ту бекасу бечораи мусибатзадаам, ҳар ду як ҷо бошем, ба якдигар ҳамдари ҳоҳем кард.

¹²⁸ Дар дастхат ва тамоми матнҳои ҷопӣ ба ҷумлаи зерин дучор меоем: Ба даруни хона, дар як ғӯшае сари зонун худро дар бағал гирифта пушт ба девор як духтари 16 -17 – сола нишастааст. Ин ҷумла синну соли Гулбиро баъди сафари дуҷуми Одина (пеш аз сафари аввали Одина Гулбӣ 15 – 16 –сола буд) нишон медиҳад. Аз ин ҷихат ҷумла танҳо ба ҷопи рӯзнома, ки дар он Одина баъди як соли кори зовуд сафари ёру диёрро ихтиёр карда буд. мувофиқат мекунад бас. Зеро дар сурати дар зовуд се сол кор кардани Одина (чун дастхат ба матнҳои минбаъда) сини Гулбӣ ба 18 - 19 мерасид.

Маълум аст, ки ин духтар Гулбибӣ ва ин кампир модари Шариф буд. Модари Шариф ба ин ҷо бо як иттифоки ачиба рафтуойнок шуда буд. Дар хотирҳост, ки ӯ барои дидани писараш ҳар ҳафта гашту гадоӣ карда як коса равгани зард тайёр менамуд. Дар аснои гаштугузор, дар замони зинда будани Бибиоиша рӯзе ба ин хона даромада, бо Бибиоиша шинос шуда буд. Ҳамчуноне ки модари Шариф бадбахтии худ ва гирифғории Шарифро ба Бибиоиша ҳикоят карда дилашро ҳолӣ намуда буд, Бибиоиша ҳам ба ӯ саргузашти Одина ва фироқномаи худро гуфта изҳори ҳамдардӣ карда буд. Он ду кампири навинос ба муносибати ҳамдардӣ монанди дугонагонӣ дерин ба ҳамдигар ошноӣ бисёр наздик шуда буданд. Модари Шариф ҳарчанд хонааш аз ин ҷо хеле дур бошад ҳам, агар ҳафтае камаш як бор омада ба пеши Бибиоиша намоҳобид, хобаш намебурд.

Вақте ки Бибиоиша бемор шуд, модари Шариф то вафоти ӯ аз ин ҷо наҷунбид, баъд аз мурданаши манаҳашро баст, ба обу такфӣ ва азодориаш ҳамроҳӣ намуд. Ин буд, ки баъд аз узот кардани тобути Бибиоиша ба мазористон дар рӯ ба рӯи Гулбибӣ нишаста ба ӯ тасаллӣ меод. Ёрманадиву ҳамроҳии худро таклиф мекард.

Дар он хона ду-се нафар зани дигар ҳам аз ҳамсоягон ва аҳли деҳа ҷамъ шуда буданд. Инҳо дар вақти баровардани мурдаи Бибиоиша, мурдаҳои худро ба ёд оварда, кадре доду фарёд карда бошанд ҳам, пас аз он саргарми ҷақ-ҷақ ва суҳбати худ шуда буданд. Дар вақте ки Гулбибӣ ба дарёи андуҳу ҳайрат фурӯ рафта ва модари Шариф ӯро тасаллӣ дода истода буд, яке аз ин занон аз бадвазъии шавҳараш, дигаре аз ноқобилии домодаш, савумӣ аз сиёҳбахтии духтараш ҳикоятгу шикоят мекарад. Чизе ки дар он миёна ба Бибиошаву Гулбибӣ дахлноқ гузашт, ин буд, ки яке аз он занон гуфт:

– Ман гумон карда будам, ки мурдаи Бибиоиша дар роҳ хоҳад монд ва ҳол он, ки чанозаи ин аз бойзанон дида зиёдтар гун шуданд, аз бисёрин одам тобуташ аз даст ба даст намерасид.

Дигаре ин суханонро тасдиқ карда гуфт:

– Ба сари кӯча нигаред! Хурду калон ҳама чамъ шуда фотиҳахонӣ карда нишастаанд, дар рӯзи мурдаи зани Орифбой нимаи ин миқдор гун нашуда буд.

Савумӣ гуфт:

– Ин ҳама рӯйи хотири Арбоб Камол аст.

– Мурдани Бибиоиша ба Арбоб Камол чӣ дахл дорад?– гуфта яке тааҷҷуб кард.

– Ибӣ, дугона, шумо аз дунё беҳабар будед. Арбоб Гулбиро ба писари худ номзад кард, дар ин ду–се рӯз тӯю никоҳ мешавад.

– Кай номзад шуда буд, ки то ҳол ҳеҷ кас нашунидааст?

– Ҳамин рӯз баъд аз мурдани Бибиоиша–.

– Мурдари мону тутхӯрӣ кун, гӯед–а?..

– Хоҳ тутхӯрӣ кунед, хоҳ тӯйхӯрӣ, шуданӣ шуд.

Дар ин вақт мардон хона ба хона рафтанд. Аз миёнаи онҳо Арбоб Камол бо домуллоимом ба дари хона омаданд, домуллоимом ба занон гуфт:

– Раҳматӣ Бибиоишаро гӯронда омадем, шумо ҳам хона ба хона равед! Духтарам, Гулбӣ! Ту биё, ба хонаи ман пеши модарат меҳобӣ.

Занон чодарҳои худро ба сар гирифта рафтанд, дар хона Гулбӣ бо модари Шариф монданд.

Домулло баъд аз андаке истодан:

– Зуд биё, духтарам, шом ҳам назҳдик расид, ман ту ро ба хонам бурда монда, ба масҷид меравам, – гуфт.

Гулбӣ:

– ...

– Хобӣ ё бедор? Бевақт шуд, туро зуд биё, мегӯям, – гуфт домулло.

– Шаби якуми модаркалонашро нагузаронда ба кучо меравад?– гуфт модари Шариф – Имшаб дар ин ҷо шамъу чарог мегиронад ва азодорӣ мекунад.

– Як духтари хурдсол дар як хонае, ки имрӯз мурда баромадааст, ҷӣ гуна танҳо меҳобад? Шамъу чарог бошад, ҳудаш ҳам сӯхтан гирад. Барои ин дар ин ҷо хобидани Гулбибӣ ҳочат нест.

– Гулбибӣ дар ин ҷо танҳо нест, агарчи Бибиоиша мурдааст, ман ба ҷойи ӯ Гулбиро нигоҳбонӣ мекунам, – гуфт модари Шариф.

Арбоб Камол, ки то ин вақт тамкин карда истода буд, дигар худдорӣ карда натавониста якбора шӯрида, ба гап ҳамроҳ шуда гуфт:

– Ин Бибиоишан тоза дар кучо буд, нав якеашро гӯронда омадем, инаш боз аз кадом мазор омад? Худи ту кистӣ? Аз кучо ба Бибиоиша ноиб ва ба Гулбибӣ соҳиб шуда омадӣ? Ҳозир по¹²⁹ шав! Вагарна чангатро аз осмон меорам!

Ба домуллоимом нигоҳ карда:

– Шумо мешиносед, ин кист? Ман нашинохтам.

Домуллоимом аз дари хона дарун нигоҳ карда, кампирро дид ва ба Арбоб гуфт:

– Ин як зани сарсарӣ аст, ки ҳар рӯз дар кӯчаҳо гадоӣ карда мегашт, дур нест, ки барои бадрӯхӣ додани Гулбибӣ омада бошад.

Ва ба– хона нигоҳ карда гуфт:

– Ӯй, кампири ҳарҷойӣ, ҳозир аз ин ҷо баромада аз кучоёе, ки омадӣ, ба ҳамон ҷо рав! Ту ба Гулбибӣ ҳамдам нестӣ. Аз рӯи шариат занони кӯчагарди сарсарӣ дар

¹²⁹ Точикони кӯхистон дар мавриди бархез, дафъ шав, гурез – «по шав» мегӯянд.

хукми марди ачнабӣ буда, ба занону духтарони бономус
номахраманд. Хез, дафъ шав, хез мегӯям, хез!..

Домуллоимом суханҳои охиринашро, асои худро ба
тарафи хона намоиш дода дар ҳолате мегуфт, ки агар
кампир зуд баромада намерафт, ба сари ӯ заданаш
муқаррар буд.

VIII. КАСАЛИ СОҲТА

Посе аз шаб гузаштааст. Ҳама ҷо торик, чунон ки
агар ба замин менигаред, таҳти пойи худро дида
наметавонед, ба осмон назар андозед, гайр аз он ки
ситорае гоҳ-гоҳ аз паси абри даргузар намоён мегардид,
чизе ба чашматон наменамояд. Дунё хомӯш, гайр аз
шаввош задани бороне, ки гоҳ-гоҳе аз абри даргузар
меборид, садое ба ин хомӯшӣ ҳалал намерасонид.

Дар ин вақти шаб Арбоб Камол аз кӯча омад. Магар
имшаб баъд аз адои намози хуфтан ба домуллоимом чақ-
чақаш барор гирифта буд, ки хеле дер мондааст, вагарна
ба одати ҳаршабааш бояд ду соат аз ин пеш меомад.

Вақте ки Арбоб ба ҳавлии дарун даромад, аввал ба
пушти хонаи Ибод рафт ва охиста аз тарқиши дар ба
даруни хона назар андохт. Дид, ки дар гӯшае бар болои
чорпои чӯбин ҷароғи сиёҳи ҷӯяний афрӯхта истодааст.
Магар равгани ҷароғ монда буд ё ин ки ба ин наздикӣ
хокистари нӯги пилтааш дуд карда буд, ки бисёр ба зӯр
милт-милт карда месӯхт. Ҷароғ ба андозае камрӯшноӣ
буд, ки даруни хона ба назар дуруст наменамуд.

Арбоб аз тарқишҳои дар ҳама рост шуда ба ҳар
тарафи хона бодикқат нигарист: Гулбиро дар таги
девор дид. Дар вазъияте ки рӯзи мурдаи Бибиониша
нишаста буд, нишастааст. Танҳо ин вақт ба зер ва боло
монанди он рӯз бо ҳайрат нигоҳ намекунад, балки ба

оромии тамом сар ба зону ниҳода, гӯё ки дар хоб бошад, чашманш пӯшидааст. Лекин мо гумон намекунем, ки ўро ба ин наздикиҳо хоб бурда бошад, танҳо шиддати андӯх, гояти алам ва ниҳояти маъюсӣ ўро ба ҳолате овардааст, ки бинанда гумон мекунад. дар хоб аст.

Арбоб Камол ҳарчанд ба ин тараф, он тарафи хона назар андохт, Ибодно надид, аз он ҷо даргузашта ба хонаи худ даромад, дар он ҷо занаш ба ҳаллоҷӣ кардани пахта машғул буд. Арбоб гуфт:

– Ҳамин рӯзи озод туро дар сари ҳаллоҷӣ мебинам, ин қадар пахтаро чӣ мекуни?

– Барои дуруст кардани камбудиҳои тӯйи бемаҳали шумо ман боз бисёр вақт меҳнат кунам. Ҳар кас ба хонаи мо барои келинбинӣ меояд, ман аз изо мемурам, дар он вақт замин намекафад, ки дароям: келини нав, домоди нав, аммо як кӯрпачаи тозапахта нест, бар тор як ҷома ва як куртаи нав нест, ба девори хона ё ба рӯйи ҷойи хоб як сӯзанӣ нест, агар шумо ба гуфти ман медаромадед, ҳамаи ин гуна чизҳоро ҳамроҳи келин гирифта меовардед, акнун мани меҳнатрӯзӣ чон меканам, ки як қадар ҷиҳо тайёр намоям.

– Ту ҳаргиз, – гуфт Арбоб, – аз ин пургӯиат намондӣ, даҳонат, ки боз шуд, монанди сурнайӣ нафас нагузаронда гап мезанӣ. Ту магар гумон мекуни, ки ин келин ба ман муфт омадааст? Не, ин тавр нест, мурдаи падари Одинаро гӯрондам, худашро се сол парвариш кардам, ба ҳокимон пора дода ўро аз мардикорӣ халос кардам. Дар бадали ин ҳама некиҳои ман вай як гӯсфанди маро нобуд кард, худаш аз хизматам гурехт, сабаби ба ҳаром баромадани як гӯсфану як миқдор хароҷонти ман шуд. Дар охир омада мурдаи Бибиоишаро ҳам ман гӯрондам. Дар бадали ин ҳама хароҷоту ташвиш ин духтарро ба келинӣ гирифтам. Ту ҳеҷ кадоми ин корҳоро

мулоҳиза намекунӣ ва то чон дорӣ, манаҳ мезанӣ. Ҳоло ин гапхоро мон! Чил рӯз шуд, ки никоҳ кардем, то имрӯз маълум нест, ки инҳо як чо хобида бошанд. Оё айб ба келин аст ё ба чувонимарги Ибод?

– Айб на ба келин аст ва на ба Ибод, – гуфт зан, – балки айб ба худи шумо аст, ки як гадодухтари девонаро келин гуфта овардед! Ибод пеш ҳам гуфта буд, ҳозир ҳам меғӯяд, ки ман ин духтарро ба занӣ қабул нахоҳам кард. Келин бошад, аз рӯзе, ки омадааст, то имрӯз на ба Ибод ва на ба касоне, ки ба келинбинӣ меоянд, лаб во карда як даҳан гап назадааст. Ҳарчанд гап мепурсам, ҷавоб намедиҳад ва ба тарафам нигоҳ ҳам намекунад. Агар бисёр пурсуков карда танг кунам, ба ман тег кашида як нигоҳ мекунаду боз чашмашро ба замин медӯзад. То ҳол хӯрданаширо ва хобиданаширо касе надидааст, ҳар вақт мебинам, ки сари ду по ништааст.

– Дар ҳар кор ту айбро ба гардани ман мемонӣ, – гуфт Арбоб. – Айб дар ту аст, ки писаратро насихат намекунӣ, айб дар туст, ки келинро ба худи писари худ ром намекунӣ, балки то чон дорӣ ба вайрони миёни онҳо мекӯшӣ ва баъд аз он айбро ба ман ҳавола мекунӣ. Ман аз наздик нашудани онҳо ба ҳамдигар бисёр дар андеша будам, лекин то ҳол дам намезадам ва гумон мекардам, ки худи ту созгорӣ хоҳӣ кард. Акнун яқин кардам, ки ту ҳеч кор нахоҳӣ кард. Аз ҳамин шаб сар карда худам дар пайи чораи ин кор афтодам: имшаб домуллоимомро дида ўро ба дуохонӣ фармудам; имшаб бин, ман чӣ тавр корро дуруст мекунам!

Дар ин вақт овози пойи Ибод баромад.

– Ибод! – гуфта Арбоб вайро ҷег зад.

– Лаббай!

– То ин вақи шаб дар кучо будӣ, сакалту?

– Ҳеч чо не! – гуфта Ибод ба пеши падараш даромад.

– Чӣ тавр ҳеч ҷо не, ҳозир аз берун наомадӣ?

– Ҳеч ҷо не, дар сари кӯча бо бачагон гап зада нишаста будам.

– Одами нав хонадоршуда ин тавр мешавад. Чаро дар хона наменишӣ, чаро дили бахшидаатро ба даст намегирӣ? Ту гумон мекунӣ, ки агар сари набошамиро гириӣ, ман ба ту зани дигаре гирифта медиҳам? Лекин ин ҳаёли хомро аз сар бадар кун. Агар ҳаминро ба худ зан кунӣ, мекунӣ, агар накуни, ҳардуютонро зиндаву зор ба мазор мефиристонам! Маро Арбоб Камол мегӯянд, магар ту намедонӣ?

Арбоб Камол дар вақти ин гуфтугузор ҳолате пайдо карда буд, ки агар аз даҳони Ибод ягон гапи нисбат ба ношоистаранг мебаромад, зада сарашро мекафонд. Ибод ҳам ин ҳолродониста роҳи ҳилаашро пеш гирифт ва гуфт:

– Агар ман хоҳаму ӯ нахоҳад, айби ман аст?

– Ман медонам, аз аввал ту намехоҳӣ, акнун ки шуданӣ шуд, айбро ба гардани вай мепартоӣ. Агар ту рағбат дошта бошӣ, аз дасти як зани муштипар чӣ меояд?

– Дуруст аст, аввал намехостам, аммо ризои шуморо аз ҳар хоҳиш пеш дониста охир қабул кардам, лекин ҳар бор, ки ба пешаш наздик мешавам, мегурезад. Агар даст дароз карда нигоҳ дорам, ҳаракатҳои ношоиста мекунад... гуфта Ибод гиря карда сар дод.

Арбоб гуфт:

– Рав ба хонаат, як ҳафтаи дигар ба ту мӯҳлат. Агар ром карда тавонистӣ, чӣ ҳубу чӣ нағз, вагарна чӣ кор карданамро худам медонам.

Ибод рафта ба хонаи худ даромад, лекин ӯ яқин медонист, ки падараш аз паси дар омада хоҳад поид. Бинобар ин, ҳилофи одати ҳаршабааш чароғро накушт ва танҳо ҳамин шаб, ки шаби чилуми никоҳ аст, ба пеши Гулбӣ рафта хост дасташро бигирад. Гулбӣ, ки сар ба

сари зонуи худ монда нишаста буд, якбора рост бархоста пушт ба девор така карда истод. Ибод наздиктар шуда, хост даст ба гарданааш андозад, Гулбибӣ ду дасти худро ба сафҳаи синаи ӯ ниҳода чунон бо қувват тела дод, ки Ибод ба рӯйи хона пуштноки афтод. Эҳтимол зӯри Гулбибии нотавон ба тела дода афтонидани монанди Ибод як ҷавони тавоно намерасид, лекин барои нишон додан ба падар сохтакории худи Ибод ҳам ба ин кор ёрӣ дод.

Арбоб Камол, ки дарвоқеъ аз тарқиши дар поида истода буд, тела додани Гулбибӣ ва афтодани Иброҳим дида, худдорӣ карда натавониста ба даруни хона даромад ва ба Гулбибӣ гуфт:

– Ўй, духтари беҳаё, ин чӣ муомилаи бешармона буд, ки ба шавҳарат кардӣ!

Гулбибӣ, ки чил рӯз боз дар ин хона касе овози ӯро нашунидаст, мисли шер дар гурриш даромада гуфт:

– Беҳаё ту, золим ту, беномус ту!!

– Инак, беҳаёиро аз ман бин, – гуфта Арбоб ба тарафи Гулбибӣ давид ва барои ба зерӣ по афтондан аз бозувонаш гирифт. Гулбибӣ ҳам аз риши калони сафеди Арбоб, ки монанди як банди беда сари синаашро пур карда истода буд, бо ду даст печонда гирифта буд. Вақте ки Арбоб аз бозуи Гулбибӣ гирифта ба замин гардонда зад, аз вазни афтондани Гулбибӣ як банча– риши Арбоб канда шуда ба дасти вай монд.

Арбоб, ки дар асл ба шӯриш омада буд, ба сабаби кандани риш зиёдтар хашмгин шуда Гулбибии ба замин афтодаро то метавонист лағаткорӣ кардан гирифт¹³⁰.

¹³⁰ Ин сафҳаи сиёҳи зиндагӣ махсуси кӯхистон набуд, балки то замони шӯроии мо дар Бухоро ва атрофии он ҳам ин гуна аҳвол бисёр рӯй меод: аввал бе ризии келин ва домод нӣкоҳ карда, баъд аз носозгорӣ на танҳо ба задан, балки падароне буданд, ки ҳатто ба баста чормех карда додани келин ба дасти домод «чораҷӯӣ» мекарданд

Дар ин вақт зани Арбоб ғалогуларо шунида ба ин хона давида омада дид, ки шавҳараш Гулбибиро мезанад ва ба писараш, ки монанди сурат ба девори хона таъя карда истода буд, гуфт:

– Ту чӣ гуна кас ҳастӣ? Аз дасти ин золим занатро халос кун!

Арбоб аз забони зани худ номи «золим»-ро шунида Гулбибиро ба ҳоли худ гузошт ва дартоз омада занашро бардошта ба замин зад. Инро як миқдор мушту лағаткорӣ кард. Пас аз он занашро гузошта ба тарафи писараш давид ва «ба ҳама ноқобилии ту сабаб аст» гуфта меҳост ўро ҳам занад. Лекин Ибод фурсат надода аз дар баромада гурехт ва Арбоб ҳам ўро пеш карда баромад. Лекин пояш ба лой лағжида афтод ва бозгашта ба хонаи худ даромада, мисли саги сӯзанхӯрда аз алами риш «ох, воҳ» гӯён нолида оқибат хобаш бурд. Аммо Гулбибии бечора, агарчи аз ҳавли ҷон бо Арбоб дастбагиребон шуда буд, баъд аз он ки ба замин афтода аз дасти Арбоби нобакор он ҳама зарбу лат дид, дигар касе намедонад, ки аз ҷой бархоста бошад ё не.

Баъд аз ин воқеа хеле вақт Арбобро касе дар кӯча надид, аз шарми риши кандашуда худро бемор сохта берун набаромад. Баъд аз чанд рӯз, агарчӣ ришаш ҳанӯз тамом нарасида бошад ҳам, барои обу тақфин, расми чаноза ва таъзияи келинаш Гулбибӣ маҷбур шуд, ки ба берун барояд.

Ҳар кас, ки ба фотиҳахонӣ меомад, бо Арбоб вохӯрӣ карда, ба муносибати сиҳат ёфтанаш муборақбодӣ мекард. Арбоб ҳам дар ҷавоб «худо ба ман умри дубора дод, вагарна бемориам бисёр саҳт буд, мӯйҳои баданам тамом рехта аз сари нав баромаданд. Бубинед, асараш ҳанӯз дар ришам бокист» гӯён шукрона мекард.

IX. ДУЗД

Ҳар қадар ки Гулбибӣ аз Ибод нафрат дошта бошад, Ибод ҳам ҳамон қадар ба Гулбибӣ бедилӣ буд. Балки ӯ волаву шайдои Гуландом буд. Савдои ишқи Гуландом ӯро чунон шефта карда буд, ки на танҳо Гулбибиро, балки падар, модар, хешу табор, ҳатто худро, номусу обрӯи худро фаромӯш карда буд. Гуландом ҳам соате бе висоли Ибод ором надошт. Ба чӣ тарзе ки пеш аз хонадор шуданашон ин ҳар ду дилдода ҳар рӯз фурсате ёфта бо ҳам дарди дил мегуфта бошанд, баъд аз никоҳи Ибоду Гулбибӣ ва рафтани Гуландом ба дасти Амонбоқӣ ҳам ин муносибат бурида нашуд. Ибод ҳамчун паррандае, ки ба сабаби афтодани бачааш ба хонаи дигар ҳамеша атрофи он ҷо парвоз мекунад, доимо ба даври ҳавлии Амонбоқӣ гаштугузор дошт. Ҳамин ки фурсати муносиб ёфт шуд, ба пушти девор ё ба даруни оғил ва ё ба гӯшаи ошхона ин ҳар ду бо ҳам вохӯрда дили худро ҳолӣ мекарданд.

Амонбоқӣ аз бисёр намудор шудани Ибод ба атрофи хонаи худ дар шубҳа афтод. Зотан, сар нафуровардани Гуландом ба ҳудаш, дар ҳақиқи ӯ бадгумон шуда буд. Рӯзе барои фаҳмидани ҳақиқати ҳол ба Гуландом гуфт:

— Ман имшаб ба хонаи фалон дӯстам ба меҳмонӣ меравам, аз баски роҳ дуру шаб торик аст, он ҷо меҳобам. Агар меҳоҳӣ, ту имшаб ба хонаи падарат рав ё модаратро ин ҷо оварда бо ҳам хобетон.

Гуландом гуфт:

-- Хуб, ҳамчунон мекунам.

Амонбоқӣ, гӯё ки ба меҳмонӣ меравад, вақти шом сару либоси худро рост карда баромада рафт. Баъд аз соате сарсариёна ба кӯчаҳо рафтан бозгашта ба хонаи худ омад, бе он ки овози пойе барорад, аз девор ба ҳавлӣ

фуромад ба гӯшаи коҳхона пинхон шуд ва мунтазири ҳақиқати ҳол гардида нишаст.

Моҳи ҳафтруза ба фуру рафтан наздик расида буд. Ба таги деворҳо аз зери дарахтон сояи шабона пардаи сиёҳи худро паҳн карда ба дидану шинохтани оянда ва равандагон дуруст роҳ намедод. Гуландом, ки дар вақти равшан будани моҳтоб ба ҳар тарафи боғча андешамандона қадам мезад, пас аз торикӣ рӯй овардани шаб ба нуқтае одам рост истод. Ин нуқта ҷойе буд, ки Гуландом шабҳои шавҳараш дар хона набудан ба ин ҷо омада ишоратеро ҷашм медошт.

Интизори Гуландом бисёр дер накашид: чормағз барин як кулӯхча омада ба пеши пояш афтод. Вай ҳам аз ду дона сангчае, ки ба дасташ ҳозир карда истода буд, якеашро ба тарафи одами кулӯхча ҳаво дода мунтазири натиҷа шуд. Як сиёҳӣ ба сари девор пайдо шуда ҳамчунон ба он ҷо часпида монд. Гуландом сангчаи дигари дар дасташ бударо ҳам ба тарафи сиёҳӣ андохт. Ин тасдиқи ишорати аввалӣ буд.

Гуландом пас аз ҳаво додани сангчаи дувум дигар мунтазири натиҷа нашуда, дар ҳолате ки дилаш монанди моҳии аз об дур афтода металид, рафта ба хонаи худ даромада дарро нимкоф монд.

Сиёҳӣ ҳам аз сари девор шорида фуромада, бе он ки қад рост кунад, тағ-таги девор ҳазида худро ба дари хона расонида дарун даромад ва дари нимроғмондаро ҳам пӯшида шуд.

Амонбоқӣ нуқта ба нуқта ин аҳволро аз равзаи коҳхона дида истода буд. Вай Гуландом будани каси аввалӣ ба хона даромадаро дониста бошад ҳам, кӣ будану ҷӣ будани сиёҳии дувумро муайян карда натавонист. Ҳатто агар пас аз ба хона даромадани сиёҳӣ дар пӯшида

нашуд, ин сиёҳиро одамзод гумон накард, балки «сағ аст, ки ба хонаи дараш боз монда омада даромад» мегуфт.

Амонбоқӣ барои ба даст даровардани ин шикори ба домафтода тозон тохта омада ба хона даромад. Хона торик буд, ба кадом гӯша будани сайди матлубро дидан мумкин набуд. Ба андак безҳтиётӣ аз дар баромада гурехтани касе, ки дастгир кардани ӯ матлуб аст муқаррар буд. Бинобар ин, Амонбоқӣ ба тағи дар рост истода дар пайи таъин кардани нишонаи ҳучуми худ афтод.

Аз ду гӯшаи хона фишшос зада нафас кашидани ду кас маълум мешуд. Азбаски ҳар дуи ин нафаскашидагон ҳам бо як ранг тапиши дил ва тангии шуш нафас мекашиданд, аз бегона то ошно фарқ кардан мумкин набуд.

Амонбоқӣ барои тайёр шудан ба муқобили ҳар номади кор ба тоқчаи пушти дари хона даст дароз карда хост шашапареро, ки ҳамеша дар он ҷо меистод, гирад. Ба ҷойи шашпар қуттии гӯгирд вохӯрд. Чашми Амонбоқӣ ҷароғ барин рафшан шуда буд.

Амонбоқӣ гӯгирд зада дар рӯшноии вай дар кадом гӯша будани сайди матлуби худро дид, ҳатто кӣ будани вайро ҳам шинохт. Амонбоқӣ монанди гурбае, ки худро ба тарафи муш андозад, худро ба он тараф ҳаво дод. Сайд ба даст афтод, аммо шикори ҷавони пурқуввати 25–сола сайёди пири нотавони 50–соларо мисли бузғола ба сар бардошта ба замин зад ва худ аз дар баромад бадар рафт.

Дар вақти бо ҷавон дастбагиребон шудани Амонбоқӣ Гуландом ҳам аз хона гурехта баромада буд, вай либосҳои худро дарронида, рӯяшро харошида, мӯйҳояшро канда ба хонаи падару модари худ рафт ва:

– Шавҳарам маро зад, қариб буд, ки кушад, базӯр гурехта халос шудам, – гуфта ба онҳо паноҳ бурд.

Амонбоқӣ дар мушкӣл ҳоле афтада буд. Кучо равад, чӣ кунад, ҳоли дил кучо гуяд? Ў ба кадом рӯй ба мардум «занам ба ман хиёнат кард» гуфта метавонад? Оре, агар ҳариф ба даст меафтад, чунон ки одат аст, ўро бо зани худ кушта домани номуси худро гуё аз ин доғ пок мекард, ин ҳам нашуд. Акнун чӣ бояд кард? Ин заҳрро нӯшида дам даркашидан ҳам мумкин набуд, зани худро сар дода дили худро аз ҳамаи ин андешаҳо фориғ кардан ҳам душвор буд. Аз дузде, ки бар зани дар ҷавоби «қабул кардедеш ба занӣ» гуфтани имом бо «қабул кардамаш ба занӣ» гуфтан моли ҳалоли ў гардида буд, дастдарозӣ кардааст, ниқор гирифта даркор буд...

Дар ин ҷо калимаи дузд, ки аз дили Амонбоқӣ гузашта буд, ба вай ёрмандӣ кард: барои вай роҳи ниқоргириро кушода дод.

Амонбоқӣ миёни ба шикастан наздикрасидаи худро молида— молида аз ҷой хеста берун баромад ва худро ба машаққати бисёр ба болои бом гирифта то расидани овозаш:

— Дуздро намонед! — гуфта фарёд кардан гирифт. Гайр аз Арбоб Камол, ки ба сабаби канда шудани ришаш худро бемор сохта ба берун намебаромад ва Шохназар, ки ба сабаби шикояти духтар, аз домод дилмонда шуда буд, ҳамаи аҳли деҳа калону хурд «чӣ гап, чӣ гап» гуфта ба пеши ҳавлии Амонбоқӣ гун шуданд.

Амонбоқӣ аз бом фурумада ба пеши мардум баромад ва гуфт:

— Дастгираш накардед?

— Киро?— гуфт яке аз аҳли деҳа.

— Дуздро — Ибродро.

— Кадом Ибод?

— Писари Арбоб Камол.

– Писари Арбоб Камол дузд аст? Ман ҳеч гумон намекунам.

– Ман гумон надоштам,— гуфт Амонбоқӣ, — лекин пас аз бо чашми худ диданам ба бовар кардан мачбур шудам. Воқеа ин тавр аст: шаб занам ба хонаи падараш рафта буд, ман танҳо хобидам. Як вақт дари хона оҳиста кушода шуда касе ба хонаи ман даромад ва хисир–хисир карда чизҳоро ғундоштан гирифт. Ман аз ҷо бархоста ғўгирд зада чароғро гиронда дидам, ки Ибод аст. Хостам, ки ҳарифро гирам, маро бардошта ба замин заду бадар рафт. Ин буд, ки болои бом баромада фарёд баровардам. Ман гумон карда будам, ки мардум ўро дастгир хоҳанд кард. Ин нашуд, шикор аз даст рафт. Акнун меравам ба шаҳр ва ба ҳоким шикоят мекунам, ясавул оварда ўро бандӣ карда ба шаҳр бурда бо ў ба забони ҷўби миршаб гуфтушунид мекунам.

Амонбоқӣ ба «имшаб сабр кун, ҳар чӣ кор бошад, фардо мекунӣ» гуфтани мардум ғўш надода, ҳамон соат ба роҳ баромада ба тарафи шаҳр рафт.

Агар баъзе содадилони ин сохта ва бофтаҳои Амонбоқиро бовар карда бошанд ҳам, таҷрибадорон дуздӣ ва ҷӣ будани ин «дуздро» донистанд.

Шоҳназар ҳам, ки баъд аз гурехта ба хона даромадани духтараш овози «дуздро намонед»—ро шунид, яқин донист ин дузд дузди муқаррарӣ нест. Лекин барои манфиати худаш рӯ кушодани ин сирро муносиб намедид.

Вақте ки Шариф дар зиндони Қаротегин буд, рӯзе як ҷавони 24–25–соларо ба зиндон дароварданд. Чун ин меҳмони навомада бандиёро ба гардан чел, ба по ишкел бо ҳолати фалокатомезе дид ва манзараи тангу торики ғўрмонанди зиндонро мушоҳида кард, дар даҳшат афтода гиряву зорӣ оғоз намуд ва «ба тўхмати ноҳақ гирифтор

шудам» гуфта фарёд мекард. Яке аз бандиён пурсид: «Ту аз кучойӣ ва писари кистӣ?»

– Аз фалон деҳа, писари Арбоб Камол ном шахс.

– Падарат зиндааст?

– Ҳо.

– Могу мулк дорад?

– Муваққати ҳол рамаи гӯсфанд, замини қорам, хонаву ҷой дорад, одами соҳибэътибору баобруӣ аст, аз дута яктаи кишлоқ шумор меравад.

– Ин тавр бошад чаро метарсӣ? Дар зиндон абадӣ мондан, дар банди челу ишкел пӯсидан, ба зери ҷӯби мири ғазаб чон додан насиби монанди мо бекасонӣ бечораву бечиз аст. Ту хоҳ бо тӯҳмати ноҳақ афтода бошӣ, хоҳ бо тӯҳмати ҳақ, зуд наҷот меёбӣ ва ҳам чанд рӯзе, ки ин ҷо бошӣ, монанди меҳмон ба иззату ҳурмат рӯз мегузаронӣ. Модоме ки падарат пулдор ва молдор аст, чилави ҳама, аз ҳоким гирифта то зиндонбон, ба дасти ӯст. Агар аз ғайри-туро ба зиндон овардан, аз падарат пул рӯёндан мумкин мебуд, туро ташвиш дода ба ин ҷо намеоварданд. Чун ба сабаби ин ҷо афтодани ту нони ҳамаи аҳли ҳукумат рағғанӣ мешавад, як дараҷа туро овардаанд. Вақте ки комашон ширин шуд, ту халос мешавӣ. Агар моро ё падари моро ҳам чор пули пучак¹³¹ мебуд, ба ин ҳол афтода дар ин ҷо наместондем.

Ин ҷавон агарчи аз тасаллӣ додани ин бандӣ қадре осуда шуда бошад ҳам, ҳар гоҳ аз берун овози пойе шунавад, тарсида ба аъзои баданаш ларза меафтад. Вақте ки садои кушодани қулфи дари зиндонро шунид, қариб аз бим қолаб тикӣ кунад ва аз тарс худро ба паси бандиён пинҳон кард.

¹³¹ Пули пуччак - (нули сийё) - пули ҳулагин замони амир, ки ҳар 64 донааш 50 тин буд; пули камқимат.

Зиндонбон дар ҳолате ки ба дасташ дуто нон ва як чойник чой буд, даромад ва ба зиндониён:

– Бойбача кучост? – гуфта пурсид.

– Кадом бойбача? – гуфт яке аз бандиён.

Зиндонбон:

– Ибод писари Арбоб Камол.

Ибод, ки ба дасти зиндонбон чою нонро дид, осуда шуда, аз ғайри дарак додани бандиён, ба по бархост:

– Ман Ибод, чӣ мегӯӣ? – гуфт

– Ҳеҷ не, ба ту чою нон овардам, худо хоҳад зуд халос мешавӣ ва дар он вақт хизмати маро, албатта, фаромӯш нахоҳӣ кард.

Ва оҳиста ба гӯши Ибод гуфт:

– Нону чойро ясаулбошӣ фиристоданд, ҳар вақт падараш ба дидан ояд «агар маро дӯст дорӣ, дар сарф кардани пул хасисӣ нақун» гӯяд, вагарна ба ҳоле, ки дигар бандиён афтодаанд, меафтад, – гуфтанд.

Шариф аз ин гуфтугузурҳо донист, ки ин писари ҳамон Арбоб Камол аст, ки модари ӯро аз хонаи Бибиоиша «зани сарсарӣ» гуфта пеш карда, Гулбибии мусибатзадаро гириёну нолон гирифта бурдааст.

Шариф барои фаҳмидани оқибати кори Гулбибӣ робитаи худро бо Ибод қавӣ карда, дар байни чанд рӯзе, ки Ибод дар он ҷо буд, аз ӯ тамоми воқеа ва фоҷиаҳоро дониста гирифт.

Х. ХАБАР

Вақте ки Одина дар самоворхона аз Шариф хабаре аз хонаводааш пурсид, аввал аз бими он ки ба Одина таъсир хоҳад кард, бо вучуди дониستاني ин ҳама аҳволро ба ӯ нагуфтани буд. Чун баъд аз нақли саргузашти ҳудаш ӯро хеле осудаву оромида ёфт, ба ин аҳволи ӯ фирефта шуда ҳамаи ин воқеаҳоро, агарчӣ ба ин тафсил ҳам, кӯтоҳ карда гуфт. Шариф дар вақте ки ин воқеаҳоро ба Одина

хикоят мекард, дар ҳар сари сухани худ ба ҳоли ӯ бодикқат менигарист ва ӯро аз аввал ҳам осудатар, оромидатар ёфта ба хикояти худ давом мекард.

Баъд аз тамои шудани хикоят дид, ки Одинаро хоб бурдааст, якин кард, ки ӯ ба ин аҳвол аҳамияте надодааст. Дар ин асно Шохмирзо палав ва шӯрборо кашида овард ва хост Одинаро бедор кунад, то ҳамроҳ хӯрок хӯранд. Ҳарчанд саъй кард, Одина бедор намешуд. Пас маъдум гардид, ки мадхуш гардидааст. Шариф донист, ки он ҳама осудагӣ ва оромӣ на аз чихати аҳамият надодан, балки аз чихати заъфу нотавонӣ будааст.

Агарчи Одина баъд аз дасту пояшро молидан ва ба рӯяш об задани Шохмирзо ба ҳуш омада, чашмашро кушода бошад ҳам, чиз хӯрдан он тараф истад, ёрои ҳаракат кардан ва ҷунбидан надошт, танҳо чашми худро кушода ба як нуқта тег кашида нигоҳ карда меистод ва боз мепӯшид.

Бо таъсири ин аҳвол аз гулӯи Шохмирзову Шариф ҳам ошу нон нагузашт ва таомро ба як сӯ ниҳода ҳар ду кати Одинаро бардошта ба даруни самоворхона бароварданд.

Шариф ҳам ба боз омадан ваъда дода баромада ба қӯшхонаи худ рафт.

XI. ХАЗОН

Дар 22 моҳи октябри соли 1918 дар ҳавои Тошканд як хунокии аз одат берун рӯй дод¹³². Баргҳои дарахтони сабз, ки аз аввали ин моҳ боз рӯ ба зардӣ оварда буданд, дар ин рӯз ба шамоли нофорами хазон тобоварӣ карда

¹³² Дар 22 моҳи октябри соли 1918 дар ҳавои Тошканд як хунокии аз одат берун рӯй дод - ин фикри нависанда ҳақиқати маҳз аст, зеро устод худ шохиди ин хунокии аз одат берун буд. «22-юми октябри соли 1918 аз Тошканд баргашта ба Самарканд омадам» - қайд кардааст. С. Айни дар «Мухтасари тарҷумани ҳоли худам» (К, ҷ. 1, 90).

натавониста чун кабӯтарони ба хучуми боз ростомада боз бо як парешонию парокандагӣ ба ҳар тараф мепариданду мегурехтанд ва худро ба чуқуриҳо, ҷӯйҳо ва кулмакҳое, ки дар онҳо оби борон аз ҳар тараф ифлосихоро гирд оварда буд, бе ибто зада, ғӯе ки аз дастбурди боди хазонӣ барои худ паноҳгоҳе меҷустанд.

Борони барфолуде, ки меборид, ба хоки замин омехта кӯчаҳоро чун чабути кӯҳнаи дар об афтода ба назар баднамо карда буд.

Одинаву равандагон, ки ҳанӯз пӯшоки зимистонии худро тайёр накарда буданд, дар зерини ин барфу борони беаҳамият чун ҷӯчаҳои сихпори дар об ғӯтазада ларза ба аъзоҷашон афтода, дар таҳти соғирдаҳо¹³³, соябонҳо ва айвонҷаҳои дӯкониҳо ҳазида, кучо рафтанд ва аз кӯи ёрӣ талабиданашонро намеронданд. Абр сиёҳ, офтоб пинҳон, рӯз торик, ҳаво вайрон, замин лағжону осмон резандаи борону барф буд.

Кам-кам вайронии ҳаво ба дараҷае расид, ки аз кӯчаҳо пойи рафтуомади мардум қариб бурида гардида, монанди Тошканд як шаҳри пургулгула ранги манзилгоҳи хомӯшонро гирифт, ба андозае, ки ғайр аз ғурриши шамол дигар садое шунида намешуд.

Дар ин вақт аз тарафи Қашқармаҳаллаи Тошканд як тобути фақиронае намудор шуд, ки атрофашро ба чор газ қарбоси бо рӯян рангкарда печида буданд. Ҳамроҳиқунандагон ба ин тобут аз ҳашт то нӯҳ нафар мардикорони побараҳна бештар намуданд, инҳо ҳам тобутбардор, ҳам азодор ва ҳам соҳиби мурда буданд.

Тобут монанди шутури пурбор бисёр ба оҳистагӣ роҳ мерафт. Оре, ин тобут пурбор буд, лекин бораи он боре буд, ки бо қуввати шутор, асп ва инсон накл ёбад, балки ин бор бори андӯху алам, гам, ҳасрат, ҳичронӣ

¹³³ Соғирда - паноҳгоҳи андаке аз қабилӣ ҳамгашти девор.

хирмон буд, ки кӯхнапайкарони дунёро камар мешикаст. Маълум буд, ки ин борро гайр аз мардоне, ки тобутро бардошта мебурданд, касе кашида наметавонист.

Тобут оҳиста—оҳиста аз Ёрда ва соири гузару маҳалларо гузашта, ба мазори Шайхованди Таҳур¹³⁴ даромад ва ба сари як лаҳаде, ки имрӯз дар он пушта канда буд, ниҳода шуд.

Тобутро кушоданд, мурдаро дар лаҳад гузоштанд, дари лаҳадро бо кулӯхҳо маҳкам карданд. Айвонашро бо хок пур намуданд ва рӯи қабро монанди кӯҳони шугур дарозрӯя аз замин бардоштанд ва ба сарғаҳи он ба ҷойи санги мазор якчанд дона чимро болои ҳам чиданд.

Баъд аз тамои кардани ин корҳо яке пурсид:

— Одина чӣ гуна одам буд?

Дигаре ҷавоб дод:

— Одина як ҷавони фақир, гариб, номурод буд, ки дар ҷавонӣ қурбони гадр, хиёнат, зулму бедоди арбоби истибдод ва баёни бадбунёд гардид!

Пурсандаи ни пурсиш Шохмирзо ва ҷавобдиҳанда Шариф буд.

Дигарон ҳама якбора:

— Интиқоми Одинаҳоро аз золимон хоҳем гирифт! — гуён ба роҳи омадашон бозгаштанд.

Пас, маълум шуд, ки Одина баъд аз як моҳи он рӯзе, ки дар самоворхона бо Шариф суҳбат карда буд, вафот намудааст.

¹³⁴ Мазори Шайхованди Тухур — шайхованди Тухур (Шайхантахур) яке аз авлодони Хоча Аҳрор буда, аз одамони бонуфузи давр ба ҳисоб мерафт. Мақбараи Шайхантахур дар асри XV бино гардида, дар шаҳри Тошканд ҷойгир аст.

ХП. ХОТИМА

Дар кӯҳистони тоҷик аз бозе ки таърих нишон медиҳад, бисёр зулму бедодиҳо ба кор рафт, бисёр хунҳо рехт, бимсёр хонаводаҳо парешон шуд. Мардуми тоҷики Кӯҳистон дар таърихи ҳаёти худ нисбат ба соири мардуми Осиёи Миёна харобиҳоро бисёртар диданд. Онҳо ҳамчуноне ки аз тарафи амиронии Бухоро ва амалдорони худ ҷавру бедод медиданд, инчунин аз дасти расму одат ва хурофот низ азобҳо мекашиданд. Дар ин роҳ бисёр Одинаҳо, бисёр Шарифҳо, бисёр Шоҳмирзоҳо, бисёр Сангинҳо, бисёр Гулбибиҳо, бисёр Бибиоишаҳо ва бисёр Гуландомҳо фидову қурбон гардиданд.

Агарчи инқилоби соли 1920 Бухоро ҳукумати амиронро аз сари онҳо бардошт, аммо барои пойдор кардани озодӣ чанин соли дигар муборизаи хунин давом кард. Қавми тоҷик аз ҳучуми босмачиён, ки фарзандони баркамоли амири охирини Бухоро ва дастпарвардҳои ҷаҳонгирони хоричӣ, буданд, харобиҳоеро дид, ки монандашро ҳам таърих нишон намедиҳад.

Оқибат тақсими ҳудуди миллӣ ки дар соли 1925 дар Осиёи Миёна ба амал омад, субҳи содиқи саодат ва озодиро аз уфуқи кӯҳистони тоҷик ҳам намоён гардид. Ҳукумати Шӯроии Ҷумҳурияти Мухтори Тоҷикистон¹³⁵, ки дар натиҷаи тақсимонти ҳудуди миллӣ барпо шуда буд, бо ёрмандии аскарони сурх ва деҳқонони фақирони тоҷик босмачигариро хотима дода дар охири ин китоби фочиа «таммати билхайр»¹³⁶ро гузошт.

¹³⁵ Тоҷикистон дар соли 1929 боз мустақилан ба катори ҷумҳуриятҳои иттифоқи СССР даромада бошад ҳам, бинобар аҳамияти таърихаш он чи дар ин маврид дар таърихи якуми хотима буд, ба ҳоли худаш монда шуд.

¹³⁶ Таммати билхайр - ибораи арабиест, ки маънои анҷоми кореро дорад.

Имрӯз дар фазои софи кӯхистони тоҷик аэропланҳо дар парвозанд, имрӯз дар камари пурпечу тоби кӯхҳои Тоҷикистон автомобилҳо, автобусҳо дар ҳаракатанд ва зуд аст, ки оташаробаҳо ҳам дар байни кӯхсор дар рафтор оянд. Имрӯз на танҳо дар шаҳрҳо, балки то ба қишлоқҳои тоҷик мактабҳо, сағирахонаҳо, беморхонаҳо, клуб, китобхона ва кироатхонаҳо боз шуда ва боз шуданианд. Имрӯз ба ҷойи калламанораҳо қуллаҳои— телеграфии бесим, дудкашҳои зовуди пахта ва дидбонҳои роҳи оҳанро тамошо мекунед.

Одина мурд, аз мурдан ва зистани Шарифу Шохмирзо хабаре надорем, лекин ин қадар ба мо маълум аст, ки монанди Одина, Шариф ва Шохмирзо ҳазорон фақирону мазлумони даври собиқ имрӯз дар роҳи тараққи ҳоҷагӣ ва маданияти шӯроии ватани озоди худ содиқона кор карда истодаанд.

Гулбибиву Бибиоиша ва ҳазорҳо монанди инҳо қурбон шудаанд, лекин ҳоло Гулбибихо ва Бибиоишаҳое баромадаанд, ки дигар намегуздоранд занони тоҷик қурбони расму одат ва асири панҷаи мардони бемуруват шаванд. Имрӯз ҳамчуноне ки мардумони фақирони тоҷик ба корҳои худ соҳибхитиёранд, инчунин занони онҳо низ соҳибхукуку озоданд.

Мумкин аст ҳоло ҳам дар миёни қавми тоҷик Арбоб Камолҳо, Мулло Хокироҳо ва Мулло Мардихудоҳо бошанд ва замин бар зарари мардуми тоҷик кор кунад. Лекин хотирҷамъ ҳастем, ки халқи меҳнатдӯсти сар дар ҷанбари зулм берункашидаи тоҷик дигар худро ба доми найранги онҳо нахоҳанд гирифторм кард ва вучуди нопоки ҳур гуна хоинро метавонанд аз дунё несту нобуд намоянд.

Хулоса, имрӯз Тоҷикистони Шӯроӣ гул кард, фардо ба олами Шарқ меваҳои ширин хоҳад дод.

Самарқанд, солҳои 1924–1925.

МУНДАРИЧА

ҚИСМИ ЯКУМ

Одина.....5

ҚИСМИ ДУВУМ

Зовуди пахта.....36

ҚИСМИ СЕВУМ

Бозгашт.....63

ҚИСМИ ЧОРУМ

Октябр.....105

САДРИДДИН АЙНӢ

ОДИНА

**Муҳаррири
техникӣ
Тарроҳ**

**М. Латипов
А. Ҳафизов**

**Ба матбаа 22.12.2015 супорида шуд. Ба чопаш 08.01.2016 имзо
шуд. Андозаи 60x84 1/16 Коғазӣ офсет. Чопи офсет.
Ҷузъи чопӣ 11, Адади нашр 200 нусха. Супориши №39**

**Муассисаи нашриявии «Адабиёти бачагона»-и
Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон.
ш. Душанбе, кӯчаи Н. Қарабоев, 17.**

